

SLOVENIJA X

O LJUBLJANSKEM GEOGRAFSKEM DRUŠTVU

Ljubljansko geografsko društvo je stanovska organizacija, ki združuje geografe in geografinke ter vse ljubitelje geografske stroke, zlasti iz osrednjega dela Slovenije. Pod tem imenom in v obstoječi organizacijski obliki deluje od leta 1984, njegovi začetki pa segajo v daljno leto 1922, ko je bil ustanovljen njegov predhodnik, *Geografsko društvo Slovenije*. Omenjena organizacija se je večkrat preoblikovala, Ljubljansko društvo pa je prevzelo povezovalno vlogo za geografe širšega ljubljanskega območja in kot Ljubljansko geografsko društvo (LGD) postalo najmočnejši člen pozneje ustanovljene krovne slovenske geografske organizacije *Zveze geografov Slovenije*. LGD ima približno 200 članov in je največje geografsko stanovsko združenje v Sloveniji.

LGD je nosilec številnih dejavnosti, med katerimi osrednje mesto zavzemajo strokovne ekskurzije po Sloveniji in sosednjih pokrajinah pa tudi bolj oddaljenih deželah. Geografsko znanje o obiskanih pokrajinah skrbno zapisujemo, urejamo in objavljamo v knjižni zbirki *Vodniki Ljubljanskega geografskega društva*, kjer se lahko bralec seznanil z geografskimi opisi pokrajin in dobi dobrodošle popotne informacije z vseh ekskurzij, ki jih je društvo organiziralo po letu 2002. Knjige so dobrodošel sopotnik na potovanjih po Sloveniji in drugod po svetu. Vodniki enodnevnih ekskurzij, ki so bile organizirane na območju Slovenije in sosednjih dežel, vsebujejo orise posameznih strokovnih izletov. Za vsakega so opisane glavne pokrajinske značilnosti in zanimivosti, predlagana pa je tudi priporočena pot s poudarkom na ogleda vrednih točkah. Vodniki večdnevnih potovanj v izbrano tujo državo so zasnovani malce drugače. V prvem delu so obravnavane njene temeljne naravno- in družbenogeografske značilnosti z zgodovinskim orisom, v nadaljevanju pa je predstavljena priporočena pot po posameznih dnevih s podrobnejšim prikazom vseh ogleda vrednih zanimivosti. Poleg ekskurzij, predstavljenih v vodnikih, LGD organizira tudi pohodne ekskurzije, kratke ekskurzije, potopisna predavanja, problemsko zasnovane geografske večere in fotodelavnice. Podrobnejše informacije o društvu in njegovih dejavnostih lahko najdete na spletnih straneh <http://www.lgd-geografi.si/>. Veseli bomo vašega obiska.

VODNIKI LJUBLJANSKEGA GEOGRAFSKEGA DRUŠTVA

EVROPA

SLOVENIJA X

Zgornjesavska dolina, ujeta med Julijskimi
Alpami in Karavankami

Biseri osrednje Gorenjske – ob Kokri od
Prešernovega Kranja do vznožja Storžiča

Drobne skrivnosti Zadrečke doline

Osrednji del Mirnske doline z okolico

Po sledih Kočevskih Nemcev

Trst in njegovo podzemlje

Po poteh romana Maje Haderlap Angel pozabe
– v dolini Lepene pri Železni Kapli

Založba ZRC

Ljubljana 2021

VODNIKI LJUBLJANSKEGA GEOGRAFSKEGA DRUŠTVA

Evropa

SLOVENIJA X

EKSKURZIJE LJUBLJANSKEGA GEOGRAFSKEGA DRUŠTVA

© 2021, Ljubljansko geografsko društvo, ZRC SAZU

<i>Urednik</i>	Drago Kladnik
<i>Tehnična urednika</i>	Erik Logar, Primož Pipan
<i>Recenzenta</i>	Primož Gašperič, Primož Pipan
<i>Oblikovanje in prelom</i>	Brane Vidmar
<i>Kartografija</i>	Miha Klemenčič
<i>Fotografije</i>	Luca Aless, Marko Arandjelović, Jaka Arbutina, Matej Bevc, Silvo Bizjak, Ljuba Brank, Bojan Ciglič, Rok Ciglič, Stephen Colebourne, Mitja Čuček, Bojan Erhartič, Matej Gabrovec, Jošt Gantar, Primož Gašperič, Tadej Grabnar, Mihael Grmek, Zdravko Haderlap, Janko Herlah, Marius Hofmann, Miran Hojnik, Andrej Jakobčič, Rok Jarc, Johann Jaritz, Vesna Jerbič Perko, Miran Kambič, Drago Kladnik, Albert Kolar, Blaž Komac, Matevž Lenarčič, Erik Logar, Jan Macarol, Franc Malečkar, Simon Malovrh, Vasja Marinč, Iztok Medja, Stefano Merli, Rob Osborne, Andraž Pavlič, Eva Pavlič, Miha Pavšek, Igor Pečnik, Milan Petrovič ml., Primož Pipan, Ivo Piry, Adrijan Pregelj, Boris Pretnar, Fabian Sandner, Luca Sartoni, Nick Savchenko, Jurij Senegačnik, Dražen Stader, Andrej Tarfila, Jernej Tiran, Tilen Travnik, Matjaž Vidmar, Matija Zorn, Žiga Zupan
<i>Izdajatelj</i>	Ljubljansko geografsko društvo
<i>Za izdajatelja</i>	Jernej Tiran
<i>Založnik</i>	Založba ZRC, ZRC SAZU
<i>Za založnika</i>	Oto Luthar
<i>Glavni urednik</i>	Aleš Pogačnik
<i>Tisk</i>	Present d. o. o.
<i>Naklada</i>	600

Fotografija na ovitku Zračni pogled na Nazarje z Dreto v ospredju in Savinjo v ozadju.
Foto: Bojan Erhartič.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

913(497.4)(036)

SLOVENIJA X : [ekskurzije Ljubljanskega geografskega društva] / [urednik Drago Kladnik ; kartografija Miha Klemenčič ; fotografije Luca Aless ... et al.]. - 1. izd., 1. natis. - Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2021. - (Vodniki Ljubljanskega geografskega društva. Evropa, ISSN 1408-6395)

ISBN 978-961-05-0581-5

COBISS.SI-ID 81636355

Digitalna različica (pdf) je pod pogoji licence CC BY-NC-ND 4.0 prosto dostopna:
<https://doi.org/10.3986/9789610505815>

PREDGOVOR

Kdo bi si mislil, da bo v društveno dejavnost tako iznenada in temeljito posegla višja sila. Ta se je v obliki koronavirusne bolezni 2019 (COVID-19) v načrtovane ekskurzije zarezala tako močno, da je na nek način ogrozila nadaljnje izhajanje vodnikov Ljubljanskega geografskega društva, saj je ob hkratnem dejstvu, da so tradicionalne večdnevne prvomajske ekskurzije v tujino v zadnjih letih povsem usahnile, enostavno začelo primanjkovati gradiva za njihovo objavo.

Ko so se epidemiološke razmere izboljšale, je Ljubljanskemu geografskemu društvu med oktobrom 2019 in oktobrom 2020 vendarle uspelo izvesti za ta čas predvidene ekskurzije, njihovim opisom pa je dodan še stari dolg, predstavitev ekskurzije po Trstu in njegovem podzemlju iz leta 2013.

Tako je po dveh letih brez kakršnekoli publikacije Ljubljanskega geografskega društva pred vami jubilejni, deseti vodnik iz zbirke Slovenija oziroma šestnajsti iz zbirke Evropa, v katerem je sedem prispevkov. Pet med njimi jih obravnava pokrajine v Republiki Sloveniji, nekatere tudi takšne, ki so doslej vsaj deloma že bile predstavljene (območje Kranja, Spodnji del Zadrebke doline, Mirnska dolina in Kočevska, slednja kar trikrat), seveda pa je poudarek vselej na različnih vsebinah.

V vodniku Tržaško in Goriško iz leta 2010 in ponatisom leta 2012 je podrobno predstavljen tudi Trst, vendar je prispevek v pričujočem vodniku vsebinsko povsem svež, saj izpostavlja bogastvo njegove stavbne dediščine, praviloma v navezavi na zgodovinske pripetljaje, v veliki meri povezane z narodnostno problematiko, kjer je vloga slovenske narodne skupnosti vse prej kot zanemarljiva. Kakorkoli obračamo, je Trst bil in ostaja eden stebrov slovenstva, kar velja tudi za Lepeno v zaledju Železne Kaple na avstrijskem Koroškem, ki je izpostavljena kot prizorišče romana Angel pozabe zamejske pisateljice Maje Haderlap. Zapis o tej ekskurziji bogatijo tudi citati odlomkov iz omenjenega romana in iz nekaterih drugih literarnih del slovenskih literatov s tega območja, nekaj krajših pravljic pa je kot ponazoritev obravnavanih tematik in njihovo popestrilo dodanih tudi v članku o Zadrebki dolini.

Z »zamejskima« prispevkoma o Trstu v Italiji in Lepeni v Avstriji pa narodnostna problematika še ni dokončno izčrpana, saj je izpostavljena tudi v prispevku o Kočevski, kjer so glavni protagonisti Kočevski Nemci ali Kočevjarji, samosvoja narodnostna skupnost, ki je v Kočevju in njegovem dokaj širokem zaledju skozi stoletja ustvarjala svojstven jezikovni otok, o čemer dandanes zaradi njene kompromitirane zgodovinske vloge še vedno premalo vemo.

Kot pri vseh prejšnjih vodnikih sem tudi tokrat prepričan, da lahko pester nabor vsebin tudi najbolj zahtevnega bralca obogati z novimi spoznanji. Zato vas vabim k branju in hkratnem ogledu privlačnih slikovnih prilog. Marsikatero povedo več kot zapisana dejstva, saj je na eni strani določena spoznanja težko ubesediti, na drugi pa si marsikateri bralec brez zemljevidov in fotografij le stežka predstavlja sporočilnost pisnega jezika.

Drago Kladnik

Vir podatkov:
DPK250 (GURS), 2021

1 postaja

pot

ZGORNJESAVSKA DOLINA, UJETA MED JULIJSKIMI ALPAMI IN KARAVANKAMI

Andraž Pavlič

Vodja: Andraž Pavlič, študent podiplomskega študija geografija in sociologija, podpredsednik Mladinskega sveta Jesenice, član Društva mladih geografov Slovenije
Ekskurzija je bila izvedena 3. oktobra 2020.

Potek poti: Ljubljana – Mojstrana – Belca – Gozd Martuljek – Kranjska Gora – Zelenci – Rateče – Ljubljana

Postaje: 1. Mojstrana – Slovenski planinski muzej
2. Belca – skalni podor
3. Gozd Martuljek – Martuljski slapovi
4. Kranjska Gora
5. Naravni rezervat Zelenci
6. Rateče – sirarstvo Kozji raj

Uvod

Zgornjesavska dolina tik ob tromeji Slovenije z Avstrijo in Italijo velja za eno privlačnejših alpskih dolin. Večini je poznana po tekmah smučarskega svetovnega pokala, smučarskih poletih v Planici in številnih planinskih poteh, ki vodijo na najvišje vrhove Julijskih Alp. Zaradi ostrih podnebnih razmer in omejenega prostora je bila razmeroma pozno poseljena, saj so prva naselja nastala šele v 11. stoletju. Danes jih je deset. V preteklosti je bila ob železarstvu na Jesenicah prevladujoča dejavnost kmetijstvo, še posebej pomembna je bila živinoreja. V zadnjih desetletjih je začel prevladovati turizem, ki je še vedno vodilna gospodarska dejavnost v zgornjem delu doline. Na enodnevni ekskurziji so njeni udeleženci spoznavali naravne in družbene dejavnike ter njihov preplet, ki je omogočil razvoj tega dela Zgornjesavske doline in njene najmočnejše gospodarske panoge.

Temeljne pokrajinske značilnosti

Alpske pokrajine, ki zavzemajo dobri dve petini površine države, se razprostirajo v severni in osrednji Sloveniji. Na zahodu in severu se nadaljujejo v Italijo in Avstrijo, na jugu mejijo na dinarskokraške pokrajine, na vzhodu pa na obpanonske pokrajine. Leta 1991 je v alpskih pokrajinah živela skoraj polovica vseh prebivalcev Slovenije. Največji zgostitvi prebivalstva

sta v Ljubljanski in Celjski kotlini. Hriboviti predeli so redko poseljeni, medtem ko je visokogorje, z izjemo območij sezonskega pastirstva, neposeljeno (Perko in Orožen Adamič 1998).

V zahodnem in osrednjem delu alpskega sveta je največ karbonatnih kamnin, v vzhodnem pa magmatskih in metamorfni. Prevladuje slemenitev od zahoda proti vzhodu. Značilno je gorsko podnebje z nizkimi temperaturami in obilnimi padavinami. Gosteje poseljena so dna dolin in kotlin ter prisojna pobočja (Perko in Orožen Adamič 1998).

Za alpsko površje je značilna geološka mladost, saj so Alpe kot mladonagubano gorstvo izrazito skalnate, z izrazitimi erozijskimi procesi in nestabilnimi geomorfnimi oblikami (Perko in Orožen Adamič 1998).

Zgornjesavska dolina je tipična alpska dolina, ki jo je izoblikovala Sava Dolinka. Po Gamsovi členitvi Slovenije spada v Alpsko Slovenijo. Razprostira se na skrajnem severozahodu države, v neposredni bližini meje z Avstrijo in Italijo. Dolinsko dno je na nadmorski višini od 500 do 800 m. Dolino na severni strani zapirajo Karavanke, na južni pa Julijske Alpe s planoto Mežakljo. Za območje, ki ga sestavlja več stranskih alpskih dolin, so značilni alpsko dolinast relief, precejšnja razčlenjenost in vodnatost, razmeroma dobra dostopnost in ekstenzivna kmetijska pokrajina (Predstavitev ... 2008). V zgornjem delu doline je največje naselje Kranjska Gora, ki ji po številu prebivalcev sledi Mojstrana.

Nastanek Zgornjesavske doline je posledica tektonskih in ledeniških delovanj. Tektonski prelom namreč poteka prav po sredini doline. Izpod Jalovca, Ponc in Mojstrovke je v ledeni dobi drsel Planiški ledenik, ki je s seboj prinašal velike količine grušč. Največ ga je na območju Podkorena. Čelna morena, ki je nastala na koncu ledenika, je zajezila Savo Dolinko

Pogled s karavanske strani na Mojstrano in Dovje. Proti levi se odpira dolina Vrata. Foto: Jaka Arbutina, www.slovenia.info.

Prelesti ledeniško preoblikovanih Julijskih Alp. Na desni je Prisojnik, v sredini Razor in levo Škrlatica; vmes je dolina Krnica, na skrajni desni pa prelaz Vršič. Foto: Andraž Pavlič.

Pogled na Špik, Malo in Veliko Ponco, Škrlatico in Visoki Oltar z Razorja. Foto: Eva Pavlič.

in ustvarila Korenško jezero (Bohinec 1935 in 1938), katerega ostanek je mokrišče Zelenci. Poznejše, mlajše geomorfne oblike so posledica delovanja rek (Perko in Orožen Adamič 1998).

Celotno območje Zgornjesavske doline spada v alpski podnebni pas, za katerega je značilno gorsko oziroma alpsko podnebje. Značilne so dolge in snežne zime ter kratka, zmerno topla poletja. Padavine so pogoste in obilne. Velika je razlika med prisojnimi pobočji, ki so primernejša za pohodništvo, in osojnimi, ki precej dlje ohranjajo snežno odejo in zagotavljajo boljše razmere za zimske športe.

Mikroklimatske razmere v Zgornjesavski dolini se od kraja do kraja razlikujejo, kar se posebej izrazito kaže v zimskem času, ko se snežna odeja debeli tako rekoč z vsakim višinskim metrom. Velik vpliv na lokalno podnebje imajo tudi prisojna in osojna pobočja. Prav nadmorska višina je tisti dejavnik, ki zagotavlja, da poletna vročina in sopara ne sežeta do Kranjske Gore in okoliških krajev (Komel in Kokošinek 2012).

V času pleistocenske poledenitve ter menjavanja ledenih dob in vmesnih toplejših obdobje je tudi na tem območju prišlo do močnega ledeniškega preoblikovanja površja. Izmenjavala so se obdobja erozije ter odlaganja proda in peska, kar je povzročilo nastanek rečnih teras. Ledeniki so preoblikovali zlasti severne, osojne predele Julijskih Alp. Na višku poledenitve je tamkaj ledeni pokrov segal do nadmorske višine 1300 m; z njega so od središča navzven drseli ledeniki in izoblikovali značilne stranske ledeniške doline, kot so Krma, Kot, Vrata, Krnica, Planica s Tamarjem (Perko in Orožen Adamič 1998).

Na območju Julijskih Alp je tudi Triglavski narodni park, edino območje s strogim naravovarstvenim režimom v Sloveniji, kjer se zaradi različnih naravnih danosti in družbenih potreb interesi naravovarstva nenehno prepletajo z interesi gozdarstva, kmetijstva, planinstva in turizma. Park, ki meri 848 km², je sedanje meje dobil leta 1981 (Perko in Orožen Adamič 1998).

Človek se je na gorsko podnebje dodobra prilagodil. Poselil je predvsem ravna dna dolin in kotlin ter prisojne pobočne police (Perko in Orožen Adamič 1998). Zgornjesavska dolina je sicer redko poseljena. Gostejša poselitev je na dnu glavne doline, na rečnih bregovih, terasah, vršajih in ostankih ledeniških moren. V višjih legah se pojavljajo samotne domačije, ki so z razmahom turizma postale priljubljena turistična destinacija. Prevladujejo gručasta naselja. Prebivalstvo Zgornjesavske doline ima neugodno starostno sestavo. Zadnja leta se zaradi razmaha turistične dejavnosti krepi pomen počitniških stanovanj.

Dolgo sta bila glavna vira preživetja živinoreja, vezana na planšarstvo, in gozd. Pozneje se je kot posledica fužinarstva začela razvijati industrija. Zaloge železove rude so bile skromne in razpršene, zaloge lesa pa bogate. V zadnjih letih se krepita tako zimski kot poletni turizem (Perko in Orožen Adamič 1998).

Opis poti

Postaja 1: Mojstrana – Slovenski planinski muzej

Mojstrana je značilno gručasto naselje v Zgornjesavski dolini. Stoji ob izlivu Triglavске Bistrice v Savo Dolinko, na nadmorski višini 641 m. Vas se je začela bolj intenzivno razvijati konec

Zimski pogled na Mojstrano z vrha Brda. Terasirano zemljišče na prisojnem pobočju je večinoma v lasti kmetovalcev s sosednjega Dovjega. Foto: Simon Malovrh.

14. stoletja, ko so v okoliških gozdovih začeli kopati in v fužinah taliti železovo rudo. Prav fužinarstvo je povzročilo rast vasi, ki je bila prvič pisno omenjena šele leta 1590. O nekdanji gospodarski razvitosti naselja priča tudi njegovo ime, saj naj bi bila Mojstrana poimenovana po vaških mojstrih in obrtnikih (Lukan Klavžer in sodelavci 2003).

Dandanes poleg kmetijstva s prevlado živinoreje prevladuje turizem, ki se je začel krečiti že med svetovnimi vojnami. Prevladuje pohodniški turizem. Mojstrana je odlično izhodišče za številne pohodniške poti v osrčje Triglavskega narodnega parka. Pohodnik se lahko usmeri v eno izmed treh ledeniških dolin: Vrata, Kot ali Krmo, od koder vodijo poti na našo najvišjo goro Triglav (2864 m). Vse bolj priljubljena je tudi ferata nad vasjo. V Mojstrani ima šport že od nekdaj pomembno vlogo, saj je bilo v njej oziroma v bližnji okolici rojenih več kot 15 slovenskih olimpijcev, med njimi tudi dobitnika olimpijskih odličij Alenka Dovžan in Jure Košir.

Mojstrana je zadnje desetletje postala tudi priljubljena točka vseh, ki si želijo podrobneje spoznati planinstvo. Zato je po svoje logično, da prav v njej stoji Slovenski planinski muzej. Prvi zapis o alpskem muzeju je bil objavljen že leta 1901 v Planinskem vestniku. V letih po prvi svetovni vojni in nato še močneje po letu 1950 je začel ponovno rasti pomen planinskih društev. Po letu 1970 je planinstvo v Mojstrani začelo dobivati tudi zametke muzejske dejavnosti. Leta 1996 je bilo podpisano pismo o nameri postavitve Slovenskega planinskega muzeja. Ustanova je bila uradno odprta 7. avgusta 2010, natanko 115 let po postavitvi Aljaževega stolpa na vrhu Triglava. Muzej je zanimiv že zaradi arhitekture stavbe v obliki večje skale, prekrite s sivo pločevino, tako da spominja na visokogorske biveke.

Poslopje Slovenskega planinskega muzeja. Foto: Matjaž Vidmar, www.slovenia.info.

Slovenski planinski muzej je prvi igrificirani muzej na svetu, kjer obiskovalec lahko aktivno sodeluje pri oblikovanju zgodbe, ki ga popelje skozi zbirko. Njegov glavni cilj je obiskovalcu približati planinsko tradicijo v Sloveniji in tujini ter prikazati vrednote in lepote gorskega sveta. Veliko pozornosti je namenjene mladim, za katere v muzeju pripravljajo različne tematske ogleda, delavnice, interaktivne vsebine, pa tudi spoznavanju bližnje okolice (Slovenski planinski muzej 2020).

Postaja 2: Belca – skalni podor

Iz Mojstrane nas pot po levem bregu Save Dolinke pripelje do Belce, manjšega razloženega naselja z gručastim jedrom. Po podatkih Statističnega urada Republike Slovenije je 1. januarja 2018 Belca imela 161 prebivalcev, od tega 84 moških in 77 žensk (SURs 2018).

Žaga ob hudourniškem potoku Belca je bila ob zadnjem skalnem podoru popolnoma zasuta. Foto: Andraž Pavlič.

Vas stoji na rečni terasi ob izteku ozke doline istoimenskega potoka. Potok Belca, ki izvira pod Kepo (2139 m) in Črnim vrhom (1751 m) v Karavankah, je levi pritok Save Dolinke. V zaselku Podkuže zahodno od jedra vasi je pomembna gospodarska dejavnost živinoreja, povezana s planinskim pašništvom. Tik ob potoku obratuje žaga Belca (Krušič 2009).

Na desnem bregu potoka je nestalno slapišče, ki se pojavlja med marcem in majem in po močnejšem deževju tudi v drugih delih leta. Slapišče, ki je razpršeno med pečinami, je lepo vidno pred vhomom v sotesko Belco, tik ob žagi. V preteklosti je na tem območju prišlo do nekaj večjih skalnih podorov.

Območje sestavljajo predvsem zgornjetriasne kamnine s prevlado sivega dolomita. Skalni podor nad naseljem Belco je del spodnjega dela hudourniškega potoka Belce. Proženje skalnega gradiva se pojavlja že od začetka šestdesetih let prejšnjega stoletja, ko so nad vasjo začeli graditi gozdno cesto.

Do dveh večjih skalnih podorov je prišlo tudi v zadnjih letih. Prvi, manjši od obeh, se je zgodil 4. septembra 2014, ko je zasulo in deloma uničilo gozdno cesto (Žabota, Jeršič in Kobal 2018). Drugi podor je bil precej večji, zato je povzročil več škode. Zgodil se je 4. februarja 2018, ko se je sprožil nad regionalno cesto in jo tudi zasul. Ugotovljeni sta bili dve večji odlomni mesti. Iz prvega se je sprostilo približno 18.000 m³ gradiva, iz drugega pa okrog 9000 m³ (Kobal, Žabota in Piras 2018).

Postaja 3: Gozd Martuljek – Martuljski slapovi

Gozd Martuljek je razpotegnjeno naselje z okrog 600 prebivalci v občini Kranjska Gora. Jedro naselja je na nadmorski višini 755 m, v razmeroma ozkem delu Zgornjesavske doline, ujeta med Karavanke in Martuljsko gorsko skupino v Julijskih Alpah. Tako kot v drugih krajih tega območja je v preteklosti prevladovalo kmetijstvo. Značilna kmetijska panoga je bila živinoreja s planinskim pašništvom. V zadnjih letih se krepi turizem.

Kraj se je nekdam imenoval Rute. Starejši domačini še vedno pravijo, da so svoji vasi rekli *Rute*, prebivalce pa so imenovali *Rutarjani*. Če so koga ogovorili kot Martuljčana, je bil bržkone užaljen, saj so *Martuljčani* bili drvarji, ki so sekali les ob potoku Martuljek (Klinar 2009).

Gozd Martuljek je prav tako priljubljena izhodiščna točka za mnoge pohodnike. Že ob prečkanju Save iz smeri Mojstrane se ob primernem vremenu odpre prekrasen pogled na severna pobočja Martuljske skupine. Najbolj opazen je 2472 m visoki Špik, ki pa je za planince dostopen z južne strani, iz doline Krnice.

Martuljska skupina je gorska veriga, ki se s severnimi stenami nad Zgornjesavsko dolino dviga neposredno nad Gozdom Martuljkom. Območje gorske skupine z dolino potoka Martuljka je bilo že 27. januarja 1949 razglašeno za krajinski park, od leta 1981 pa je del Triglavskega narodnega parka. Gre za eno od najstarejših zavarovanj v Sloveniji.

V stranski dolini potoka Martuljka sta priljubljena pohodna cilja Spodnji in Zgornji Martuljski slap. Pot k njima se začne na ovinku ob starem hotelu Špik in nekaj časa sledi asfaltirani kolesarski stezi.

Martuljska skupina s Špikom v jutranji svetlobi. Foto: Bojan Erhartič.

Soteska na poti do Spodnjega Martuljškega slapu. Foto: Andraž Pavlič.

Kamniti možicljji, ki so nekdaj označevali pohodniške smeri, so ob kopičenju sčasoma postali pravcata turistična atrakcija. Foto: Andraž Pavlič.

Spodnji Martuljski slap. Foto: Ljuba Brank.

Kaj kmalu se pride do jase, kjer je prikazano, kako se je nekoč kuhalo oglje. V zgornjesavskih gozdovih so namreč pridobivali oglje vse do petdesetih let 20. stoletja. Fužinarske peči, talilnice, koksarne in kovačije na tem območju so namreč za svoje delo potrebovale veliko energije. V zlato dobi fužinarstva, nekje v 19. stoletju, je bilo na tem območju več kot 1500 kopišč. Ob kopiščih so postavljali preprosta prebivališča iz lubja, ki so jih imenovali *kožarice* ali *lubarce*.

Pot po gozdu se nadaljuje do vstopa v ozko Martuljsko sotesko. Približno 400 m dolga in 100 m visoka soteska je zgrajena večinoma iz apnenčaste breče. Zaradi intenzivnih geomorfni procesov in posledičnega krušljivega kamnja je pot po njej lahko precej nevarna. Potok Martuljek, v kate-

rega se steka voda iz Martuljskih gora, se čez strma pobočja in stene spušča v številnih brzicah, skočnikih in slapovih.

Najbolj veličastna sta Spodnji in Zgornji Martuljski slap. Zgornji se v treh stopnjah spušča prek 110 m visoke navpične stene. Nato potok prek planine Jasenje nadaljuje pot do Spodnjega Martuljskega slapu, ki je manjši, a precej lažje dostopen od obeh slapov. Visok je 29 m in se nadaljuje v 25 m visokih skočnikih (Skoberne 1988).

Postaja 4: Kranjska Gora

Kranjska Gora, občinsko in pomembno turistično središče, je največji kraj zgornjega dela Zgornjesavske doline. Zaradi gorskega značaja je v preteklosti postala tudi v tujini prepoznavno zimskošportno središče, v zadnjih letih pa se krepi pomen letnega turizma in različnih športno-rekreativnih aktivnosti.

Tipična alpska vasica se je prvotno imenovala *Borovška vas*, pa tudi *Marija na Belem produ*. Prvo ime se nanaša na star bor, ki je rasel v vaškem središču, na mestu, kjer sedaj

Jesenski pogled na Kranjsko Goro z gozdnatim Vitrancem v ozadju. Foto: Boris Pretnar.

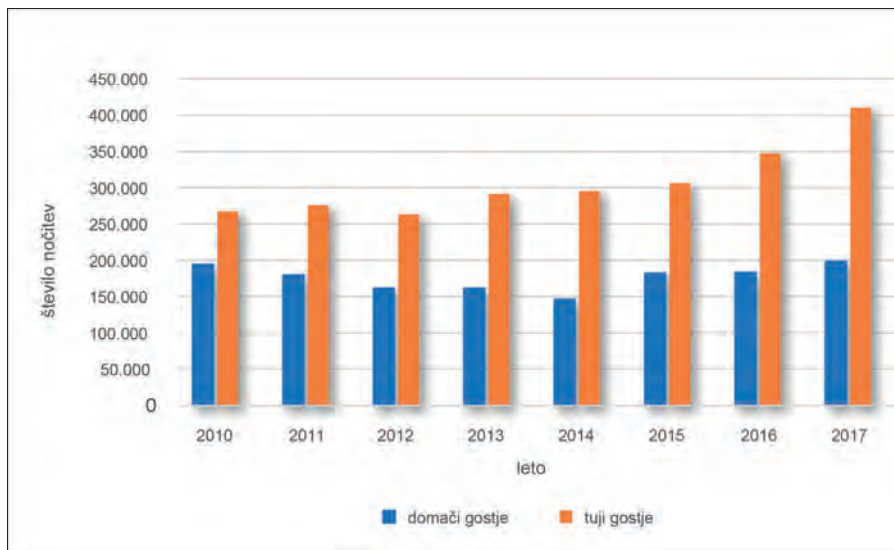
Zimski pogled na Kranjsko Goro z bližnjega smučišča. Foto: Iztok Medja.

Čprav vse redkeje, Kranjsko Goro sem in tja še vedno prekrije debela snežna odeja. Foto: Rob Osborne, flickr.

Dvojno jezero Jasna postaja vse bolj priljubljena turistična točka tako domačih kot tujih gostov. Foto: Marius Hofmann, flickr.

Število turističnih nočitev domačih in tujih gostov v občini Kranjska Gora med letoma 2010 in 2017. Vir: SURS 2020.

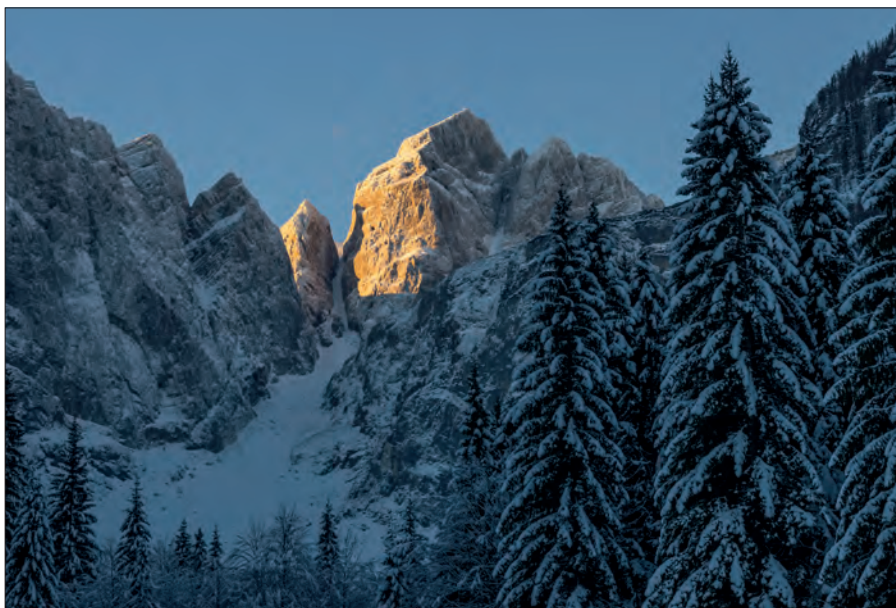
stoji župnijska cerkev vnebovzeta device Marije, ime Marija na Belemrodu pa izhaja iz kakovosti zemljišča, na katerem je zraslo naselje.

Kranjska Gora ima okrog 1500 prebivalcev. Razvoj, ki ga je kraj kot zimskošportno središče doživel v zadnjih desetletjih, je povzročil njegovo hitro rast in številne novogradnje, ki so močno spremenile podobo naselja in način življenja ljudi, ki živijo v njem. Nekdaj bogata kulturna dediščina je v veliki meri izginila in se ohranja le še v muzeju in literaturi. Poudariti je treba, da turizem zadnja leta nekaj več pozornosti namenja tudi kulturnemu življenju in prireditvam, kakršna je na primer *Mednarodni Filmfest Kranjska Gora*.

Iz zapisov je razvidno, da je prva stalna naselitev na območju Kranjske Gore iz 14. stoletja. V listini iz leta 1326 se kraj omenja kot *Crainow*. Upravno je spadal v posestvo Ortenburžanov in cerkveno pod Oglejski patriarhat. Ortenburžane so nasledili grofje Celjski, njih pa Habsburžani. Konec 18. stoletja, ko je bila Kranjska Gora še vedno zvečine kmečka, je dobila prvo šolo – enorazrednico. Prvi pomemben mejnik, ki je zaznamoval razvoj kraja, je bila izgradnja železnice Jesenice–Trbiž leta 1870. Z železnico so se odprle nove razvojne možnosti in začel se je razvoj turizma. Med svetovnimi vojnami so v Kranjski Gori zgradili večje število turističnih objektov, v tridesetih letih prejšnjega stoletja pa je bila ustanovljena tudi prva smučarska šola. Leta 1938 so odprli novo smučišče. Po drugi svetovni vojni je Kranjska Gora prepoznavna predvsem kot turistično središče. Čeprav so železniško progo leta 1966 ukinili in tire odstranili, je kraj opaznejši turistični razcvet doživel v šestdesetih in sedemdesetih letih, pa tudi po osamosvojitvi Slovenije (Kranjska Gora 2020).

Pogled na Jalovec in dolino Tamar s Ciprnika (1745 m). Foto: Eva Pavlič.

Jalovec, ožarjen z jutranjim soncem; pogled od Planinskega doma v Tamarju. Foto: Janko Herlah.

Kompleks smučarskih skakalnic v Planici. Foto: Miran Hojnik, flickr.

Planiška tekmovanja v smučarskih poletih so najbolj obiskana športna prireditve v Sloveniji. Foto: Drago Kladnik.

Kranjska Gora je prepoznavna kot prizorišče pomembnih mednarodnih smučarskih tekmovanj na pobočjih Vitranca (1631 m), pa tudi v smučarskih poletih v bližnji Planici. V zadnjih letih ima pomembno vlogo pri oblikovanju slovenske turistične podobe in ponudbe tako za domače kot tuje goste. Ciljna skupina so predvsem družine in osebe, ki želijo aktivno preživljati prosti čas. Z dobro urejeno kolesarsko potjo po trasi nekdanje železniške proge in kot izhodišče za vzpone na najvišje vrhove Julijskih Alp je čedalje bolj priljubljeno zatočišče številnih kolesarjev, tekačev, pohodnikov, planincev in alpinistov.

Postaja 5: Naravni rezervat Zelenci

Naravni rezervat Zelenci leži na severnem robu Triglavskega narodnega parka. Območje rezervata je na nadmorski višini od 832 do 853 m; dolgo je okrog 1300 m in v povprečju široko 150 m. Zavarovano je zaradi njegovega geomorfološkega, zoološkega, ekosistemskega in botaničnega pomena.

Zelenci, prvi izvirni krak najdaljše slovenske reke Save (njen tok v Sloveniji meri 221 km, njena skupna dolžina pa 947 km), so pravzaprav drugi izvir poniklega potoka, imenovanega Nadiža, ki v močnem izviru prihaja na plan blizu planinske kočice v Tamarju. Ta nato skupaj z drugimi občasnimi hudourniškimi pritoki po dolini Planici teče pod prepustnim prodnatim in gruščnatim površjem. Ko priteče v najnižji del doline in pride v stik z morenskimi gradivom, ponovno pride na površje, nakar teče proti vzhodu in napaja mokrišče Zelenci. Tu

Naravni rezervat Zelenci s površino 14 ha je dom mnogih ogroženih rastlinskih in živalskih vrst. Foto: Andraž Pavlič.

Pogled na Zelence iz ptičje perspektive. Foto: Dražen Stader, www.slovenia.info.

Zelenci so dobili ime po izrazito zelenkasti barvi izvirnega jezerca. Foto: Andraž Pavlič.

voda privre na plan iz do 2 m globokega jezera izrazito zelenkaste barve, ki je izviru dala ime (Zelenci ... 2012).

Zelenci so nastali v času pleistocenske poledenitve, ko je bilo celotno območje Zgornjesavske doline prekrito z debelo plastjo ledu. Pozneje je zaradi ledeniškega delovanja in hudourniških nanosov prišlo do zajezitve (Bohinec 1935). Za čelno moreno je nastalo tako imenovano Korenško jezero (Bohinec 1938). Ko je voda sčasoma prebila ledeniške in hudourniške nanose, se je jezero postopoma izpraznilo in ostalo je le še mokrišče, ki je še vedno prisotno na dnu doline med Podkorenem in Ratečami.

Dno jezera prekriva jezerska kreda, ki neprestano prepušča talno vodo v obliki »vulkančkov«. Jezerska voda ima stalno temperaturo okrog od 5 do 6 °C, zato gladina jezera nikoli ne zamrzne. Jezerska voda preide v strugo, ki se na vzhodu razlije v kilometer dolgo in 200 m široko plitko močvirje Blata. Rečna struga Save Dolinke nastane šele pri Podkorenu, pod pobočjem Vitranca (Vreš in sodelavci 2011).

Zaradi pestre biotske raznovrstnosti imajo Zelenci izjemen pomen. Postali so tudi priljubljena turistična oziroma pohodniška točka domačih in tujih izletnikov. S svojo slikovitostjo so primerni za obisk v vseh letnih časih.

Postaja 6: Rateče – sirarstvo Kozji raj

Obmejna vas Rateče so zadnje naselje v Zgornjesavski dolini. Pisatelj Josip Lavtizar jo je nekoč imenoval *Kranjska Sibirija*. Stoji namreč na nadmorski višini 863 m in je znana po dolgih in mrzlih zimah. Ima gorsko podnebje s povprečno letno temperaturo 5,7 °C. Zaradi hladnega podnebja je pridelava poljščin omejena in v kmetijstvu prevladuje živinoreja, povezana s poletnim pašništvom na okoliških planinah. Pomembna gospodarska dejavnost je tudi turizem. Rateče so namreč izhodišče za številne planinske poti v Julijskih Alpah, v zimskem času pa so obiskane predvsem zaradi smučarskih poletov v bližnji Planici (Turistično društvo Rateče – Planica 2020).

V jedru vasi, nekoliko stran od osrednjega trga, od leta 2014 deluje sirarstvo Kozji raj. Glavno poslanstvo te majhne, družinske sirarne je približati domače mlečne izdelke širši okolici. Za potrebe sirarne redijo okrog 50 koz, ki dajejo sveže kozje mleko. V sirarni, kjer mlečne izdelke tudi prodajajo, mleko predelujejo v navadne in sadne jogurte, kefir, sirotko, mladi in trdi sir ter različne sirne namaze. Ponujajo tudi ogled mlečne predelave za hotelske goste iz Kranjske Gore. Leta 2020 je sirarna Kozji raj na razstavi *Dobrote slovenskih kmetij* v okviru ocenjevanja izdelkov prejela srebrni priznanji za mladi kozji sir in kozji jogurt. Svoje izdelke prodaja tudi v nekaterih manjših lokalnih trgovinah.

Pogled s Ciprnika na Rateče in obdobjno jezero Ledine; skrajno levo so planiške smučarske skakalnice. Foto: Eva Pavlič.

Udeleženci ekskurzije na degustaciji domačih mlečnih izdelkov pred sirarstvom Kozji raj. Foto: Andraž Pavlič.

Udeležence ekskurzije je »prijazno pozdravila« tudi ena izmed mlajših koz. Foto: Andraž Pavlič.

Literatura in viri

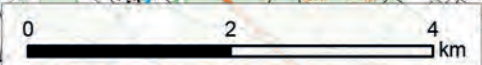
- Bohinec, V. 1935: K morfologiji in giacilogiji rateške pokrajine. Geografski vestnik 11. Geografsko društvo v Ljubljani. Ljubljana, str. 100–132.
- Bohinec, V. 1938: Postglacialno Korénško jezero. Geografski vestnik 14. Geografsko društvo v Ljubljani. Ljubljana, str. 98–106.
- Gozd Martuljek. Medmrežje: <http://www.td-gozdmartuljek.si/>, 14. 12. 2020.
- Klinar, K. 2009: Kako se pri vas reče? Hišna imena v naseljih Gozd Martuljek in Srednji Vrh. Občina Radovljica, Občina Bled, Občina Gorje, Občina Kranjska Gora in Občina Žirovnica. Kranjska Gora, 11 str.
- Kobal, M., Žabota, B., Piras, M. 2018: UAV added value for rockfall historic events survey and site monitoring. Interreg Alpine Space – Rock the Alps. München, 34 str.
- Komel, B., Kokošinek, N. 2012: Zgornjesavska dolina prebudi se, skupaj nam lahko uspe! Medmrežje: <https://lu-jesenice.net/wp-content/uploads/2012/11/Zgornjesavska-dolina-prebudi-se.pdf>, 13. 12. 2020.
- Kranjska Gora. Medmrežje: <https://kranjska-gora.si/>, 14. 12. 2020.
- Krušič, M. (ur.) 2009: Slovenija: turistični vodnik. Založba Mladinska knjiga, Ljubljana, 715 str.
- Lukan Klavžer, T., Dolžan Eržen, T., Gradnik, E., Leben, N. 2003: Mojstrana. Zbirka vodnikov Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. Zavod za varstvo kulturne dediščine. Ljubljana, 47. str.
- Mojstrana. Medmrežje: <http://www.mojstrana.com/sl/>, 14. 12. 2020.
- Perko, D., Orožen Adamič, M. (ur.) 1998: Slovenija – pokrajine in ljudje. Založba Mladinska knjiga, Ljubljana, 735 str.
- Predstavitev turistične destinacije Kranjska Gora. Gradivo za lokalne vodnike. Kranjska Gora, 2008, 42 str.
- Skoberne, P. 1988: Sto naravnih znamenitosti Slovenije. Prešernova družba. Ljubljana, 248 str.
- Slovenski planinski muzej. Medmrežje: <https://www.planinskimuzej.si/>, 14. 12. 2020.
- Statistični urad Republike Slovenije. Medmrežje: <https://www.stat.si/statweb>, 14. 12. 2020.
- Turistično društvo Rateče – Planica. Medmrežje: <http://www.ratece-planica.si/>, 14. 12. 2020.
- Vreš, B., Čelik, T., Daskobler, I., Sajko, I., Seliškar, A., Šilc, U. 2011: WETMAN 2011- 2015 (LIFE + NARAVA, LIFE09 NAT/SI/000374). Projektno pilotno območje Zelenci, prvo poročilo. Biološki inštitut Jovana Hadžija ZRC SAZU. Ljubljana.
- Zelenci, edinstven izvir Save Dolinke 2012. Medmrežje: <https://mojsvet.info/zelenci-edinstven-izvir-save-dolinke/>, 14. 12. 2020.
- Zgornjesavska dolina ob tromeji 1990. Dela 7. Oddelek za geografijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Ljubljana, str. 21–34.
- Žabota, B., Jeršič, T., Kobal, M. 2018: Analiza skalnega podora Belca z uporabo brezpilotnega letalnika. Medmrežje: <http://www.mvd20.com/LETO2018/R12.pdf>, 14. 12. 2020.

1 postaja

— pot

Vir podatkov:
DTK50 (GURS), 2021

BISERI OSREDNJE GORENJSKE – OB KOKRI OD PREŠERNOVEGA KRANJA DO VZNOŽJA STORŽIČA

Erik Logar

Vodja: Erik Logar, profesor geografije in zgodovine, mladi raziskovalec na Geografskem inštitutu Antona Melika ZRC SAZU, turistični vodnik z licenco Gospodarske zbornice Slovenije, referent za ekskurzije pri Ljubljanskem geografskem društvu
Ekskurzija je bila izvedena 20. junija 2020.

Potek poti: Ljubljana – Kranj – Brdo pri Kranju – Britof – Olševek – Preddvor – Ljubljana

Postaje: 1. kanjon reke Kokre

2. mestno središče Kranja
3. Brdo pri Kranju z grobnico družine Zois v Predosljah
4. restavratorska delavnica Roka Valjavca v Britofu
5. učna pot ob Kokri od Visokega do Hotemaž
6. Olševek
7. samostan Velesovo
8. grad Strmol
9. Preddvor

Uvod

Ekskurzije Ljubljanskega geografskega društva so v zadnjem desetletju dokaj redko vodile na Gorenjsko. Udeleženci so večinoma obiskovali območja, ki so z vidika prometne dostopnosti nekoliko odmaknjena od glavnih prometnih osi, z vidika družbenega in gospodarskega razvoja pa praviloma v senci turistično in gospodarsko bolj izstopajočih gorenjskih občin.

Druga spomladanska ekskurzija v letu 2020 je bila v nasprotju s tem trendom osredinjena na družbeno in gospodarsko središče Gorenjske Kranj in njegovo gravitacijsko zaledje ob reki Kokri, od njenega izliva do Preddvora. S tega vidika je bila organizacija ekskurzije zahtevna, saj so morali biti izpostavljeni vidiki, ki so bili udeležencem ekskurzije tako v Kranju kot njegovi okolici dotlej prikriti in slabše poznani.

Kranj je »šolski primer« mesta, ki je nastalo na strateškem območju skalnatega pomola nad sotočjem rek Save in Kokre. Strateška lega je mesto varovala v času nemirov in vojn, obenem pa mu je omogočala nadzor nad prometnicami, ki so tekle ob obeh rekah (Krušič 2009). Prednosti take poselitve so se ljudje zavedali že v prazgodovini; najstarejše arheološke najdbe na območju Pungarta v Kranju namreč kažejo na poselitev že v bronasti dobi.

Zračni pogled na staro mestno jedro Kranja. Foto: Jošt Gantar, www.slovenia.info.

Veduta Kranja na oljni sliki Antona Hayneja iz prve polovice 19. stoletja.
Sliko hrani Narodni muzej Slovenije. Vir: Wikimedia Commons.

Prostorski in arhitekturni razvoj Kranja je bil vse do druge polovice 19. stoletja osredinjen na skalnati pomol, šele nato se je z industrializacijo in izgradnjo gorenjskega kraka železnice mesto pričelo širiti na okoliška območja (Zgodovina Kranja 2020).

Kranj je v času socialistične Jugoslavije zaradi razvitih elektroindustrije (tovarna Iskra Kranj), kemične industrije (tovarna Sava) ter tekstilne in obutvene industrije (tovarni Tekstilindus in Planika) močno spremenil svojo podobo, ne le zaradi številnih industrijskih zgradb, temveč tudi gradnje novih stanovanjskih sosesk (blokovska naselja na Planini in Zlatem polju), suburbanizacije (Stražišče, Orehek, Drulovka) ter razvoja prometnega omrežja (gradnja mestnih vpadnic, Delavskega in Kokrškega mostu ter avtoceste).

Po razpadu Jugoslavije in prehodu v tržni družbeno-gospodarski sistem se je Kranj soočil z deindustrializacijo, visoko stopnjo brezposelnosti, številnimi opuščenimi industrijskimi zgradbami in tudi krizo identitete (Industrijska zgodovina Kranja 2020). Na obrobju mesta (Primskovo, Savski otok, Čirče) so hkrati nastajala nova trgovska središča in sodobne stanovanjske soseske.

Ekskurzija je zato z dopoldanskim ogledom ostalin dosedanjega razvoja skušala osvetliti aktualno prostorsko problematiko Kranja, v popoldanskem delu pa opozoriti na procese, ki zaznamujejo njegovo gravitacijsko zaledje gorvodno ob reki Kokri, vse od njenega izhoda iz gorate pokrajine Kamniško-Savinjskih Alp.

Opis poti

Postaja 1: kanjon reke Kokre

Zaradi mostov in dobre prometne povezanosti mestnega središča Kranja z okoliškimi mestnimi deli se zlahka spregleda njegovo strateško lego ter vlogo rek Save in Kokre, ki sta okrog skalnatega pomola z mestnim središčem vrezali dva mogočna naravna obrambna jarka. Skalnati pomol se najbolje vidi iz kanjona reke Kokre: šele po 30-metrskem spustu na dno kanjona, kamor vodi več kot 50 stopnic, obiskovalec začuti njegovo globino in (nekdanj) pomembno vlogo pri obrambi mesta.

Kanjon reke Kokre je »zeleno srce« Kranja. Ker je zavarovan kot naravni spomenik, v njem pozidava ni dovoljena. Kanjon obiskovalcem nudi številne sprehajalne poti in stik z naravo. Tu se lahko vidijo obrečne rastlinske združbe (črna jelša, veliki jesen in črni topol) ter sladkovodne živalske vrste (vodni rakci, lipan, klen). Ponekod so opazne sledi človekovega sobivanja s kanjonom; na levem bregu Kokre so ob mestni četrti Huje ostanki visokodebelnih sadovnjakov z avtohtonimi sortami jabolok, na desnem bregu reke pa so vidni tudi temelji Jurjevega mlina iz 18. stoletja, ki ga je uničil skalni podor med prvo svetovno vojno. Dolvodno od mlina so ostanki javnega mestnega kopaljšča, ki je bilo zgrajeno leta 1900 in je delovalo do leta 1921.

Kanjon Kokre je nemalokrat predmet burnih razprav. V zadnjih desetletjih so bila določena območja v kanjonu stigmatizirana zaradi zbiranja narkomanov, kar je bil le odraz širšega problema z mamili v Kranju. V zadnjem desetletju se je ta težava ob sodelovanju mestnih

Kanjon reke Kokre s Kokrškega mostu. Foto: Marko Arandjelović, www.slovenia.info.

Kanjon, ki velja za »zeleno srce« središča Kranja, je opremljen s sprehajalnimi potmi. Foto: Jernej Tiran.

policijskih in zdravstvenih služb v veliki meri uspešno razrešila. Odprto ostaja tudi vprašanje, kakšna zvrst rekreacije naj se razvija v kanjonu. Njegove strme stene namreč nudijo priložnost tudi za razvoj adrenalinskih športov, kot so plezanje in spusti po jeklenicah (*zipline*), kar pa za različne lokalne okoljevarstvene iniciative ni sprejemljivo.

Postaja 2: mestno središče Kranja

Ogled mestnega središča Kranja se je pričel na najbolj skrajni (južni) točki skalnatega pomola nad sotočjem Kokre in Save, kjer je za meščane in obiskovalce urejena razgledna terasa. Ta del Kranja se imenuje Pungart in je z vidika človekove poselitve najdlje naseljen. Najdišča ostankov preprostih prazgodovinskih koč so označena v tlaku ob cerkvi, posvečeni svetim Boštjanu, Fabijanu in Roku.

Nedaleč proč stoji Rožnovenska cerkev z Mohorjevim klancem, ki ga je arhitekturno uredil Jože Plečnik (Plečnikovo stopnišče, vodnjak in arkade 2020). Na Glavnem trgu stoji gotska cerkev svetega Kancijana in tovarišev, ki je zaradi dvoranskega tipa gotske gradnje arhitekturni spomenik. Ob cerkvi so vidni ostanki krstilnice in kostnica, ki je pomnik nekdanjega pokopališča. Nasproti cerkve stoji Pavšlerjeva hiša, v kateri domuje Galerija Prešernovih nagrajencev. Ta hiša v notranjosti skriva ostanke starejših, srednjeveških hiš, ki so se ohranili zaradi številnih prezidav in dozidav prvotnega objekta. Pred hišo je v tlaku označen kraj, kjer

Pogled na mestno središče Kranja s Storžičem v ozadju. Vir: Wikimedia Commons.

Stara razlednica Kranja z začetka 20. stoletja. Hrani jo Gorenjski muzej. Vir: Wikipedia.

Zračni pogled na osrednji del starega mestnega jedra Kranja. Foto: Jošt Gantar, www.slovenia.info.

Glavni trg. Foto: Jan Macarol, www.slovenia.info.

Grad Khislstein, kjer domuje Gorenjski muzej. Foto: Jošt Gantar, www.slovenia.info.

Prireditev v okviru festivala Kranfest na prostoru s Plečnikovimi vodnjakom in arkadami v ozadju. Foto: Jošt Gantar, www.slovenia.info.

Prešernov spomenik pred po slavnem pesniku poimenovanim gledališčem je delo Petra Lobode iz leta 1952. Foto: Marko Arandjelović, www.slovenia.info.

Poslopje Stare pošte. Foto: Erik Logar.

je nekoč stal sramotilni steber. Po Prešernovi ulici, kjer stoji hiša, v kateri je zadnja leta pred smrtjo deloval France Prešeren, pot vodi do Maistrovega trga, kjer je bil v srednjem veku glavni vhod v mesto. Tudi tu je v tlaku jasno označena lokacija mestnega obzidja.

Ob Maistrovem trgu stoji Stara pošta, ki je bila po prvi svetovni vojni zgrajena za obrtniške dejavnosti, sedaj pa je preurejena v številne pisarne; na njeni strehi je razgledna ploščad (Naša zgodba 2020). Z nje se odpira pogled na Kranj in okoliška naselja pod mogočno kuliso Kamniško-Savinjskih Alp. Za zaključek spoznavanja mestnega središča je sledil ogled Mestne knjižnice Kranj, ki zadnje desetletje domuje v Globusu. Globus je bil s svojo kričečo rjasto fasado prva veleblagovnica v Kranju, zgrajena po načrtih Edvarda Ravnikarja, z deindustrializacijo pa je dobil novo funkcijsko podobo (Prenova 2009–2011 2020). Opoldne so si udeleženci ekskurzije v polurni panoramski vožnji ogledali kranjsko četrt Zlato polje, kjer sta poleg stanovanjskih sosesk tudi srednješolsko središče in mestna bolnišnica.

Postaja 3: Brdo pri Kranju z grobnico družine Zois v Predosljah

Po vožnji mimo Šorlijevega naselja in Kokrice je sledil ogled protokolarnega posestva Brdo pri Kranju, ki ga Vlada Republike Slovenije uporablja kot prizorišče za državniške obiske, konference in sestanke. Grad Brdo je vse od leta 1510 pomembno središče kulturnega in družbenega življenja. Posestvu je največji pečat vtisnila rodbina Zois, ki ga je razširila, posodobila in ga tesno povezala z okoliškimi naselji (Slana 2009).

Protokolarni grad Brdo. Vir: Wikimedia Commons.

Razglednica posestva Brdo iz leta 1912. Vir: Wikipedia.

Grajski park na Brdu. Foto: Žiga Zupan, www.slovenia.info.

Grobnica rodbine Zojs na pokopališču v Predosljah. Foto: Rok Jarc.

V 20. stoletju je posestvo večkrat menjalo lastnike. Med svetovnimi vojnama je bilo v lasti jugoslovanskega regenta, kneza Pavla Karađorđevića, po drugi svetovni vojni pa je prešlo v roke povojne oblasti. Ker je tu nemalokrat prebival jugoslovanski predsednik Josip Broz Tito, je bilo območje za turistične ogledne skorajda povsem zaprto (Slana 2009).

Šele po osamosvojitvi Slovenije se je tudi protokolarno posestvo Brdo postopoma odprlo za turistične ogledne, organizacijo konferenc in porok. Po obisku Brda je sledil obisk grobnice rodbine Zois na pokopališču župnijske cerkve svetega Siksta v bližnjih Predosljah.

Postaja 4: restavratorska delavnica Roka Valjavca v Britofu

Stalnica ekskurzij Ljubljanskega geografskega društva je ogled premične in nepremične kulturne dediščine. Le redko pa se ponudi priložnost za opazovanje njenega ohranjanja in revitalizacije. Vse to so si udeleženci ekskurzije lahko ogledali v restavratorski delavnici Roka Valjavca v Britofu pri Kranju. Seznanili so se z delom restavratorja, ki se večinoma ukvarja s predmeti premične kulturne dediščine, kot so omare, zibelke, panjske končnice, stoli in skrinje (Valjavec restavratorstvo 2020). Restavrator je udeležencem ekskurzije podrobno predstavil svoje delo, pokazal nekaj konkretnih primerov obnove ter odgovarjal na njihova vprašanja.

V Restavratorstvu Valjavec se ukvarjajo tudi s poslikavo in obnovo panjskih končnic. Vir: Restavratorstvo Valjavec.

Učna pot ob reki Kokri. Foto: Rok Jarc.

Postaja 5: učna pot ob Kokri od Visokega do Hotemaž

Učna pot ob Kokri je dolga 2 kilometra in poteka po levem bregu reke. Primerna je tako za pohodnike kot kolesarje. O Kokri so informacije podane na petih informativnih tablah, ki govorijo o zgodovini, geologiji, živalstvu in rastlinstvu ob reki ter o njenem sobivanju s človekom (Učna pot ob reki Kokri 2020). Pri Visokem je na obrečni ravnici urejen športni park Rapa, kjer je zgrajena geološka piramida, v katero so vgrajeni prodniki s prodišč Kokre, ki odražajo precejšnjo geološko pestrost njenega porečja (Izleti v naravo – Učna pot ob reki Kokri 2020).

Postaja 6: Olševek

Popoldanske ure so bile namenjene obisku Olševka, ki je s svojo slikovito lego na vznožju Možjance in Štefanje gore (748 m) eno od naselij, ki jih obiskovalec Kranjskega polja opazi že od daleč. Spodnji del kraja ob šoli se dotika Kranjskega polja, medtem ko je vaško središče s cerkvijo svetega Mihaela dvignjeno nad ravnino, zato nudi lep razgled na okoliška naselja Luže, Hotemaže, Predvdor in Breg ob Kokri.

Olševek je bil pred petimi leti vključen v geografsko raziskavo *Gradniki in učinki socialnega kapitala*, ki je tri lokalne skupnosti iz podeželskih naselij na Gorenjskem (poleg Olševka še Suhe pri Predosljah in Šenturške Gore) z vidika druženja in sodelovanja primerjal s tremi lokalnimi skupnostmi iz podeželskih naselij v Sauerlandu v Nemčiji (Logar 2015). Rezultati

raziskave so pokazali zakonitosti in izzive, s katerimi se tukajšnja lokalna skupnost sooča v postindustrijskem času, ko je vloga kmetijstva ter skupnostnih oblik druženja in sodelovanja kot načina interakcije s pokrajino močno zmanjšana, oziroma, praviloma sploh ne obstaja več.

Postaja 7: samostan Velesovo

Po ogledu Olševka je pot ekskurzije ob vznožju Možjance in Štefanje gore z istoimenskim naseljem mimo Velesovega in Trate vodila do naselja Adergas, kjer stoji dominikanski samostan Velesovo. Zanimivo je, da je adergaški samostan poimenovan po sosednjem, večjem naselju. V samostanski cerkvi je župnik Slavko Kalan predstavil zgodovino kraja in samostana. Sledil je ogled samostanske kripte pod cerkvijo, kjer je pokopališče nun, ki so živele v samostanu.

Postaja 8: grad Strmol

Na poti proti Preddvoru je sledil še krajši postanek pri gradu Strmol v bližini Cerkelj na Gorenjskem, med krajema Češnjevke in Dvorje. Dvorec, ki ga upravlja protokolarno posestvo Brdo, je bil v zadnjem desetletju obnovljen in odprt za turistične ogledе. Grad je bil domovanje Ksenije in Rada Hribar, ki sta bila ubita januarja 1944; njuno tragično zgodbo je v romanu *To noč sem jo videl* opisal pisatelj Drago Jančar (Jančar 2010). S tem romanom sledi tudi napoved zadnje postaje ekskurzije Preddvora in njegovih štirih gradov. Trupli ubitih zakoncev Hribar so namreč leta 2015 našli pri kraju Mače nad Preddvorom.

Postaja 9: Preddvor

Preddvor je naselje ob vhodu v ozko dolino Kokre, ki je strateško pomembna zaradi cestne povezave čez prelaz Jezerski vrh na Koroško. Na njegov pomemben strateški položaj kažejo štirje gradovi na območju naselja, ki jih povezuje učna pot štirih preddvorskih gradov (Pot 4 preddvorskih gradov 2020).

Na pobočju svetega Jakoba nad Preddvorom so razvaline v 12. stoletju zgrajenega Pustega oziroma Novega gradu nad Potočami, nekoliko nižje pa stoji lepo ohranjen grad Turn, ki je sedaj preurejen v Dom starejših občanov Preddvor. Ob umetnem jezeru Črnava stoji pred kratkim obnovljeni grad Hrib, ki je prizorišče porok in številnih kulturnih dejavnosti. Najnižje, ob župnijski cerkvi svetega Petra v Preddvoru, stoji grad Dvor iz 17. stoletja, ki je bil po drugi svetovni vojni preurejen v vzgojni zavod in dom za otroke, ki so med vojno osiroteli. Na povratku proti Ljubljani je sledila še panoramska vožnja mimo Zgornje, Srednje in Spodnje Bele, naselij ob vznožju markantnega Storžiča (2132 m).

Dominikanski samostan Velesovo v Adergasu. Foto: Mihael Grmek, Wikimedia Commons.

Protokolarni, pred kratkim obnovljeni grad Strmol. Foto: Adrijan Pregelj, www.slovenia.info.

Pogled na Preddvor, ki je od leta 1994 ponovno sedež istoimenske občine. Vir: Wikimedia Commons.

Jezero Črnava je turistično najbolj obiskana točka v občini Preddvor; na fotografiji je hotel Bor, ki stoji ob gradu Hrib. Foto: Erik Logar.

Literatura in viri

- Industrijska zgodovina Kranja. Kamra.si – digitalizirana kulturna dediščina slovenskih pokrajin. Medmrežje: <https://www.kamra.si/digitalne-zbirke/item/industrijska-zgodovina-kranja.html>, 1. 11. 2020.
- Izleti v naravo – Učna pot ob reki Kokri 2020. Spletna stran Naravopotniki. Medmrežje: <https://www.naravopotniki.si/ucna-pot-ob-reki-kokri/>, 1. 11. 2020.
- Jančar, D. 2010: To noč sem jo videl. Založba Modrijan. Ljubljana, 189 str.
- Krušič, M. 2009: Slovenija – turistični vodnik. Založba Mladinska knjiga. Ljubljana, 715 str.
- Logar, E. 2015: Gradniki in učinki socialnega kapitala v podeželski skupnosti: primeri z Gorenjske in Sauerlanda. Magistrsko delo, Oddelek za geografijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Ljubljana, 116 str.
- Naša zgodba. Spletna stran Panorama – Stara pošta. Medmrežje: <https://staraposta.si/skozi-cas/>, 1. 11. 2020.
- Plečnikovo stopnišče, vodnjak in arkade. Spletna stran VisitKranj.si. Medmrežje: <https://www.visitkranj.com/sl/plecnikovo-stopnisce-vodnjak-in-arkade>, 1. 11. 2020.
- Pot 4 preddvorskih gradov. Spletna stran OdkrijGorenjsko.si. Medmrežje: <http://www.odkrijgorenjsko.si/preddvor/maps/pot-4-preddvorskih-gradov>, 1. 11. 2020.
- Prenova 2009–2011. Kamra.si – digitalizirana kulturna dediščina slovenskih pokrajin. Medmrežje: <https://www.kamra.si/digitalne-zbirke/item/globus-od-veleblagovnice-do-knjiznice-10.html>, 1. 11. 2020.
- Slana, L. 2009: Brdo pri Kranju. Založba Mladinska knjiga. Ljubljana, 196 str.
- Učna pot ob reki Kokri. Spletna stran VisitKranj.si. Medmrežje: <https://www.visitkranj.com/sl/nasvet-za-izlet-ucna-pot-ob-reki-kokri>, 1. 11. 2020.
- Valjavec restavracija. Spletna stran podjetja. Medmrežje: <https://restavracija-valjavec.si/>, 1. 11. 2020.
- Zgodovina Kranja. Spletna stran Mestne občine Kranj. Medmrežje: <https://www.kranj.si/o-kranju/zgodovina>, 1. 11. 2020.

DROBNE SKRIVNOSTI ZADREČKE DOLINE

Drago Kladnik

Vodja: Drago Kladnik, doktor geografije, upokojeni znanstveni svetnik Geografskega inštituta Antona Melika ZRC SAZU

Ekskurzija je bila izvedena 6. junija 2020.

Potek poti: Ljubljana – Kamnik – Črnivec – Gornji Grad – vislice na Homu – Gornji Grad – Šmartno ob Dreti – Nazarje – Mozirje – Šentrupert – Vransko – Tuhinjska dolina – Kamnik – Ljubljana

Postaje:

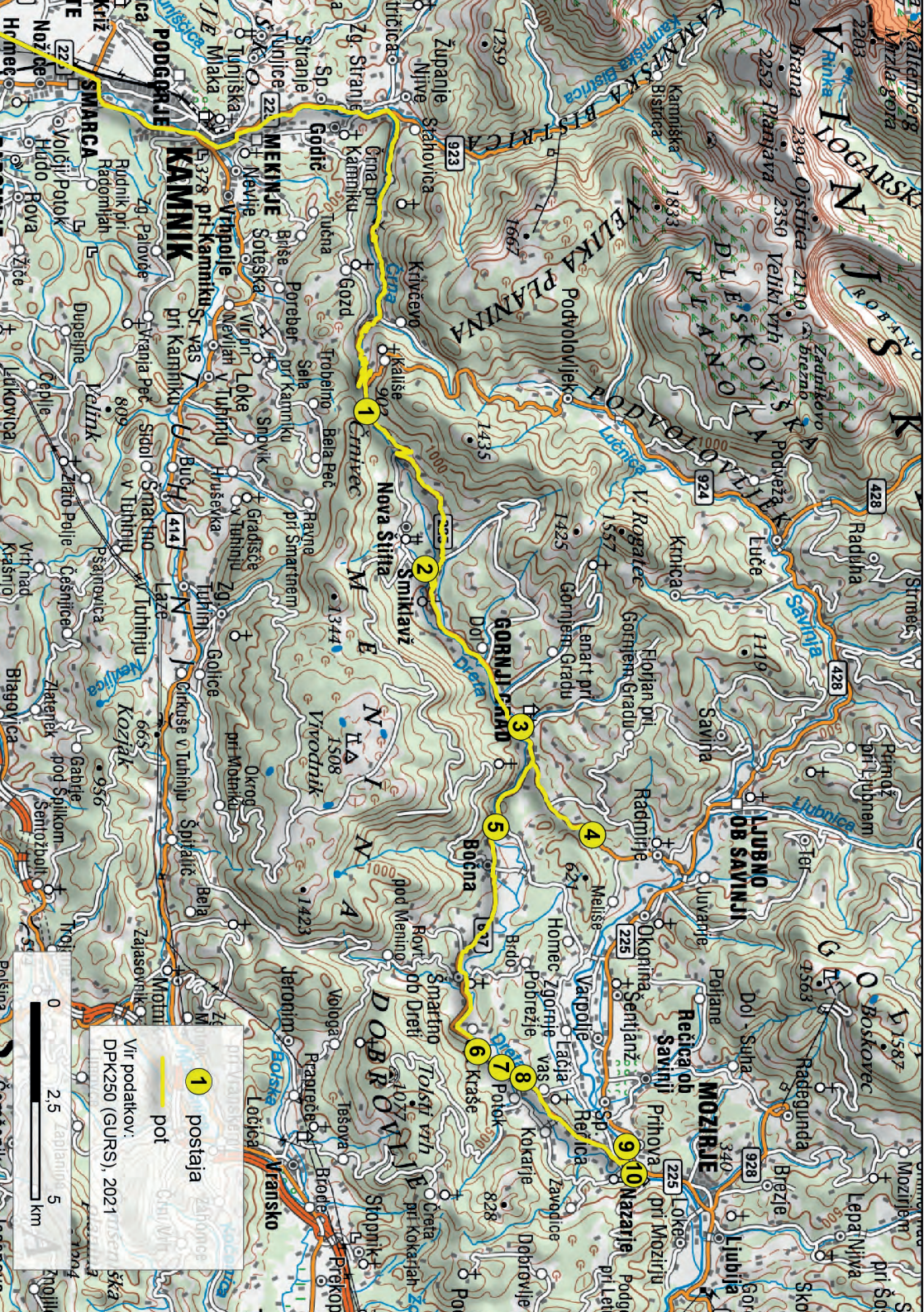
1. prelaz Črnivec
2. Cerkev Marije Zvezde v Novi Štifti
3. Gornji Grad
4. vislice na Homu
5. kraški izvir Kropa
6. Spodnje Kraše
7. Pusto Polje
8. Veniše
9. Nazarje – grad Vrbovec
10. Nazarje – frančiškanski samostan in samostan sester klaris

Uvod

Več kot 25 km dolga Zadrebka dolina je izvorno ljudsko poimenovanje doline ob reki Dreti, ki sega vse od njenega povirja na pobočjih pod prevalom Črnivec (902 m) do Nazarij, kjer se izliva v Savinjo. Nekateri to območje po najbolj znanem kraju v dolini Gornjem Gradu imenujejo tudi *Gorogransko* (Gornjegrajsko). Zadrebko dolino na severu od preostale Zgornje Savinjske doline oziroma doline ob Savinji ločuje okrog 500 m visoko gozdnato sleme, ki ga domačini imenujejo *Brd*. Naravnogeografsko skoraj celotno območje Zgornje Savinjske doline spada h Kamniško-Savinjskim Alpam (Kladnik 1998).

Temeljni namen ekskurzije je bilo spoznavanje njenih poglobitnih naravnih, družbenih, zgodovinskih in etnoloških značilnosti ter posebnosti, pa tudi tamkajšnjih umetnostnih spomenikov ter kulturnih in verskih ustanov.

Opise v prispevku dopolnjujejo, dodatno osvetljujejo in popestrijo pravljice književnika Lojzeta Zupanca (1906, Ljubljana – 1973, Škofja Loka), zapisane v kurzivi. Zupanc je večino

1 postaja
pot
Vir podatkov:
DPK250 (GURS), 2021

Zgornji del Zadrečke doline na območju naselja Nova Štifta, posnet s Kranjske rebri. Foto: Miha Pavšek.

svojega delovnega obdobja kot učitelj preživel v Beli krajini in na Dolenjskem, medtem ko je v Gornjem Gradu služboval vsega nekaj let (1954–1957) in takrat na območju Zgornje Savinjske doline zbral toliko ljudskega blaga, da ga je obdelanega, v obliki pravljic objavil v kar treh otroških knjigah: *Povodni mož v Savinji* (1957), *Palček v čedri* (1959) in *Čudežni studentec* (1960) (medmrežje 1).

Reka Dreta in njeno porečje

29 km dolga Dreta je najdaljši pritok Savinje v Zgornji Savinjski dolini in tudi najbolj poplavna reka v njej. Izvira na skrajni zahodni strani Zadrečke doline, tik pod prelazom Črnivec (902 m), na nadmorski višini 895 m. Po Zadrečki dolini teče večinoma proti severovzhodu, ob severnem vznožju gozdnatih zakraselih planot Menina in Dobrovlje, nakar se v Nazarjah, na nadmorski višini 339 m, izliva v Savinjo.

Izvor imena reke ni znan, vendar nima nič skupnega z besedo *dreta* v pomenu »čevljar-ska nit«. Po mnenju jezikoslovcev je ime predslovanskega izvora in sorodno imenoma rek *Dretulje* na Hrvaškem in *Drietoma* na Slovaškem. Po mnenju jezikoslovca Marka Snoja je ime morda nastalo iz enakega predslovanskega korena *drey* ('teči, hiteti') kot ime reke Drave. Ime Dreta se v zgodovinskih virih pojavlja predvsem v nemški obliki, na primer kot *Driete* leta 1243, *Driet* leta 1340, *Trijet* leta 1524 in *Drieth* leta 1796 (medmrežje 2; Snoj 2009).

126 km² veliko porečje Drete na levi, severni strani reke, kjer se pnejo vrhovi skupine Rogatca, sestavljajo skoraj same neprepustne kamnine, predvsem andezitni tufi in triasne

Spodnji del Zadrečke doline z gozdnato Menino v ozadju. V tem delu Menine je najvišja vzpetina razgledni Goli vrh (1427 m), ki je najvišja točka občine Nazarje. Vir: Arhiv Muzeja Vrbovec.

metamorfne kamnine. Številni levi pritoki segajo visoko navzgor pod Črnivec, Kranjsko reber (1435 m), ki ji Štajerci pravijo Kašna planina, Lepenatko (1422 m) in Rogatec (1557 m), kjer so padavine izdatnejše.

V dnu zgornjega dela Zadrečke doline, v okolici Gornjega Grada, so tudi mehkeje neprepustne oligomiocenske plasti, imenovane gornjegrajske plasti oziroma *gornjegrajski skladi*, ki jih sestavljajo plasti laporovca, glinavca ter apnenca s koralami, polži in školjkami (Pavšič 2006).

Menina je od 1200 do 1500 m visoka zakrasela planota v južnem delu Kamniško-Savinjskih Alp. Razprostira se med dolino Drete na severu, Tuhinjsko in Motniško dolino na jugu, prelazom Črnivec na zahodu in prevalom Lipa na meji z Dobrovljami na vzhodu. V smeri vzhod–zahod je njena dolžina več kot 20 km, v smeri sever–jug pa se razširi le do 10 km. Njen najvišji vrh je Vivodnik (1508 m), kjer je tudi razgledni stolp, kakih 15 minut oddaljen od Doma na Menini planini (1453 m). Vzhodno nad planoto Šavnice se dviga razgledni Goli vrh (1427 m), od koder se vidijo celo Snežnik, Trnovski gozd in Medvednica (Sljeme, 1035 m) nad Zagrebom. Planota je dobila ime po menihih iz gornjegrajskega benediktinskega samostana, ki mu je, skupaj z vso Zgornjo Savinjsko dolino, pripadala kot fevd.

Severna pobočja Menine so porasla z mešanim gozdom, na južnih se prepletajo gozd, pašniki in polja, po ovršju in zgornjih delih prisojnih južnih pobočij pa se širijo obsežni pašniki. Menina je sestavljena iz apnenčastih kamnin in dolomita, zato je prepletena s številnimi vrtačami, brezni in kotlički, na njej je tudi mnogo površinskih kraških mikro- in makroreliefnih oblik.

Ovršje Menine v zimski idili januarja 2021. Foto: Drago Kladnik.

Kot naravna spomenika sta zavarovana jezerce Biba in brezno Jespa. Jezero je v manjši zakraseli globeli v južnem delu planote. Voda v njem je plitva in temne barve zaradi temnejših kamnin na jezerskem dnu. Vzrok za nastanek jezera je verjetno ozek pas glin. Njegovo obrežje porašča loček (*Juncus* sp). Tekom leta jezerska gladina sicer koleba za pol metra, vendar voda nikoli ne presahne. Jespa je v bistvu kraška udornica s premerom 40 in globino 30 m. V njej se skozi celo leto obdrži sneg, izrazita sta tudi temperaturni in rastlinski obrat. V rovu na južnem koncu pod steno je najdišče jamskega hrošča *Nebria germari*.

V zgornjem delu severnega pobočja Menine se razprostira Gozdni rezervat Menina. Strmo pobočje razčlenjujejo jarki in vmes položnejše police. V sredini so prepadne Kreljske peči. Stalnega vodnega toka ni, obstajajo le občasni hudourniški tokovi po jarkih. Gozdni sestoji so iz več kot 100 let starih dreves, iglavcev je le 5 % (medmrežje 3, Badovinac, Kladnik in Volfand 1996).

O nastanku Menine in Drete pripoveduje tudi naslednja Zupančeva pravljica:

Kako je nastala Menina planina, reka Drete in jezerce Biba (Povodni mož v Savinji, 1957)

Ko še ni bilo ne Menine planine, ne reke Drete ne jezera Bibe, so na Rogatcu živele dobre vile, ki so kmetom svetovale, kdaj naj sejejo in kdaj naj žanjejo. Zelo rade so tudi obiskovale pastirje, jim prepevale prelepe pesmi in se igrale z njimi. Plesale so svoje vilinske plesne in pastirji so jih občudovali.

Nekega dne so se pastirji na Rogatcu stopili med seboj, ker so vsi hoteli imeti za ženo najmlajšo in najlepšo vilo. Da bi preprečila pretep, jim je najmlajša in najlepša vila rekla: »Tisti me bo dobil, ki me bo ulovil!« Pastirji so se zapodili v dir za lepo vilo. Tekli in tekli so po zelenih lokah, dokler najmlajši in najlepši pastir ni skoraj ulovil najmlajše in najlepše vile in se skoraj dotaknil njenih zlatih, v vetru vihrajočih las. Vila je tedaj potočila solzo. In glej! Solza se je večala in večala, iz nje je nastal potok, ki je rasel in rasel in zrasel v reko, ki se danes imenuje Drete. Pastirji so se pogumno pognali v reko, jo prebredli in tekli naprej za bežečo vilo, ki je bila tedaj že daleč pred njimi.

Pastirji so tekli in tekli. Najmlajši in najlepši pastir je spet skoraj ujel vilo, skoraj se je že dotaknil njenih zlatih las, ki so plapolali v vetru, a vila si je tedaj z glave spulila zlati las in ga vrgla na zemljo. In glej! Pred upehanimi pastirji je zrastle gora – Menina planina.

Pastirji so obupani obstali pred visoko goro, a najmlajši in najlepši pastir je še vedno tekel naprej in poskušal uloviti bežečo vilo. Pognal se je med zelene hoste Menine planine in na vrhu gore je vilo ujel. Dvignil jo je v naročje in jo poskušal poljubiti na oči, a iz njenih oči so tedaj privrele solze. Jokala je in jokala, dokler se ni vsa stopila v solzah in je iz njenih solza nastalo malo, čudovito lepo jezerce.

Ves nesrečen se je najmlajši in najlepši pastir vrnil k svoji čredi, vile z Menine planine pa so ostale na planini in se še vedno kopajo v prelepem jezercu, ki se danes imenuje Biba.

Nekateri desni pritoki Drete z Menine se začnejo kot močni kraški izviri na vzhodu planote, najpomembnejša sta Kropa in Letošč (Meze 1978), medtem ko so Studenec, Žrela, Bočnica, Hudovinc in Voložnica, slednja že na stiku z Dobrovljami (medmrežje 2), površinsko tekoči.

Dobrovlje so zakrasela planota v vzhodnem nadaljevanju Menine. Med Spodnjo in Zgornjo Savinjsko dolino se raztezajo v smeri jugozahod–severovzhod. Kamninska podlaga je večinoma triasni apnenec. Severno od cerkve svetega Urbana proti Lokam pri Mozirju prevladuje triasni dolomit z vmesnimi krpami jurskega glinastega skrilavca, laporja, glinavca, breče, konglomerata ter krpami kislih piroklastitov in andezitnega tufa. Na območju Črete in severno, proti Pustemu Polju je območje jurskega tufa z zaplatami keratofirja in porfirja, pri cerkvi svete Katarine je tudi otok oligocenskega tufa. Za nekarbonatne kamnine so značilni mehko zaobljeni vrhovi in slemena, na katerih je človek izkrčil gozd in si uredil obdelovalna zemljišča, za karbonatne kamnine pa zakrasele uravnave (Natek 1984). Tektonski prelomi

potekajo v smeri zahod–vzhod. Južna pobočja proti Vranskemu so tektonsko precej bolj razčlenjena, medtem ko so severna, obrnjena proti Zadrečki dolini, preprežena le s tremi glavnimi prelomi. Tektonska struktura se odraža v geomorfnihi značilnostih: severna pobočja so namreč precej bolj strma in manj razčlenjena kot pobočja na južni strani planote (Pečnik Herlah 2012).

V zahodnem delu Dobrovelj se posamezni vrhovi vzpenjo več kot 1000 m visoko (Tolsti vrh, 1077 m; Šentjoški vrh, 1077 m; Belica, 1066 m), v vzhodnem delu pa so nižji in dosejajo le višine dobrih 800 m (Grmada, 898 m; Šunc, 821 m; Brezovec, 857 m; Mandrga, 831 m).

Podobno kot na drugih slovenskih hribovskih območjih, se je tudi na Dobrovljah kot glavna poselitvena oblika izoblikoval sistem samotnih domačij in zaselkov. Značilna je razdelitev v zaprte celke na samotnih domačijah, ki se zaradi vmesnega gozda ne stikajo neposredno s sosednjimi domačijami, in odprte celke, kjer zemljišče določenega lastnika neposredno prehaja v sosedovo ledino ali polje, vse skupaj pa obdajajo gozdovi. Zaprti celki so se ohranili le ponekod na strmih pobočjih (Dobnik 2007).

Čeprav gre za kraško planoto (južno od Tolstega vrha se odpira vhod v s kapniki okrašeno jamo Štabirnico), se je na zaplatah nekarbonatnih kamnin razvila površinska rečna mreža, ki pa je ponekod prepoznavna le po površinskih geomorfnihi oblikah, na primer suhih podoljih in slepih dolinah, nastalih na meji med keratofirjem in apnencem. Z dobroveljske planote je edini površinsko tekoč pritek Mostni graben, ki se steka izpod Črete in v Dreto izliva v Potoku. Suha in Črni graben tečeta po površju le na zaplatah nekarbonatnih kamnin v povirnem delu in na stiku z apnencem ponikneta; na površju sta le ob visoki vodi. Kraški izviri pod Dobrovljami so manj izdatni, a bolj pogostni kot izviri pod Menino (medmrežje 2; Meze 1978).

Povirni del Zadrečke doline je plitva grapa na vzhodni strani prelaza Črnivec, zarezana v mehke oligocenske laporje, a že nad Novo Štifo se ob Dreti pojavi sicer ozka, a mokrotna naplavna ravnica. V tem delu se vanjo steka več manjših grap s pobočij na obeh straneh, izpod Menine tudi nekaj kraških izvirov, med njimi Studenec in Žrela. Prvi večji pritek je Mačkovec z leve strani, ki priteče po globoko vrezani grapi izpod Lepenatke. Že pred njunim sotočjem Drete teče po okrog 100 m široki naplavni ravnici, a sta jo leva pritoka Rogačnica in Kanolščica s prodnima vršajema potisnila čisto ob vznožje Menine. V Gornjem Gradu se ravnica ob Dreti nekoliko zoži, nato pa ponovno odpre, vendar reka, namesto da bi po ravnem tekla naprej proti vzhodu, zavije proti jugovzhodu in se v slab kilometer dolgi soteski zagriže v trdo apnenčasto kamnino med gozdnatim severnim pobočjem Menine ter strmo vzpetino Gradišče (546 m) na levi strani reke (medmrežje 2).

Malo pod sotesko se v Dreto steka voda iz močnega kraškega izvira Kropa, nato pa jo obsežen prodni vršaj Bočnice potisne povsem na severni rob doline. Od tu naprej teče reka vse do izliva po 200–500 m široki ravnici, ki je izpostavljena pogostim poplavam; na desni strani jo ves čas spremljajo gozdnata pobočja Menine in Dobrovelj, na severni strani nizko, večinoma gozdnato gričevje Brda. Z leve dobi samo še pritek Lizavnico, z desne strani jo izpod vznožja apnenčastih planot zlasti ob močnejših padavinah napajajo kraški izviri (na primer Letošč izpod Menine ter Šteпчаeva žrela, Tišlerjev studenec, Mrmolica, Zijavka in Perički studenec izpod Dobrovelj), le med Bočno in Šmartnim ob Dreti pritekata vanjo z desne

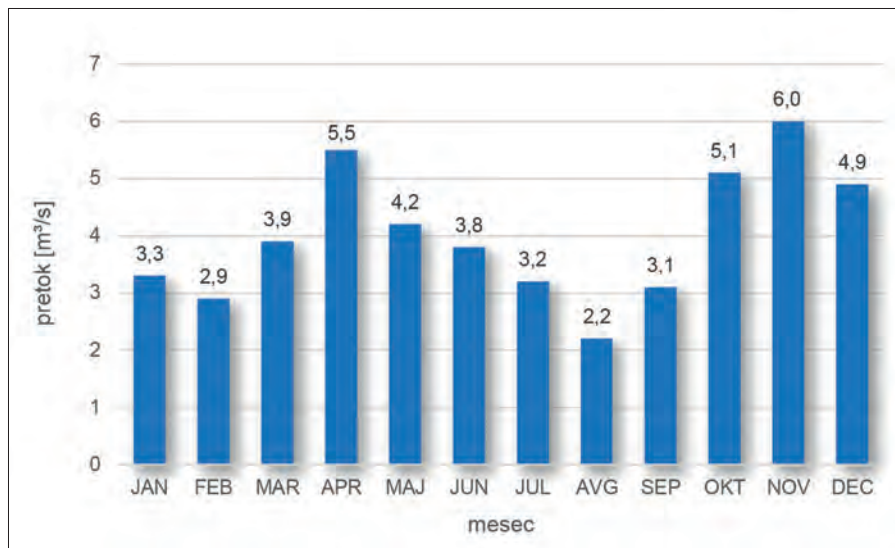
Sotočje Drete, ki priteče z leve, in Savinje ob gradu Vrbovec v Nazarjah. Foto: Matevž Lenarčič, Arhiv Muzeja Vrbovec.

nekoliko izdatnejša pritoka Hudovinc in Voložnica. Med Šmartnim in Pustim Poljem se dolina med Dobrovljami na južni strani in hribom Tiber (467 m), ki je zgrajen iz andezitnega tufa, na severni, nekoliko zoži. Dreta se pri Spodnjih Krašah najprej zaje tik pod vznožje Dobrovelj, nato pa zavije na drugo stran doline in se nad Pustim Poljem na krajši razdalji zaje tudi v nekoliko odpornejše plasti oligocenskega andezitnega tufa (med mrežje 2).

Od Pustega Polja navzdol se naplavna ravnica ponovno razširi in Dreta se prestavlja z ene strani doline na drugo, na obeh straneh najnižje naplavne ravnic pa se pojavi nizka, a izrazita rečna terasa, na kateri sta tudi naselji Dobletina in Nazarje. V tem delu pritečejo v dolino z Dobrovelj še trije nekoliko daljši pritoki (Mostni graben, Suha in Črni graben), nato pa se reka obrne proti severu, naredi še okljuk in se v Nazarjah tik pod apnenčastim gričem Gradišče (388 m) izliva v Savinjo (med mrežje 2).

Dreta ni tipičen gorski hudournik, saj večino poti teče po dokaj široki naplavni ravnici in ima razmeroma majhen strmec. Vendar pa je v njenem porečju veliko strmega površja z globoko zajedenimi grapami, predvsem v severozahodnem delu pod Lepenatko in Rogatcem. Desna stran porečja (severna pobočja Menine in Dobrovelj) je večinoma zgrajena iz prepustnih apnencev, zato se večji del vode podzemno steka proti kraškimi izviroi ob vznožju, vendar je tudi njihov prispevek k maksimalnim pretokom Drete občuten, a z določenim časovnim zamikom (Meze 1978; Kladnik 1991).

Ljudje ob Dreti so že v preteklosti dobro razumeli hudourniški značaj reke in se izogibali poselitvi najnižjih delov poplavne ravnic. Struga Drete je večinoma v dobrem naravnem

Povprečni mesečni pretoki Drete na vodomerni postaji Kraše v obdobju 1971–2000. Vir: Vodna bilanca ... 2008.

stanju, njeni bregovi so obrasli z drevjem in grmovjem. Človekovi posegi z regulacijami na nekaterih kritičnih odsekih, s številnimi pragovi in nizkimi jezovi, namenjenimi zmanjšanju erozijskega delovanja ter upočasnjevanju transporta proda in drugega plavja, pa tudi varovanju mostov, razmeroma uspešno krotijo njeno hudourniško naravo. Reka je v celoti regulirana le v zaključnem delu pri Dobletini in Nazarjah.

Pragove in jezove so morali marsikje ponovno zgraditi, potem ko so po drugi svetovni vojni propadli hkrati z žagami in mlini. Ob zgornjem toku Drete je ob koncu 2. svetovne vojne delovalo 18 žag in več mlinov, 15 žag pa je bilo še na levih pritokih. Ker je Dreta hudourniška, so na njej naredili nizke lesene jezove, od katerih so vodo do žag in mlinov speljali po kratkih mlinščicah. Največja mlinščica je bila na desnem bregu Drete, pri naselju Žlabor ob spodnjem toku. Ob njej so nekoč delovali dva mlina in dve žagi. Druga večja mlinščica je bila prav tako na desnem bregu in se je od Drete odcepila pri Mlinarjevem jezu, potekala mimo gostilne Fricelj in se stekala v kratko strugo kraškega izvira Kropa; ob njej so nekoč delovale tri žage in mlin (medmrežje 2).

Dreta ima alpski dežno-snežni režim s prvim viškom v novembru (obilne jesenske padavine ter manjše izhlapevanje) in drugim v aprilu (posledica taljenja snega). Izrazit je zlasti poletni nižek v avgustu, ki nastopi zaradi manjše količine padavin, povečane evapotranspiracije in presahnitve večine kraških izvirov; zimski nižek v februarju je predvsem posledica snežnega zadržka. Ob poletnih sušah ima Dreta zelo malo vode, zato je bila v obdobju 1970–2000 razlika med najmanjšim (0,21 m³/s) in največjim zabeleženim pretokom (251 m³/s)

Močan kraški izvir izpod Dobrovelj, desni pritok Drete med Spodnjimi Krašami in Pustim Poljem. Foto: Drago Kladnik.

na vodomerni postaji Kraše več kot 1000-kratna, kar je seveda resen dokaz, da se lahko tudi »prijazna« Dreta zelo hitro spremeni v »uničevalski« hudournik. Zaradi velikih strmin v povirju je specifični odtok razmeroma visok (39,8 l/s/km²), zaradi precejšnjega deleža kraškega površja pa ima Dreta skoraj tako visok odtočni količnik kot naše alpske reke (76,5 %) (medmrežje 2; Vodna bilanca ... 2008).

Velik delež vode, ki jo prispevajo kraški izviri izpod Menine in Dobrovelj, se odraža tako v njeni kakovosti kot temperaturi. Zlasti v toplejših mesecih je voda v Dreti opazno hladnejša kot v Savinji, saj iz izvirov vseskozi priteka voda s temperaturo zgolj okrog 7–8 °C (medmrežje 2; Meze 1978).

Po izgradnji komunalnih čistilnih naprav v Gornjem Gradu in Mozirju (tudi za Nazarje) se je kakovost vode v reki še izboljšala, tako da Dreta velja za čisto reko. Tudi vode kraških izvirov pod Menino in Dobrovljami dovajajo razmeroma čisto vodo, saj imajo gozdnata, skoraj neposeljena zaledja. Posebno pomemben za oskrbo s pitno vodo je izvir Letošč, saj se iz njega v celoti oskrbujejo prebivalci občin Nazarje, Mozirje in Rečica ob Savinji ter deloma Gornji Grad, Ljubno in Šmartno ob Paki (medmrežje 2).

Celotni tok Drete je zavarovan kot naravna vrednota državnega pomena, zgornji del do Gornjega Grada je zaradi raka navadnega koščaka (*Austropotamobius torrentium*) evidentiran kot potencialno območje Natura 2000. Kot naravne vrednote državnega ali lokalnega pomena so zavarovani tudi kraški izviri pod Menino in Dobrovljami: Žrela pri Dolu, Kropa pri Bočni, bruhalnik pri Spodnjih Krašah in Zijavka pri Žlaborju (medmrežje 2).

Zaradi čiste vode in dobro ohranjene struge je Dreta pomemben ribolovni revir; v njej med ribjimi vrstami uspevajo potočna postrv (*Salmo trutta*), lipan (*Thymallus thymallus*), šarenka (*Oncorhynchus mykiss*), sulec (*Hucho hucho*), klen (*Leuciscus cephalus cephalus*) in mrena (*Barbus barbus*).

Podnebje

Za interpretacijo značilnosti podnebja in vremena Zadrečke doline je reprezentativna avtomatska meteorološka postaja Spodnje Kraše (nadmorska višina 367/369 m), ki deluje šele od 10. maja 2008 (medmrežje 4), zato običajni tridesetletni merski intervali še niso razpoložljivi. Širše območje Zgornje Savinjske doline ima zmerno celinsko podnebje (podtip zmerno celinsko podnebje Osrednje Slovenije) s povprečno januarsko temperaturo zraka med -2 in 0 °C ter povprečno julijsko temperaturo med 16 in 18 °C. Seveda so to le približne vrednosti, določene na podlagi dolgoletnih povprečij širšega območja, ki pa ne vključujejo mikroklimatskih razmer.

V splošnem so temperaturne razmere odvisne od reliefa in nadmorske višine, saj se z njenim naraščanjem temperatura praviloma znižuje. Ker pa ima spodnji del Zadrečke doline nekoliko konkavno obliko, se na dolinskem dnu v zimskih mesecih pogosto zadržuje manjše »jezero« hladnega zraka s temperaturnim obratom. Poleg zraka, ki se ohlaja v višjih delih doline, se v dno doline steka tudi ohlajen zrak z okoliških pobočij, zato so takrat temperature v nižjih predelih nižje kot v predelih z višjo nadmorsko višino. Ob takšnih razmerah je v dolini pogosto megla, ki lahko ob mirnem vremenu vztraja tudi več kot teden dni, medtem ko je v večjih nadmorskih višinah ves ta čas sončno in toplejše vreme (medmrežje 4).

Preglednica 1: Nekateri poglobitveni podnebni in vremenski parametri na avtomatski meteorološki postaji Spodnje Kraše (medmrežje 4).

parameter	vrednost (čas, datum, leto)
povprečna letna temperatura	6,95 °C
povprečna letna minimalna temperatura	1,2 °C
povprečna letna maksimalna temperatura	14,2 °C
najvišja izmerjena temperatura	38,9 °C (8. avgust 2013, ob 16.05)
najnižja izmerjena temperatura	$-19,1$ °C (28. februar 2018, ob 7.00)
najmočnejši izmerjeni sunek vetra	101,5 km/h
največja letna količina padavin	1922,2 mm (leta 2014)
najmanjša letna količina padavin	1075,5 mm (leta 2011)
največja izmerjena dnevna količina padavin	140,4 mm (18. september 2010)
najvišja izmerjena snežna odeja	71 cm (24. februar 2013)

V mirnih in jasnih zimskih nočeh, še posebno ob prisotnosti debele snežne odeje, pogosto nastane tudi prizemna inverzija, ki je posledica hitrega ohlajanja najnižje plasti zraka zaradi hladne podlage. Ker se temu pojavu pridruži še stekanje hladnega zraka z okoliških pobočij, takrat temperatura na dnu doline (kjer je tudi meteorološka postaja Spodnje Kraše)

zelo hitro pada, najbolj izrazito takoj po sončnem zahodu in v večernem času. V takšnih razmerah so ponavadi izmerjene najnižje jutranje temperature. Na drugi strani je celotna Zadrebka dolina dokaj izpostavljena toplim in vlažnim jugozahodnim vetrovom, zato se ob prehodu tople fronte temperaturni obrati hitro razkroji (medmrežje 4).

Zaradi hribovitega površja je na tem območju nekoliko več padavin kot je značilno za ta tip podnebja. Njihova povprečna letna višina je nekje med 1400 in 1500 mm, v bolj sušnih letih jih je lahko tudi manj kot 1100 mm. Hribovita okolica (Menina, Dobrovlje, skupina Rogatca, Golte) je zaradi orografskega učinka precej bolj namočena. Za letno porazdelitev padavin sta značilna dva viška; primarni nastopi pozno spomladi in v začetku poletja (maj, junij), sekundarni pa jeseni (oktober, november). Jesenski padavinski višek je povezan predvsem s sredozemsko ciklogenezo in močnimi vlažnimi jugozahodnimi vetrovi, ki se takrat pojavljajo. Poznopomladanski padavinski višek je vezan predvsem na povečano konvektivsko (nevihtno) aktivnost v toplejši polovici leta.

Zaradi lege v severnem delu osrednje Slovenije in bližine visokogorja je za to območje že značilna prehodnost med obcelinskim in obsredozemskim padavinskim režimom. To se pozna predvsem pri padavinskih viških, saj je proti zahodu in severu jesenski višek vse bolj izrazit. Tako imajo nižinski predeli severovzhodno in vzhodno od Menine bolj izrazit obcelinski padavinski režim kot ta zakrasela planota, ki je pomaknjena proti zahodu in je tako najbolj izpostavljena vlažnim jugozahodnim vetrovom (medmrežje 4).

Upravna razdelitev in prebivalstvo

Zadrebka dolina se od najnovejše upravne členitve na občine leta 1994 deli na občini Gornji Grad in Nazarje; obe sta del Upravne enote Mozirje, naslednice ene od prejšnjih 65-tih slovenskih občin. Medtem ko je po drugi svetovni vojni nesporno upravno središče Zgornje Savinjske doline in s tem tudi Zadrebke doline postalo Mozirje, ki ima status mestnega naselja, je bil pred drugo svetovno vojno upravno središče Zgornje Savinjske doline Gornji Grad, ki je bil sedež sreza. Ozemlje sreza Gornji Grad se je bolj ali manj ujemalo z ozemljem nekdanje občine Mozirje, s tem da je vključevalo še območje sedanje (in nekdanje) občine Šmartno ob Paki.

Preglednica 2: Upravna delitev Zgornje Savinjske doline in nekateri temeljni podatki po njenih občinah.

občina	površina (km ²)	število prebivalcev leta 2011	gostota poselitve	število naselij	leto ustanovitve
Gornji Grad	90,1	2643	29	6	1994
Ljubno	78,9	2644	34	9	1994
Luče	109,5	1535	14	7	1994
Mozirje	54,0	4063	71	8	1994
Nazarje	42,3	2567	61	15	1994
Rečica ob Savinji	30,1	2287	76	12	2006
Solčava	102,8	505	5	4	1998
UE Mozirje	507,7	16.244	32	63	1994

V obeh občinah je na območju Zadrečke doline skupno 20 naselij (naselje Prihova v občini Nazarje je že na območju Savinjske doline), v katerih je leta 2020 živel 4870 prebivalcev (preglednici 2 in 3). Povprečna gostota poseljenosti je 38,6 preb./km² in je v občini Nazarje znatno večja kot v bolj hriboviti občini Gornji Grad. Največji naselji sta občinski središči Gornji Grad (leta 2020 je v njem živel 1016 ljudi) in Nazarje (leta 2020 je tam živel 887 ljudi), več kot 500 prebivalcev sta imeli tudi Bočna in Nova Štifta.

Preglednica 3: Število prebivalcev po tridesetletnih medpopisnih obdobjih v naseljih občin Gornji Grad in Nazarje ter v Zadrečki dolini kot celoti.

naselje	1869	1900	1931	1961	1991	2020
Bočna	543	694	771	678	692	573
Dol	218	219	230	239	204	23
Florjan pri Gornjem Gradu	304	317	293	253	198	159
Gornji Grad	715	774	756	718	947	1016
Lenart pri Gornjem Gradu	276	264	259	194	153	112
Nova Štifta	695	678	729	596	518	593
OBČINA GORNJI GRAD	2751	2946	3038	2678	2712	2476
spreminjanje števila prebivalcev*	100,0	107,1	103,1	88,2	101,3	91,3
Brdo	0	0	0	0	46	48
Čreta pri Kokarjah	66	79	71	31	27	20
Dobletina	84	118	109	157	108	118
Kokarje	197	201	196	169	184	194
Lačja vas	101	129	112	88	105	115
Nazarje	0	0	0	409	1020	887
Potok	142	156	119	135	128	131
Pusto Polje	110	128	130	98	95	84
Rovt pod Menino	252	259	263	163	120	92
Spodnje Kraše	169	231	176	176	141	149
Šmartno ob Dreti	395	372	357	275	279	256
Volog	0	108	104	153	143	132
Zavodice	31	39	38	52	49	47
Žlabor	216	223	281	116	133	121
OBČINA NAZARJE	1763	2043	1956	2022	2578	2394
spreminjanje števila prebivalcev*	100,0	115,9	95,7	103,4	127,5	92,9
ZADREČKA DOLINA	4514	4989	4994	4700	5290	4870
spreminjanje števila prebivalcev*	100,0	110,5	100,1	94,1	112,6	92,1

*veržni indeksi

Število prebivalcev je do prve svetovne vojne naraščalo, nakar sta v prebivalstvenem gibanju opazni brazgotini povzročili prva in druga svetovna vojna. Po vojnih grozotah si je prebivalstvo opomoglo in kljub nenehnemu prevladujočemu odseljivanju ohranjalo ali

celo presegalo predhodno raven vse do zadnjega tridesetletnega razdobja po osamosvojitvi Slovenije, ko je, z izjemo nekaterih večjih dolinskih naselij, zaznati močno nazadovanje, ki je še posebej izrazito v hribovskih naseljih s samotnimi domačijami.

Gospodarstvo

Tradicionalne panoge preživljanja Zadrečanov so bile kmetijstvo s poudarkom na živinoreji ter sečnja, spravilo in transport lesa iz gozdov na Menini in Dobrovljah, ki so v precejšnji meri v cerkveni lasti. Z denacionalizacijo po drugi svetovni vojni je cerkev odvzeto lastnino dobila povrnjeno. V zvezi s kmetijstvom je treba poudariti, da je hmeljarstvo, ki je nekoč po dolini navzgor segalo do Pustega Polja, pred desetletji doživelo popoln zaton in je sedaj prisotno le še v dolini ob Savinji, kjer sega do Radmirja. Transport lesa je tudi v Zadrečki dolini pomenil predvsem splavarstvo, ki je imelo izhodišče v bočkem zaselku Kropi.

Na podlagi zalog lesa se je v Gornjem Gradu in Nazarjah razvila lesna industrija, ki so se ji v Nazarjah pridružili še obrati nekaterih drugih panog (tekstilna, elektrotehnična), tako da je kraj postal industrijsko središče Zgornje Savinjske doline (Orožen Adamič, Perko in Kladnik 1996). Tekstilna industrija, ki je zaposlovala skoraj izključno žensko delovno silo, je propadla, prav tako del lesne industrije, medtem ko je tovarno malih gospodinjskih apar-

Sečnja lesa v zadrečkih gozdovih je bila nekdaj vezana izključno na ročno orodje. Vir: Arhiv Muzeja Vrbovec.

Pogled na Nazarje z delujočimi in opuščenimi industrijskimi objekti. Foto: Matevž Lenarčič, Arhiv Muzeja Vrbovec.

tov od Gorenja odkupilo nemško podjetje Bosch in je kot tovarna BSH (*Bosch Siemens Hausgeräte*) postala vodilni zaposlovalec Zgornje Savinjske doline, ki zagotavlja delo več kot 1600 zaposlenim (medmrežje 5).

Med preostalimi dejavnostmi velja izpostaviti odmrle mlinarstvo, žagarstvo in črnonlončarstvo s središčem v Kokarjah (medmrežje 6) ter zamatke turizma, ki je sprva temeljil na »letoviščarstvu«, ko so poleti predvsem v Gornjem Gradu domačini gostili družine in posameznike iz Srbije in Hrvaške, največ iz Beograda in Reke, zatem na sicer redkih turističnih kmetijah (Sem 2018), sedaj pa mu navkljub posameznim namensko zgrajenim objektom ob Dreto in na razvodnem slemenu med Dreto in Savinjo nikakor ne uspe prav zaživeti.

Opis poti

Postaja 1: prelaz Črnivec (neurje)

Prelaz Črnivec z Gostiščem GTC 902 (številka pomeni njegovo nadmorsko višino) in polnilnico vode ni le primerna točka za jutranjo kavico, malico, kosilo ali večerjo ter poletno in zimsko rekreacijo, ampak je z okoliškimi ogolelimi pobočji tudi spomin in opomin na viharno vremensko ujmo, ki je tamkaj pustošila julija 2008 in jo je avtor tega prispevka tudi osebno doživel.

V nedeljo, 13. julija, se je iznad Francije proti vzhodu pomikala dolga in globoka višinska dolina, od katere se je odcepilo manjše jedro hladnega zraka. Od južnega Sredozemlja se je proti vzhodni Evropi raztezal višinski greben z vročim zrakom. Meja obeh zračnih gmot je potekala na Alpah, nad našimi kraji se je zadrževal šibek prizemni ciklon (Vrtačnik 2009). Hladna fronta je pozno zvečer prešla Slovenijo. Za njo se je iznad zahodne Evrope širilo območje visokega zračnega tlaka, pred njo pa je z močnimi jugozahodnimi vetrovi pritekal topel in vlažen zrak (Bertalančič 2009). Ozračje je bilo izrazito nestabilno zlasti v nedeljo popoldne.

Nevihte so se najprej organizirale v nevihtno linijo in nato v supercelično nevihto, ki je v popoldanskih urah sprožila močan nevihtni piš. Najhuje je bilo na območjih vasi Gozd, Črničva in Gornjega Grada, kjer so orkanski sunki vetra popolnoma opustošili prostrana gozdnata območja. Zatem se je nevihtna kataklizma začela pomikati proti severovzhodu in zajela Koroško, severni del vzhodne Štajerske in Pomurje. Sunki vetra so dosegali hitrost do 90 km/h. V enem najhujših neurij v zadnjem času je veter poškodoval več kot 500 objektov.

Nekaj po drugi uri je neurje z močnim vetrom zajelo občino Kamnik. Glede na povzročeno škodo naj bi veter dosegal hitrost vsaj 120 km/h. V Kamniku je odkril streho osnovne šole na Duplici, tridesetih stanovanjskih objektov in podrl večje število dreves. Na območju Gozda, kjer je bilo najhuje, je razkril strehe 38-ih stanovanjskih hiš in številnih gospodarskih objektov. Strehe je odkrival tudi v naseljih Nevlje, Sela pri Kamniku, Srednja vas, Podgorje, Volčji Potok in Kamniška Bistrica. Neprevozne so bile ceste na Vranjo Peč, cesta med Selom

Pogled na posledice vetrovne ujme 13. julija 2008 v vasi Gozd nedaleč od Črničve. Foto: Blaž Komac.

Posledice vetroloma 13. julija 2008 so na Črničvcu še vedno vidne. Foto: Tilen Travnik.

in Črničcem ter med Studencami in Črničcem. Med neurjem so na poti od Kranjskega Raka do kočice na Kašni planini drevesa padla na osebno vozilo in pri tem poškodovala štiri ljudi (Bertalanič 2009).

Ob pol treh je neurje zajelo občino Gornji Grad. Veter je poškodoval najmanj 40 stanovaljskih hiš in 50 gospodarskih poslopij ter poškodoval približno 30 km cest. V Novi Štifti je veter razkril streho osnovne šole. Na celotnem območju občine so močni vetrovi podrli več dreves, ki so zaprli večino cest. Zaprta je bila tudi glavna cesta Kamnik–Črničev–Gornji Grad (Bertalanič 2009).

Največjo škodo pa je veter povzročil v gozdovih. Zavod za gozdove Slovenije je površino v neurju poškodovanega gozda ocenil na 3300 ha. V gozdnogospodarski enoti (GGE) Kamnik je vetrolom poškodoval 2310 ha gozdnih zemljišč, od tega jih je bilo 450 uničenih od 50 do 90-odstotno, 290 ha pa povsem uničenih z več kot 90 % uničene lesne mase. V GGE Gornji Grad je bilo poškodovanih 324 ha gozdov, 217 ha gozdov je bilo poškodovanih od 50 do 90-odstotno, 143 ha pa skoraj v celoti uničenih z več kot 90 % uničene lesne mase. Poškodovanih je bilo skoraj trikrat več iglavcev kot listavcev, iz česar lahko sklepamo, da so iglavci na vetrolom manj odporni. Ugotovljeno je bilo, da je bila s 37,1 % stopnja poškodovanosti na karbonatni matični podlagi večja kot na silikatni, kjer je bila ocenjena na vsega 14,8 %. Na karbonatni podlagi so bili gozdni sestoji popolnoma uničeni na 5,7 % površine. V nižjih legah so bili gozdovi manj poškodovani kot v višjih, kjer jih je neurje bolj prizadelo (Golob, Pevec in Vozlič 2012).

Podrto drevje potrebuje hitro in učinkovito spravilo, ker sicer začne gniti, vanj pa se nase-
lijo zajedavci (predvsem smrekov podlubnik), ki lahko potem uničujejo tudi okoliške zdrave
in nepoškodovane gozdove. Na območjih, ki jih je poškodovano neurje, je bilo treba takoj po
spravilu lesa, za potrebe katerega so naredili številne nove gozdne prometnice, zasaditi nova
drevesa, da se gozd lahko hitreje obnavlja. Stroški sanacije so dosegli blizu 5 milijonov evrov.

Postaja 2: Cerkev Marije Zvezde v Novi Štifti

Nova Štifta je razloženo naselje samotnih domačij v zgornjem delu Zadrecke doline, v občini
Gornji Grad. Ustanovljeno je bilo leta 2005 iz dela naselja Dol (zaselek Zgornji Dol) ter pred
tem samostojnih naselij Tirosek in Šmiklavž (Krajevna imena 2020). Leta 2020 je imelo 593
prebivalcev. K Novi Štifti spadajo še zaselki Črni Kot, Mačkin Kot, Zlato Polje, Citrovka, Mušja
vas in Šmiklavž (Orožen Adamič, Perko in Kladnik 1996).

Kraj se prvič omenja leta 1349. Župnijska cerkev Marije Zvezde je znano romarsko sre-
dišče, v katerega se, čeprav redkeje in v manjšem številu kot nekoč, še vedno predvsem v
času Marijinega vnebovzjetja ali velikega šmarna sredi avgusta po starodavnih božjih poteh
podajajo romarji od blizu in daleč.

Prvo cerkev, imenovano 'nova ustanova' (*Neu Stift*), so na pred tem z gozdom poraslem
Metuljskem hribu postavili med letoma 1558 in 1560, kar je povezano s čudežnim dogod-

Mogočna dvostolpna romarska cerkev Marije Zvezde v Novi Štifti. Foto: Drago Kladnik.

Bogato okrašena notranjost cerkve Marije Zvezde v Novi Štifti. Foto: Drago Kladnik.

Upodobitev skrivnostnih plamenčkov na freski; na tem mestu so sredi 16. stoletja zgradili prvotno cerkev. Foto: Drago Kladnik.

Vitraž nad oltarjem cerkve Marije
Zvezde z upodobitvijo njenega
posvetitelja Antona Martina
Slomška. Foto: Drago Kladnik.

kom na binkošti leta 1559. Med mašo se je namreč pred kapelico na jasnem nebu prikazala zvezda, iz tal pa so se prikazovali skrivnostni plamenčki. S tem pa čudežev še ni bilo konec. Po ljudskem izročilu, po katerem je naslikana ena izmed fresk v sedanji cerkvi, naj bi se na jasnem nebu prikazal oblak z Marijo, ki je imela okrog glave svetniški sij iz 12-ih zvezd. Na mestu sedanje cerkve se je, kakor pravi še živo ljudsko izročilo, mutasti Bevčkovi deklenci, ki je tam pasla ovce, prikazala Marija. Deklič je pritekel domov in povedal, da jo je Marija prosila za ovčko (medmrežje 7).

Prvotna stavba je imela tri ladje, lesen, umetelno rezljan strop in enajst oltarjev. Zunaj so jo krasile slike rožnega venca. Imela je en sam zvonik in je bila sezidana v gotsko-renesančnem slogu. Do leta 1772, ko je postala samostojna župnija, je bila podružnica župnije Gorni Grad.

Po požaru leta 1850 so zgradili sedanjo cerkev, ki jo je leta 1854 posvetil škof Anton Martin Slomšek. Prezbitarij je bil poslikan leta 1865 z evharistično vsebino, na slavaloku in na prvih dveh kupolah je okrog Marijinega venčanja v petih slikah uprizorjen nastanek božje poti. Tretja kupola ima slike Marijinega oznanjenja, vnebovzetja in brezmadežnega spočetja. Cerkev, zgrajena v novorenesančnem slogu, ima dva mogočna zvonika.

Sedanja podoba cerkve je privlačna, saj njena belina sredi narave sveti kakor tisti plamenčki, o katerih so pripovedovali ljudje na začetku božje poti. Vsa svetla je tudi njena notranjščina, okrašena s slikarjama Tomaža in Janeza Fantonija. V glavnem oltarju je slika Marije Zvezde, delo češko-ljubljanskega slikarja Pavla Künla. Okrog nje so štirje baročni kipi, spomin na prejšnjo božjepotno cerkev. Posebna znamenitost je oblečen Marijin kip z Jezusom, ki je iz 16. stoletja, ko je nastala božja pot.

Kapelica Božjega groba za oziroma nad cerkvijo je iz druge polovice 17. stoletja.

Pomen cerkve Marije Zvezde poudarjajo tudi sakralni objekti v drugih zaselkih Nove Štifte. Šmiklavž je dobil ime po tamkajšnji cerkvi svetega Nikolaja oziroma Miklavža. Sedanja cerkev z osmerokotnim tlorisom je bila leta 1872 v novogotskem slogu zgrajena na mestu starejše cerkve. V Zgornjem Dolu, nekdanjem Štajngrobu, pa na gričku nad cesto Gornji Grad–Kamnik stoji gotška cerkev Marijinega darovanja. Pozidana je bila na začetku 16. stoletja in predelana v letih 1868–1873.

Zgornji Dol je večji del prej samostojnega naselja Dol, katerega manjši del na poti proti Gornjemu Gradu je ohranil status samostojnega naselja. O Dolanih in njihovih prigodah z vilami z Menine pripoveduje naslednja Zupančeva pravljica:

Vile z Menine (Čudežni studenec, 1960)

Na Menini planini je podzemeljska jama. Tamkaj, kjer je še danes zijavka, so nekoč prebivale gorske vile. Njihova mila pesem pa je može in fante iz Zadrečke doline često zvabila v goro, a v zijavko ni nihče upal stopiti, ker so vile vsakega, ki se jim je približal, raztrgale na drobne koščke, da jih je veter razpihal po gozdovih Menine planine.

V Dolu pri Gornjem Gradu pa je živel pogumen pastir, ki se ni bal vil z Menine. Ni bil zadovoljen, da je slišal samo vilinsko petje, hotel je videti žive vile.

In nekega jutra se je napotil proti zijavki. Bil je krasen dan. Na Menini je sijalo sonce, dolski pastir pa je hodil in hodil, dokler se ni znašel pred zijavko. Ko pa so ga vile opazile, so zakričale in se vrgle nanj kakor vihar na samotno drevo.

Tisti trenutek je nebo potemnelo, da je bilo sredi dneva temno ko ponoči. Bliskalo se je in grmelo, kakor da se pogreza Menina planina.

Dolani niso nikoli več videli pogumnega pastirja. Še danes nihče ne ve, kaj se je z njim zgodilo pred zijavko. Vile z Menine pa so bile naklonjene tistim ljudem, ki jih niso nadlegovali in so se izogibali zijavki. Kadar je bilo na polju največ dela, da ga kmetje sami niso zmogli, so prišle s planine v dolino in jim pomagale pri žetvi, okopavanju in pletvi.

A to delo so opravljale nevidno in samo v mesečnih nočeh. Za plačilo pa so jim hvaležni kmetje nastavljali na ozare svojih njiv jedačo in pijačo; in vile so vselej vse pojedle in popile. Najraje pa so jedle štruklje. Nekoč se je kmet Prodnik ponorčeval, ko jim je namesto štrukljev nastavil na ozare svoje njive polno latvo kuhanega boba.

Tega bi ne smel storiti! Vile ne marajo boba! Zato so stresle bob v Dreto, pometale za njim še srpe in srpice ter se vrnile v zijavko, ne da bi kaj opele ali požele.

Od takrat ni bilo vil nikdar več na spregled. Le v poletnih mesečnih nočeh še kdaj pa kdaj odmeva po Zadrecki dolini petje gozdnih vil z Menine planine, ki rajajo po fratah. Kadar pa preko Menine planine piha veter, se vilinsko petje spremeni v skovikanje sov in čukov.

Menda je prav zato v poletnih nočeh po temnih hostah Menine planine več ko preveč skovikanja.

Postaja 3: Gornji Grad

Gornji Grad, gruščasto občinsko središče, stoji v zgornjem delu Zadrecke doline, med planoto Menino na jugu in skupino Rogatca na severu, ob sotočju Drete in potoka Šokatnice ter na križišču cest s Črnicva proti Nazarjam prek Zadrecke doline ter Radmirju in Ljubnemu v dolini ob Savinji. Osrednji del naselja se deli na Gornji trg, Spodnji trg, Podsmrečje, Prod in Novo naselje, h kraju pa spadajo še zaselki Šokat v dolini Šokatnice ter Tajna in Rore na prisojnem pobočju hriba Ajčjak (911 m) (Orožen Adamič, Perko in Kladnik 1996; Badovinac, Kladnik in Volfand 1996; Karta občine Gornji Grad 2020).

Nekdaj je bil Gornji Grad pomemben letoviški kraj s prenočišči pri zasebnikih. Ob glavni cesti v središču je več gostiln, v Šokatu so počitniške hišice. V in ob Dreti je urejeno naravno kopališče. Na več bližnjih kmetijah se je uveljavil kmečki turizem. Vsako leto julija je čebe-larski bal. Največji proizvodni obrat je bil tovarna Smreka, kjer so izdelovali lesene hiške in stavbno pohištvo.

Prvotna gornjegrajska pražupnija je bila zelo obsežna; njene meje se večinoma ujemajo z mejami sedanje gornjegrajske dekanije, vključevala pa je še župnijo Bele Vode. Do leta 1461, ko je bila z vsemi podružnicami in vikariati pripojena gornjegrajskemu samostanu, je župnija pripadala oglejskemu patriarhatu. Med letoma 1461 in 1787 je spadala pod lju-bljansko, nato pod lavantinsko škofijo (Zupan 1937).

Leta 1140 je bil v Gornjem Gradu ustanovljen benediktinski samostan. Leta 1349 se kraj omenja kot trg Rore. Med letoma 1752 in 1760 je bila zgrajena župnijska cerkev svetega Mohorja in Fortunata, po prostornini največja sakralna stavba v Sloveniji; ima tudi najvišjo kupolo.

Gornji Grad je trške pravice najbrž dobil že pred letom 1461. Leta 1470 je cesar Friderik III. potrdil vse dotedanje tržne privilegije in dovolil tržni dan v nedeljo in letni sejem ob sveti Marjeti. Pozneje so trške pravice potrjevali ljubljanski škofje.

5. avgusta 1928 je bil Gornji grad povzdignjen v mesto, vendar je ta status ohranil zgolj nekaj let.

Znan Gornjegrajčan je potopisec Benedikt Kuripečič (okrog 1488 – po 1532) (Weiss

Panorama osrednjega dela Gornjega grada. Foto: Matej Bevc.

1996). V bližnji Bočni se je rodil dolgoletni predsednik Slovenskega planinskega društva dr. Josip Tominšek (1872–1954), v Gornjem Gradu pa je živel, umrl in je pokopan organizator planinstva, pisatelj in publicist Fran Kocbek (1863–1930).

Zgodovina naselja je tesno povezana s preteklostjo gornjegrajskega gradu in samostana oziroma škofijskega dvorca. Gornjegrajski grad (*Gornji grad*), imenovan tako za razliko od nazarskega gradu Vrbovec (*Spodnji grad*), je prvotno stal na strmem hribu Gradišče pod Menino, vzhodno od sedanjega Gornjega Grada. Prvič se omenja leta 1174. Leta 1247 se v listini že imenuje *Stari grad*. Stal je še leta 1334, leta 1456 pa je že bil v razvalinah, o katerih od leta 1877 ni več nikakršnega sledu (Zupan 1937).

Benediktinski samostan Gornji Grad (nemško *Benediktinerkloster Oberburg*) sta leta 1140 ustanovila »visoko svobodni gospod« Dipold Kager (Chagere), takratni lastnik celotne Zgornje Savinjske doline, in oglejski patriarh Pelegrin I. V ustanovni listini z dne 7. aprila 1140, ki ni ohranjena, ampak povzeta v potrdilni listini iz leta 1243, je Kager z ženo Truto vso svojo alodialno posest v Savinjski dolini odstopil deloma oglejskemu patriarhu, vključujoč utrdbo Gornji grad ter gospostvi Mozirje in Vrbovec, deloma pa novoustanovljenemu samostanu. Samostan je dobil 500 podložnikov z družinami, obsežne gozdove ter koriščenje pravic lova in ribolova. Samostanu je bila pridružena pražupnija Gornji Grad s pražupnijsko cerkvijo svetega Mohorja in Fortunata, ki je nastala že v 9. stoletju. Že pred letom 1209 so na novo pozidali triladijsko cerkev in nov kamnit križni hodnik (medmrežje 8).

V 13. in 14. stoletju je samostan svojo posest in gospodarske pravice širil z daritvami, ki

jih je prejemal od številnih plemiških družin. Med darovalci so bili istrski mejni grof Henrik Andeški (leta 1209), Bernard Smledniški (1216), grof Viljem Vovbrški (1241), Hartnid Ptujski (1243), Herman Ploštanski (1247), Oto in Friderik Kunšperška (1257, 1296, 1313), koroški vojvoda Ulrik III. Spanheimski (1257), Hartnid Ortski (1262), Uleman Goričanski (1269), Hartnid Gutensteinski (1273), češki kralj Otokar II. Přemysl (1274), cesar Rudolf, ki je podaril hišo in dvor v Ljubljani (1277), patron cerkve v Braslovčah Leopold Žovneški, (1278), Günther Hegenberški (1279), Herman in Nikolaj Gornjegrajska (1282, 1312), Oto Kozjanski (1286), Engelšalk Turnski (1291), Oto Planinski (1297), Oto in Henrik Rehberška (1298), Konrad Vrbovški (1322), grof Ulrik Pfanberški (1326) in Herman I. Celjski (1369).

Samostan je bil tako tudi fevdalni posestnik, ki mu je bila leta 1273 potrjena pravica do sodstva na lastnih posestvih. Ta pravica je obsegala tako deželno kot tudi splošno sodstvo. Leta 1447 je knez Friderik II. Celjski samostanu dal v najem pravico sodstva, razen krvnega. Samostan je z daritvami dobival ne le posest (kmetije) in dajatve, ampak tudi patronat in odvetništvo nad (pra)župnijami, kot so Mozirje, Škale (k samostanu je bila priključena leta 1261), Pilštajn (udeležba pri desetini od leta 1227, k samostanu je bila priključena v letih 1254–1261 in ponovno leta 1346), Braslovče in Laško. Tako je imel pravico nastavljanja župnikov, ki so bili običajno samostanski bratje. Samostan je pridobil arhidiakonske pravice nad gornjegrajsko, škalsko in braslovško pražupnijo.

Ker je bila običajna zahteva, da so župniki govorili slovensko in ker ni nobenega dokumenta o pritožbah glede tega, lahko z gotovostjo sklepamo, da so bili samostanski bratje povečini slovenskega rodu in tudi, da je bil v samostanu neliturgični občevalni jezik slovenski.

Upodobitev samostanskega kompleksa Gornji Grad iz leta 1681. Vir: Georg Matthäus Vischer, Topographia Ducatus Stiriae; arhiv Zemljepisnega muzeja.

Že leta 1237 je želel oglejski patriarh Bertold Meranski v Gornjem Gradu ustanoviti škofijo oziroma tja prenesti pičensko škofijo s sedežem v Pičnu (hrvaško *Pičan*, italijansko *Pedena*) v osrednji Istri. Vendar papež Gregor IX. tega ni odobril.

Ko je cesar Friderik III. leta 1461 z listino, izdano v Gradcu, ustanovil ljubljansko nadškofijo, je vanjo želel vključiti tudi samostan Gornji Grad. Zato samostanu ni potrdil pravic in privilegijev sedeža in po smrti opata Gregorja leta 1463 je prepovedal volitev novega opata. Menihi so se temu uprli in za novega opata izvolili enooklega meniha Gregorja Hiniga iz Trebnjega na Dolenjskem. V soglasju s papežem je krški škof Ulrik do razglasil za nično in z grožnjo kazni prepovedal nadaljnja tovrstna dejanja.

Zaradi moralnega razkroja v samostanu in zmanjšanja števila redovnikov zaradi turških vpadov – Turki so Gornji Grad opustošili leta 1471 – je papež na predlog škofa Lamberga leta 1473 samostan tudi formalno razpustil.

Samostan, ki je stal južno od cerkve, še živi v ljudskem izročilu; nanj spominjajo mnoga hišna, osebna in zemljepisna imena, na primer ledinski imeni *Na opatih* in *Gospodje* na Menini, pa seveda *Menina*, izpeljana iz imena *Menihna*. Od samostanskih poslopij je ohranjen samo še obrambni stolp pri glavnem vhodu v nekdanjo graščino, kjer so na ogled gornjegrajske muzejske zbirke.

Po razpustitvi samostana so ljubljanski škofje Gornji Grad občasno uporabljali za rezidenco. Škofijski sedež je bil v graščini, ki jo je leta 1518 dal škof Krištof Ravbar (1497–1536) zavarovati z obzidjem s petimi stolpi in vodnim obrambnim jarkom.

Samostanska cerkev je bila postavljena v 12. stoletju, nato so jo večkrat prezidali. Romanška sloopna bazilika z gotskim prezbiterijem, ki je bila največja cerkev v takratni ljubljanski škofiji, je postala sostolnica, vendar ne po statusu, ampak zato, ker je bila druga rezidenca ljubljanskih škofov.

Leta 1539 je takratni ljubljanski škof Franc Kacijanar v sostolnici Gornji Grad dal pokopati svojega brata Ivana (Janeza) Kacijanarja, ki je bil v letih 1530–1537 kranjski deželni glavar in vrhovni poveljnik kranjskih čet v boju proti Turkom. Po ponesrečeni vojaški odpravi pri Osijeku, ko je zapustil vojsko, je bil obtožen veleizdaje. Med begom ga je v Kostajnici na Uni oktobra 1539 umoril grof Nikola IV. Zrinski. Njegov nagrobni kamen je vzdian v gornjegrajski cerkvi. Škof Tomaž Hren (1560–1630), ki je v Gornjem Gradu tudi umrl, je v kraju ustanovil vzgajališče duhovnikov, nekakšen predhodnik semenišča (*Collegium Marianum*).

Po naročilu ljubljanskega knezoškofa Ernesta Amadeja, grofa Attemsa je bila prejšnja cerkev porušena in v letih 1752–1760 je bila po načrtih graškega arhitekta Josepha Hueberja zgrajena nova, mogočna poznobaročna cerkev svetega Mohorja in Fortunata, ki je še vedno največja cerkev na ozemlju sedanje Slovenije. Dela je vodil ljubljanski stavbni mojster Matija Persky. Gradnjo so finančno izdatno podprli kranjski deželni stanovi. Do leta 1751 so najprej zgradili novo škofijsko rezidenco, dvorec z veliko in v celoti poslikano slavnostno dvorano. Stavbo z mnogimi znamenitostmi in umetninami so partizani iz Kamnika razstrelili in požgali 1. avgusta 1944 (medmrežje 9).

Cerkev so gradili po vzoru ljubljanske stolnice, v obliki latinskega križa s kupolo na križišču. Zvonik iz leta 1671 so nadzidali in prekrili s čebulasto streho. Nova, svetla fasada je konkavno oblikovana in vzvalovana, členijo jo pilastri. V cerkvi je pokopanih več ljubljanskih

Mogočno pročelje gornjegrajske katedrale svetega Mohorja in Fortunata. Foto: Drago Kladnik.

Katedrala ima edinstven Božji grob. Sestavljajo ga leseno stebrišče z oboki in pilastri, v središču, pod kupolo pa je v grob položen Kristusov kip. Foto: Drago Kladnik.

Kamnita nagrobna plošča z reliefom Ivana (Janeza) Kacijanarja, cesarskega poveljnika v bojih proti Turkom, je nastala leta 1538. Foto: Drago Kladnik.

Razstavljeni eksponati v gornjegrajski etnološki muzejski zbirki. Foto: Drago Kladnik.

škofov. O gornjegrajski škofijski rezidenci še vedno pričajo renesančni nagrobni spomeniki, vzidani v preddverje nove cerkve. Posebno kakovostni so epitafa škofa Krištofa Ravbarja (1527) in Ivana (Janeza) Kacijanarja, oboje delo Ožbalda Kitlla iz istega časa, ter v zid ob župnišču vzidana oltarna plošča Mučeništvo svetega Andreja, ki jo je dal postaviti škof Krištof Ravbar. Ljubljanski škofje so se v Ljubljano dokončno preselili šele po letu 1783. Zadnja obnova celotne cerkve je bila dokončana leta 1989 (medmrežje 10).

Stranski oltarji so opremljeni s slikami, ki jih je v letih 1773–1775 narisal avstrijski slikar Martin Johann Schmidt (Kremser Schmidt). Predstavljajo *Rojstvo*, *Zadnjo večerjo*, *Vstajenje* in *Vnebohod* ter podobi Janeza Nepomuka in svetega Apolinarija. V cerkvi so tudi slike Leopolda Layerja in Pavla Künla.

Orgle je leta 1842 izdelal Alois Hoerbiger. Obok prezbiterija so poslikali ob koncu 19. stoletja. Posebnost cerkve je kapela Božjega groba iz leta 1863 z na les naslikanimi prizori iz Jezusovega življenja. Avtorstvo so pripisali furlanskima slikarjema Tomažu Fantoniju in Jakobu Brolloju iz Humina.

3. avgusta 1924 je cerkev dobila tri bronaste zvonove Mariborske livarne s težami 1482 kg, 684 kg in 417 kg, ki pa so bili odvzeti za potrebe druge svetovne vojne. Začasno sta jih nadomestila železna zvonova podružnične cerkve svetega Lenarta. Po 93-tih letih, leta 2017, je cerkev dobila štiri nove bronaste zvonove nemške livarne Albert Bachert iz Karlsruheja, izposojena železna zvonova pa sta bila vrnjena v podružnično cerkev (medmrežje 10).

V Gornjem Gradu je tudi ogleda vreden muzej. Štiri od sedmih gornjegrajskih muzejskih

zbird so urejene v nekdanjem obrambnem stolpu, imenovanem *Štekl*, ki stoji ob zvoniku katedrale. Zgrajen je bil leta 1578 tudi kot vhodni stolp v utrjen kompleks graščine Gornji grad. Preostale tri zbirke so na ogled v pritličju ostanka dvorca, ki je povezan s katedralo. V Šteklu so etnološka zbirka, ustanovljena leta 1989, zbirka urarja, fotografa, izumitelja in ljudskega oblikovalca Antona Jamnika (1862–1942), ustanovljena leta 1999, etnološka zbirka Šokatnikove domačije, ustanovljena leta 1999, ter zbirka fosilov in kamnin, ustanovljena leta 1999. V pritličju ostanka dvorca so verska zbirka, ustanovljena leta 1993, zbirka vizitk in nekrajevskih razglednic, ustanovljena leta 1995, in zbirka Občina Gornji Grad na starih fotografijah, ustanovljena leta 1995 (medmrežje 12).

Postaja 4: vislice na Homu

Gornjegrajske gavge ali vislice so ob bolj miniaturnih na gradu Kostel edina tovrstna ohranjena naprava v Sloveniji. Na njih ni bil nihče obešen, saj se zdi, da je bilo dovolj zastrašujoče že to, da jih je oblast oziroma škofija sploh postavila. Njihov glavni namen je bil menda zastraševanje za red in sodstvo odgovornih predstavnikov ljubljanske škofije, ki je imela v teh krajih nekaj časa tudi pravico do krvnega sodstva.

Kljub svoji pobožnosti so škofje imeli precej čuta tudi za vsakdanje življenje. Njihov moto so bili red, delo in disciplina. Zato niso marali dejavnikov, ki so motili miren, ustaljen način življenja. Ljudje smo očitno nekoliko posebna bitja, saj stvari najboljše razumemo, če nam je na voljo vizualni način »prepričevanja«.

Kamnite vislice na Homu. Foto: Drago Kladnik.

V gozdu pod Homom (621 m), ki se pne med Bočno in Radmirjem, je okrogel obzidan prostor, do katerega se od glavne ceste Gornji Grad–Radmirje povzpne po le nekaj sto metrov dolgi poti, speljani po zložnem pobočju. Sredi obzidanega prostora stojijo gavge, sestavljene iz treh šest metrov visokih kamnitih stebrov, postavljenih v obliki črke L. Stebri so medsebojno povezani z lesenimi drogovi, namenjenimi obešanju (medmrežje 13; Mihovec 2006).

O vislicah na Homu govori tudi ena od Zupančevih pravljic:

Trije bratje – trije tatje (Čudežni studenec, 1960)

V gradu ob Dreti je nekoč živel graščak, ki je bolj ko vse drugo sovražil tatove. Svojim hlapcem je ukazal, naj na Homu postavijo zidane vislice, da bo nanje obešal tatove. Te vislice na Homu še danes stoje.

Ko je graščak polovil že vse tatove in jih pobesil, je razglasil po Zadrecki dolini, da tistega tatu – če je še kje – ki bi mu ukradel to, kar ima najrajši, ne bo obesil. Še več: obljudljal mu je grad in vso grajsko služinčad ter še hčerko za ženo.

V revni bajti pa so živeli trije bratje, vsi trije spretni tatje. Ko so zvedeli za graščakov razglas, je rekel prvi brat: »Nocoj grem v grad in ukradem graščaku ves denar, pa mi bo moral dati grad in hčerko!«

Ponoči se je res splazil mimo spečih straž v grajsko sobano, kjer je graščak imel spravljene denar. Pobral mu je vse zlatnike. Naslednjega dne pa se je z vrečo zlatih cvenkov prismejnal pred graščaka in se pobahal, da mu je ukradel to, kar ima najrajši.

»Ni res!« je zakričal graščak. »Četudi imam zlatnike rad, nimam jih najrajši. Če bi jih ti utajil, bi si jaz prej ko misliš polno vrečo drugih pridobil!«

In je ukazal biriču, naj tatu obesi na zidane vislice. – – –

Potlej je neke noči odšel v grad drugi brat in se mimo spečih straž pritihtopil v sobano, kjer je spala grajska hči. Spečo deklino si je naložil na ramena in jo odnesel iz gradu. Naslednjega dne pa se je z grajsko hčerko vrnil v grad in se pobahal, da je graščaku ukradel to, kar ima najrajši.

»Lažeš!« je zarjovel jezljivi graščak. »Četudi imam hčerko rad, nimam je najrajši. Če bi jo ti utajil, bi si jaz lahko drugo zredil.«

In je ukazal biriču, naj tatu obesi na zidane vislice. – – –

Najmlajši brat pa je šel na Hom in pod vislicami, na katerih sta visela njegova dva mrtva brata, obljudil graščaku maščevanje.

Še tisto noč je odšel v grad in se mimo spečih straž priplazil v sobano, kjer je spal in drnjohal hudobni graščak. Spečega si je naložil na ramena in ga odnesel na Hom, položil pod vislice in čakal, kdaj se bo prebudil. Komaj pa je graščak odprl oči, je bedasto gledal krog sebe in vpraševal, kje vendar leži. Najmlajši brat pa mu je dejal:

»Iz tvojega gradu sem odnesel, kar imaš najrajši. Dva brata si mi obesil, a mene ne boš! Brž mi obljudi, da mi daš hčerko in grad ter vso grajsko služinčad. Če ne – ti zavijem vrat!«

Graščak pa se je zasmejnal in dejal:

»Četudi si najmlajši brat, si najboljši tat! Pojdiva domov, da povem svojim ljudem, kako si ukradel iz gradu, kar imam najrajši!«

In ko sta prišla v grad, mu je graščak dal grad in vso grajsko služinčad.

Ko pa je tretji brat postal graščak, se je oženil z grajsko hčerko in še nadalje ostal – tat: kot graščak je kmetom v Zadrecki dolini kradel pšenico in živino ter jih gonil na tlako ...

A tudi ta graščak je umrl. Po njegovi smrti pa se je grad ob Dreti podrl.

Postaja 5: kraški izvir Kropa

Nekaj kilometrov od Gornjega Grada je dolvodno ob Dreti Bočna, gručasta vas z zaselki ob severnem vznožju planote Menine in na južnih pobočjih Homa. Jedro vasi stoji na zgornjem robu prodnega vršaja potoka Bočnice, zaradi katerega je reka Dreta v tem delu odrinjena proti severu. Na vršaju prevladujejo njive, na mokrotni ravnini ob Dreti pa travniki. Vzdolž

Eden v nizu močnih kraških izvirov izpod Menine, v zaselku Kropi, ki je del naselja Bočna. Foto: Drago Kladnik.

Drete si sledijo gručasti zaselki Kropa z istoimenskim močnim kraškim izvirom na desnem ter Čeplje in Otok na levem bregu reke, sredi doline, v smeri proti Šmartnemu ob Dreti, pa je na samem, na njenem desnem bregu, zaselek Delce. Vsi ti zaselki so izpostavljeni poplavam. Na okoliških vzpetinah so razloženi zaselki Nadbočna, Slatina in Podhom s samotnimi domačijami (Orožen Adamič, Perko in Kladnik 1996). Zanimivo je, da so na novih cestnih tablah imena nekaterih zaselkov (na primer Kropa, Čeplje, Otok) zmotno zapisana, kot da bi bila samostojna naselja, kar seveda niso (Krajevna imena 2020).

V vaškem jedru naselja, ki se prvič omenja že leta 1231, stoji župnijska cerkev svetega Petra, ki je od leta 1906 župnijska. Med svetovnjima vojnoma je bila Bočna samostojna občina, ki je vključevala tudi Šmartno ob Dreti z zaledjem (Zupan 1937), sedaj pa je drugo največje naselje občine Gornji Grad.

V zaselku Kropa je mogočen izvir istoimenskega potoka, katerega voda na več, med seboj več kot 100 m oddaljenih mestih, priteka na plan izpod Menine in je nekoč gonila mline ter žage. Voda, ki ima skoraj enako temperaturo od 7 do 8 °C skozi celo leto, saj se na povprečno letno temperaturo povirja ohlaja oziroma segreva globoko v prevotljeni notranjosti kraške planote, se po zelo kratkem toku izliva v Dreto.

O izviru je že Fran Kocbek nakazoval povezavo z ledenim breznom Jespo v severnem delu ovčja Menine. V svojem delu Savinjske Alpe iz leta 1926 omenja ljudsko pripovedko, ki pravi, da sta v brezno padla vola in za vedno izginila v podzemlju. Njun jarem je naplavilo v Kropi. Jamarske raziskave zaenkrat podzemnega prehoda niso odkrile, sledilni poskusi pa

so podzemne povezave potrdili. Še en primer, ko je treba znati prisluhniti ljudski modrosti, zlasti še, ko so sporočila skrita v pripovedkah, pa jih morda prav zato ne jemljemo preveč resno (Skoberne 2005).

Zaselek Kropo je v pravljico pripoved vpletel Lojze Zupanc:

Povodni mož (Čudežni studenec, 1960)

Blizu Gornjega Grada je vas Kropa. Na Kropi je v Dreti globok tolmun. V tem tolmunu je nekoč živel povodni mož, ves pokrit z luskami in poraščen z zelenimi lasmi. Lovil je ribe, rake, polže in žabe ter se mastil z njimi. Vsega je imel na pretek – le žene ni imel.

A tudi ženo je dobil! Ko je dekla kropskega mlinarja nekega dne v Dreti prala perilo, je povodni mož priplaval iz svojega skrivališča in – hop! – je pograbil deklico, jo povlekel v vodo in splaval z njo v svoj grad na dnu tolmunu.

Potlej se je z njo poročil. Priredil je takšno gostijo, da je bilo vse živo v tolmunu.

Priplavali so raki in s svojimi škarjami ukrojili nevesti povodnega moža toliko oblek, da bi jih imela zadoستي za sto let.

Priplavale so žabe in tako regljale in pele, da so vse ribe v Dreti plesale okrog gradu povodnega moža.

Priletele so kresnice in poplesavale nad tolmunom, da je bilo v gradu povodnega moža sredi noči bolj svetlo kot sredi sončnega dne.

A vse to neveste le ni osrečilo! Bala se je povodnega moža, ki je bil zelen in sluzast kakor žaba. Ves čas, ko se je povodni mož na gostiji gostil, je jokala, On pa jo je tolažil:

*»Nič ne jokaj, deklica,
zdaj si moja ženkica!
Kuhala mi boš in prala,
zraven sinčka boš zibala.
A ko bo sinčku sedem let,
boš spet odšla na suhi svet!«*

In res: vse se je tako zgodilo, kakor je pel povodni mož. Mlada žena je staremu, grdemu povodnemu možu kuhala žabe, rake, polže in ribe, ker se je bil preobjedel surovega mesa. Prala mu je zelene lase in zamršeno kodeljo, jo česala in venomer jokala. Ko pa je zibala njegovega sinčka, je samo še čakala, kdaj bo minilo sedem dolgih let, da se bo spet vrnila na suhi svet.

Nikamor ni smela iz gradu. Povodni mož je dan in noč prežal pred grajskimi vrati na ribe, rake, žabe in polže, jih s sluzastimi rokami lovil in pazil, da bi mu mlada žena ne ušla.

Ko pa so minila tri leta, je sinko povodnega moža nekega sončnega dne sedel na pragu očetovega gradu in jedel kuhane žabe, ki mu jih je žalostna mati natresla v latvico. Tisti čas pa so se pastirji igrali na bregu reke Drete. Mlad pastirček je vrgel kamen v tolmun. Kakor bi trenil je iz vode skočil povodni mož in zarjovel: »Kdo je vrgel kamen v vodo, da je mojemu sinčku izbil žlico iz rok?«

Pastirji so se razbežali, povodni mož pa jo je ucvril za njimi. Tekel je in tekkel, a nikogar ni uhitel, ker je bil spolzek, da mu je na suhah tleh drselo. Komaj je napravil tri korake, že mu je spodrsnilo, da je padel in se povaljal po bregu. Tako so mu otroci ušli, da ni niti enega dobil v pesti.

A medtem, ko se je lovil po kropskih lokah ob zeleni Dreti, mu je mlada žena ušla. Splavala je iz gradu in se skrila v leščevju na bregu, ko pa se je povodni mož povrnil in potopil v tolmun, je pohitela h kropskemu mlinarju.

A perila ni nikoli več prala v Dreti!

Povodni mož pa je doma razsajal in rjovel ter si od jeze pulil sluzaste lase in zmršeno zeleno brado.

In kadar še dandanes v tolmunu blizu kropskega mlina Drete dere in šumi, pravijo Zadrečani:

»Povodni mož se joka za pobeglo ženo. Razesaja in rjove, da reka narašča.«

Ko sem ondan šel na sprehod ob narasli Dreti, mi je stari kropski mlinar pokazal šumeče valove pod mlinom in dejal:

*»Povodni mož joka, razsaja in rjove,
ker pobeglo ženo k sebi zove ...«*

Pogledal sem v tolmun, da bi videl povodnega moža. A v njem je plavalo toliko postrvi, da nisem videl tolmunu do dna, ne povodnega gradu ne povodnega moža.

Spravilo posekanega lesa po leseni rži. Vir: Arhiv Muzeja Vrbovec.

Posekana hlodovina, pripravljena za transport na vozovih. Vir: Arhiv Muzeja Vrbovec.

Vežanje splavov v Kropi, kjer se Dreti pridruži voda iz močnega kraškega izvira. Vir: Arhiv Muzeja Vrbovec.

Savinjski splavarji na Savi pri Sremski Mitrovici v Vojvodini. Vir: Arhiv Muzeja Vrbovec.

Izdatnost vode iz Kroke je omogočala, da je poleg širše bolj znane Savinje bila tudi Dreta primerna za splavarstvo, ki mu na območju Zgornje doline pravijo *flosarstvo*, splavarji pa so bili *flosarji*. V Kropi so vezali splave, ki so od tod naprej pluli po reki do sotočja s Savinjo in naprej.

Vodno silo Drete in njenih pritokov so za plavljenje hlodov in splavarjenje izkoriščali stoletja. Začetki segajo že v 15. stoletje, zadnji splav pa je na pot odšel v petdesetih letih prejšnjega stoletja. Kadar je bilo dovolj vode, so hlode plavili po zgornjem toku Drete in njenih levih pritokih Mačkovec, Kanolščica, Šokatnica in Lizavnica, žagan les pa so v splavih po Dreti od Kroke naprej prevažali predvsem spomladi, ko je bilo v reki dovolj vode.

Zgodovinsko je izpričano, da so v gornjegrajskem gospodstvu žagan les s splavi po Dreti prevažali že v 16. stoletju, od 18. stoletja naprej pa je bila to ena najpomembnejših gospodarskih dejavnosti v vsej Zgornji Savinjski dolini. Glavni splavarski kraji v Zadrečki dolini so bili Bočna, Šmartno ob Dreti, Pusto Polje, Kokarje in Nazarje, splavarji pa so se doma dodatno ukvarjali s kmetijstvom, mnogi splavarski gospodarji so bili tudi lastniki žag (Zupan 1937).

Prva Postaja splavarjev je bilo Celje, zatem pa so les po Savi prevažali do Brežic, Zagreba, Sremske Mitrovice in Beograda ter naprej po Donavi do Oršove (*Oršova*) v Železnih vratih in celo do Črne Vode (*Cernavodă*) nedaleč od izliva reke v Črno morje. Splavarji so na cilju splav razdrli, prodali les in se odpravili domov z vlakom, po Donavi tudi s parnikom (Funtek in Lah 2019).

Opis gornjegrajskega državnega gospodstva iz leta 1801 razkriva, da so splavarili različne deske in letve, sestavne dele za okna in stavbni les. Kar zadeva kraje, kamor so bili splavarji namenjeni isti vir pravi, da so prodajali »... nekaj na Dolenjsko, največji del pa na Hrvaško in v Srem in celo, če sta dovoljevali varnost in dobro soglasje s turško mejo, do Sremske Mitrovice in Beograda ...«. Savinjski splavarji pa niso prevažali samo lesa. Že v letih 1752 in 1754 je izpričano, da so v Celje in na Hrvaško vozili izdelke gornjegrajskih lončarjev in jih tam tudi prodajali (Funtek in Lah 2019).

Postaja 6: Spodnje Kraše

Po dolini navzdol je naslednje lokalno središčno naselje Šmartno ob Dreti. Na levi strani reke mu pripadata zaselek Šutna in zahodni del zaselka Vrh s razloženimi domačijami, na desni strani pa vzhodno od gručastega jedra vasi z župnijsko cerkvijo svetega Martina zaselek Zgornje Kraše (Orožen Adamič, Perko in Kladnik 1996).

V smeri proti Nazarjam sledi razloženo naselje Spodnje Kraše, katerega obcestno jedro, imenovano Podgora, se razprostira med Dreto in strmim pobočjem Dobroveljske planote. Spodnje Kraše, kjer sta tudi vodomerna in meteorološka Postaja (medmrežje 4), so poplavam najbolj izpostavljeno naselje v Zadrečki dolini. Ob poplavi 23. septembra 1968 je v kuhinji domačije Vajsovih voda segala 68 cm visoko, ob poplavi 1. novembra 1990 pa skoraj 100 cm. Dreta je izrazito poplavna reka, skoraj celotna naplavna ravnica ob njej je izpostavljena pogostim hudourniškim poplavam. Na vodomerni postaji Kraše so doslej najvišje pretoke izmerili ob poplavah 5. novembra 1998 (251 m³/s), 1. novembra 1990 (236 m³/s), 23. sep-

tembra 1968 (208 m³/s), 2. januarja 1962 (173 m³/s), 25. septembra 1964 (163 m³/s) in 25. septembra 1973 (162 m³/s) (medmrežje 2).

Navkljub razmeroma pogostim poplavam v Zadrečki dolini ni tipičnih poplavnih območij, ki bi jih izdajala značilna pokrajinska fiziognomija.

V zgornjem delu doline je poplavna ravnica razmeroma ozka, rečna struga pa je bila nekoč globlja kot danes, saj se je zaradi opustitve žag in mlinov precej povečala količina voda v strugi (Meze 1978). V Gornjem Gradu Dreta občasno poplavi le nekaj najnižje stoječih hiš, v zadnjih letih so strugo skozi mesto regulirali, njen hudourniški tok umirjajo številne nizke pregrade v strugi. Poplavno območje se razširi šele pod sotesko med Gradiščem in Menino. Nad Bočno prihaja na plan močan kraški izvir Kropa, ki ga narasla Dreta včasih zajezi, tako da se voda razlije po bližnjih travnikih. Od tu do Šmartnega ob Dreti reka poplavi do 200 m širok pas poplavnega sveta na obeh bregovih, vendar so bližnja naselja in zaselki (Otok, Delce, Volog) nekoliko privzdignjeni in jih dosežejo le najhujše poplave. V prodnih nanosih med Bočno in Vologom se poplavam pridružujejo tudi negativni učinki narasle talne vode. Pač pa se pri Šmartnem v Dreto stekata kraška izvira Letošč in Račnik, ki se ob narasli Dreti ne moreta izliti vanjo in lahko ogrozita nekaj hiš v zahodnem delu naselja. V Spodnjih Krašah se poplavna ravnica zoži, tako da ob poplavah narasla voda ogroža številne hiše. Probleme povzroča tudi voda iz kraških izvirov ob vznožju Krašice, ki se razlije po travnikih v smeri proti Pustemu Polju. Vas Pusto Polje sicer stoji sredi ravnice in v neposredni bližini Drete, a je nekoliko privzdignjena in zunaj dosega poplav.

Pod Pustim Poljem se Dreta ob visoki vodi ponovno bolj na široko razlije po naplavni ravnici, na desni strani se ji pridružijo še vode iz kraškega izvira Zijavka, vendar vasi Kokarje poplave ne ogrožajo. Dolvodno se poplavno območje nadaljuje proti Dobletni in Nazarjam; oba kraja sta bila nekoč pogosto poplavljeni. Med 2. svetovno vojno so na levem bregu Drete zgradili protipoplavni nasip, ki obe naselji sicer varuje pred poplavami, vendar ga je Dreta ob poplavi 25. septembra 1973 prestopila in poplavila bližnje stanovanjske bloke v Nazarjah (medmrežje 2), še veliko huje pa je bilo ob poplavi 1. novembra 1990, ko je reka razdrila 80 m nasipa in ponovno preplavila precejšen del Nazarj (Kladnik 1991). Tamkajšnje poplave so najhujše, kadar se ujameta poplavna valova Savinje in Drete, saj se slednja ne more izlirati v glavno reko in narašča od izliva navzgor, kjer po opuščeni mlinščici Strugi vse do Žlaborja teče celo nazaj (Meze 1978).

V Zadrečki dolini so poplave že od nekdaj pogoste, čeprav je očitno, da je v novejšem času zaradi nevezdrževanja v preteklosti vzpostavljenega naravnega ravnovesja na njihovo uničujočo jakost v prvi vrsti vplival človek.

O prvi veliki povodnji pričajo viri iz leta 1730, iz bolj bližnje preteklosti pa so ostale v spominu poplave jeseni 1901, oktobra 1927 in septembra 1968. Podrobne analize kažejo, da je Dreta v obdobju 1959–1973 poplavila kar 23-krat. Največkrat v novembru (sedemkrat), v oktobru (štirikrat), septembru in decembru (po trikrat), dvakrat maja in po enkrat januarja, marca, julija in avgusta. Največ poplav je bilo torej jeseni, večinoma že zunaj vegetacijske dobe, tako da škoda na poljščinah običajno ni bila velika.

Poplave in nekatere druge tegobe, ki od nekdaj pestijo Zadrečane, je v eni od svojih pravljič na svojstven način ubesedil Lojze Zupanc:

Zmaj na Menini planini (Čudežni studenec, 1960)

Sredi Menine planine je v podzemeljski jami živel zmaj, ki je bil hudoben ko sam vrag. Kdorkoli je zašel v bližino zmajeve votline, ga je le-ta potegnil vanjo in požrl.

Posebno Bočanom je zmaj z Menine veliko škodoval. Imel je tri glave in tri srca, V vsakem srcu pa je spala kača. A kadar so se kače prebudile, je zmaj divjal in uganjal takšne vragolije, da podobnih ljudi je še niso doživeli.

Kadar je zmaj odprl prvi gobec, je iz njega švigal ogenj od votline do Bočne in požigal vaške kočice ...

Kadar je zmaj odprl drugi gobec, se je iz njega usula toča, ki je sklestila vsa polja v Zadrečki dolini ...

Kadar je zmaj odprl tretji gobec, je iz njega bruhala voda, ki je poplavlila vso Zadrečko dolino ...

Da bi zmaja potolažili, so Bočani sklenili. da mu bodo vsak dan darovali eno ovco. In zares so mu jih prinašali, da bi v vasi ne zažigal hiš, da bi v dolini ne napravljaval povodnji, da bi na rodna polja ne bruhal toče. Toda leto je dolgo in ima več dni, kakor je v bočkih stajah bilo jagnjičev. Lepega dne so Bočani ostali praznih rok, ker jim je hudobni zmaj požrl vse ovce s kostmi in runom vred.

In ker zmaj ni dobil nobene ovce več, je odprl prvi gobec ter pričel bruhati ogenj na lesene bajte, da ga v Bočni ni bilo dne, ko bi ne zgorela vsaj ena koča.

Pa je sklenil mlad Bočan, ki je bil zdrav in močan, da bo šel nad zmaja in mu odsekal glave. Bočki kovač mu je skoval takšen meč, da mu je segal od pasu do meč. Prišel je do zmajeve votline in zagledal zmaja, ki je spal. Dvignil je meč ter zamahnil in – švist! – je odletela glava, ki je iz gobca bruhala ogenj. Ker pa sta zmaju ostali še dve glavi, je planil nad junaka in ga požrl.

Potlej je sklenil drugi Bočan, ki je bil tudi močan, da bo šel nad zmaja in mu odsekal drugo glavo. Tudi njemu je bočki kovač skoval takšen meč, da mu je segal od prsi do meč. Ko je prispel do zmajeve votline, je zmaj spet spal. Dvignil je meč ter zamahnil in – švist! – je odletela glava, ki je iz gobca bruhala točo. Ker pa je zmaju ostala še ena glava, je planil nad junaka in ga požrl.

Nazadnje je šel nad zmaja tretji Bočan, pogumen in močan, da bi mu odsekal tretjo glavo. Kovač mu je skoval dolg meč, ki mu je segal od glave do meč. Ko se je po tihem priplazil do zmajeve votline, je zmaj spet drnjohal. Junak pa je naperil dolgi meč na zmajeve prsi in sunil s tolikšno močjo, da je spečemu zmaju predril dve srci. Zmaj je od bolečine zarjovel, da se je zamajala Menina planina, se zvalil v dolino in potopil v Dreto.

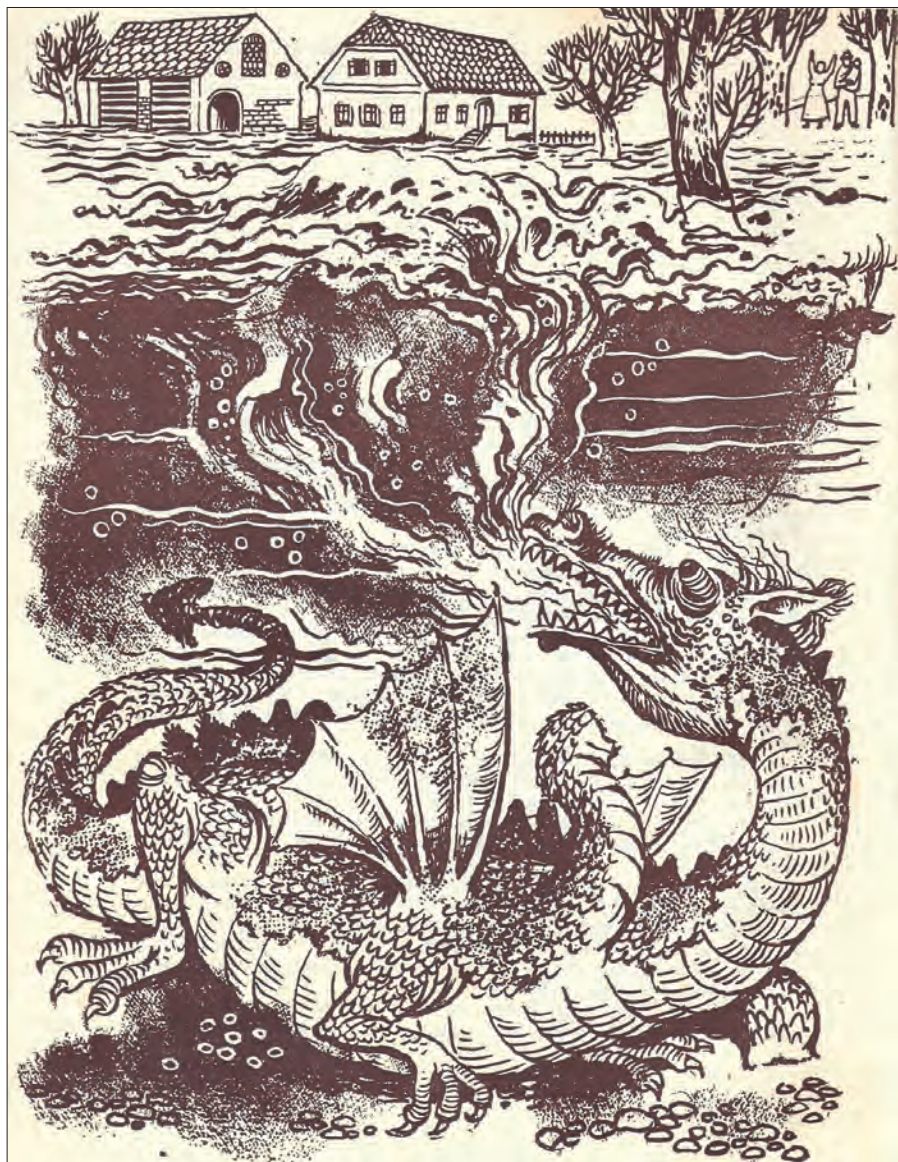
Kadar narašča Dreto, da voda zaliva bočke bregove, pravijo Bočani:

*»Zmaj odpira tretji gobec,
da voda narašča;
ne bo pojenjal prej,
dokler ne bo zalita slednja kašča ...«*

Toda prišel bo čas, ko se bo v Zadrečki dolini rodil takšen junak, ki se bo potopil v Dreto in zmaju odsekal še tretjo glavo. Takrat pa v Bočni ne bo več poplav!

Najhujša poplava zadnjih desetletij je bila 1. novembra 1990. Čeprav takrat niso zabeležili absolutno rekordnega pretoka, je bila skupaj z novembrsko poplavo 1998 ocenjena za od 50 do 100-letno poplavo (medmrežje 2). Pred tem je bila zadnja velika poplava julija 1989, ko je odneslo nekaj jezov, v zgornjem delu Drete, v zaselku Šmiklavžu, pa je bila voda bistveno višja kot dobro leto pozneje.

Ker Dreto ni tako silovit hudournik kot Savinja, saj ima manjši strmec in je manj prodomna, je ob poplavi 1. novembra 1990 poplavni val po njeni strugi potoval precej počasneje kot po strugi Savinje. Vseeno je bil hudourniško kratek in je trajal vsega 3 do 4 ure. V Gornjem Gradu je Dreto dosegla višek že ob 7.30, pri Nazarjah okrog 13. ure, medtem ko je poplavni val Savinje Nazarje dosegel že ob 9. uri. Voda je v Dreti naraščala zelo hitro, v zgornjem toku tudi meter in več v eni uri, upadala pa je precej počasneje, od 20 do 25 cm na uro (Kladnik 1991). V posameznih skrajnih primerih ob predrtju nasipov in lokalnih zaježitvah so poročali o izjemnih hitrostih naraščanja Drete, v Zgornjih Krašah za pol metra v petih minutah, v Nazarjah pa v istem času kar za meter.

Ilustracija zmaja z Menine, kot si ga je zamislil slikar Janez Vidic. Vir: Čudežni studenec, 1960.

Proženje usadov v Mačkinem kotu med novembrsko poplavo leta 1990. Foto: Drago Kladnik.

Porušen Rogačnikov most v Dolu nad Gornjim Gradom med novembrsko poplavo leta 1990. Foto: Drago Kladnik.

Porušen most v Lačji vasi med novembrsko poplavo leta 1990. Foto: Drago Kladnik.

Obilne prodne naplavine pri Dobletni po novembrski poplavi leta 1990. Foto: Drago Kladnik.

Povsem samosvoje so se obnašali kraški pritoki izpod Menine in Dobrovelj. Zanje je značilno časovno zaostajanje pri doseganju najvišjega vodostaja, predvsem pri najmočnejšem izviru Kropa pa tudi dolgotrajno zadrževanje maksimalne vodne višine.

V večini primerov obstaja tesna povezava med količino padavin in jakostjo poplav. Vendar sta ob tem pomembna dejavnika predvsem predhodna namočenost (večdnevno deževje pred glavnim padavinskim viškom) in intenzivnost padavin.

Za naraščanje negativnih učinkov poplav so v prvi vrsti pomembni močnejši prodni nanosi v rečnih koritih, ki zmanjšajo globino struge. To se je začelo pojavljati v novejšem času po opustitvi mlinov in žag ter s tem povezanim propadanjem jezov. S tem se je umetno vzpostavljeno ravnovesje na reki porušilo. Večja količina proda v rečnem koritu daje reki večjo erozivno moč, kar se kaže v močnejšem trganju bregov. V zvezi s tem so pomembni intenzivna gradnja mreže neustrezno utrjenih gozdnih cest, ki prispevajo k večjemu transportu gruča, ter naglo naraščanje pozidanih zemljišč in asfaltiranih cestišč, ki vplivajo na hitrejši vodni odtok.

V celotni Zadrečki dolini je narasla voda poškodovala 111 stanovanjskih hiš in 67 gospodarskih poslopj ter 541,6 ha kmetijskih zemljišč, odnesla tri jezove in tri močno poškodovala (dva jezova je odplavila tudi na potoku Mačkovcu), popolnoma uničila 8 mostov in jih 12 poškodovala, odnesla pa je tudi 5 brvi in eno poškodovala. Nanosi gruča in plavja so prekrili 150 ha obdelovalnih zemljišč, 13 ha jih je bilo zaradi bočne rečne erozije v celoti odnešenih, odnašalo pa je tudi ornico z vrhnjega sloja njiv in vrtov. Sprožilo se je 96 plazov s skupno površino 30 ha (Kladnik 1991). V Zadrečki dolini je bilo prizadetih 135 ali desetina vseh tamkajšnjih gospodinjstev.

Glede na višino škode je bilo najbolj prizadeto prometno omrežje (26,3 % od celotne škode), ne dosti manjša je bila škoda v kmetijstvu (24,7 %) in industriji (24,2 %). Velika je bila tudi v vodnem gospodarstvu (9,2 %) in obrti (7,9 %). Čeprav je bilo mnogo stanovanjskih objektov močno poškodovanih, je ilustrativen podatek, da je škoda v stanovanjskem gospodarstvu dosegla le 2,4-odstoten delež od celotne ugotovljene škode.

Postaja 7: Pusto Polje

Po dolini navzdol je naslednje naselje Pusto Polje, manjša vas na neizrazitem vršaju v spodnjem delu Zadrečke doline, na desnem bregu reke Drete. Gručasto vaško jedro stoji med reko in cesto Gornji Grad–Nazarje. K njej sodijo tudi hiše ob mostu čez Dreto in samotne domačije na vznožju strmega pobočja Dobroveljske planote (Orožen Adamič, Perko in Kladnik 1996).

Do sedemdesetih let prejšnjega stoletja je bilo Pusto Polje zadnja vas gorvodno v Zadrečki dolini, kjer so se kmetovalci intenzivno ukvarjali s hmeljarstvom. Lokalno je vas morda še bolj poznana po svojih polharjih, ki ob prenašanju stoletne tradicije iz roda v rod to na območju Zadrečke doline povsem samosvojo lovsko dejavnost za zdaj še ohranjajo pri življenju.

Širša slovenska javnost bolje pozna lov na navadnega polha (*Glis glis*) na Notranjskem

Panorama Pustega Polja s Tolstim vrhom (1077 m) na Dobrovljah v ozadju. Foto: Igor Pečnik.

in Dolenjskem, kjer se te nočne živali lovijo s pastmi, ki se večinoma nastavljajo na vejah bukev, kjer privabijo polha, ki se gre v drevesno krošnjo prehranjevati z žirom.

V prvi knjigi *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev* je v poglavju o lovu (Umek 1970) polharstvo obdelano zelo na kratko, pri čemer so kot tradicionalne pokrajine izpostavljeni dolenjski in kočevski gozdovi, Javorniki, Bloke, okolice Loža, Cerknice, Čabra, Hrušice in Nanosa ter Trnovski gozd, pa tudi gozdovi v Zadrečki dolini ter ob njih na Štajerskem okolice Kozjega, Podčetrтка in Planine pri Sevnici.

To potrjuje večstoletno ukvarjanje z lovom na polhe v krajih ob Dreti, ki je bilo še najbolj živahno v Kokarjah, Potoku, Lačji vasi, Pustem Polju, Spodnjih Krašah, Šmartnem ob Dreti, Vologu in Bočni, torej na severnih pobočjih Dobrovelj in Menine, na območjih s prevlado bukovega gozda. Zunaj lokalnega okolja se je o tem le malo vedelo, sta pa o zadrečkih polharjih in njihovih doživetjih na začetku sedemdesetih let prejšnjega stoletja poročala lokalni časnik *Savinjske novice* (Herček 1971) in regionalni časopis *Celjski tednik* (Strmčnik 1971).

Bistvo zadrečkega polharjenja je lov na polšinah, to je luknjah nad rovi v tleh, ki vodijo v podzemne votline, kjer se razmnožujejo, v dnevnem času zadržujejo in pozimi prezimijo polšje družine. Te sestavljajo samci, ki jim Zadrečani pravijo *starc* (ednina *starec*), katerih svetlikajoče se sivo krzno je najbolj cenjeno, samice, ki jim pravijo *durle* (ednina *durla*) in mladiči, ki jim pravijo *jarčki* (ednina *jarček*). Tu so še enoletne živalce, ki jim rečejo *lanski*. Lego polšin je treba natančno poznati, to védenje se tradicionalno prenaša iz generacije v generacijo

Nastavljena polšja past z napeto palico, opremljeno z zvoncem. Foto: Igor Pečnik.

Upljenjeni starec. Foto: Drago Kladnik.

polharjev. Sem in tja kakšna postane jalova, občasno se odkrije kaka nova, nekatere pa si deli več polharjev, pri čemer velja pravilo, da kdor prej pride, prej melje.

Na primernem mestu, obdanem z nekaj ne preveč oddaljenimi polšinami (navadno je teh od dve do osem) se v letih, ko bogato obrodi žir in se polhi zato živahno razmnožujejo, že za dne zakuri ogenj, okrog katerega se zbere polharska družčina in pripravi vse potrebno za uspešen lov. V zadnjih letih je zanj potrebna dovolilnica lovskega društva, pomembno pa je spoštovanje lovopusta, ki zapoveduje, da se ne sme loviti pred 25. septembrom, po 10. oktobru pa glavnina polhov tako in tako začne zimsko spanje.

Najbolj edinstven pa je zadrečki način lova s posebnimi, okrog pol metra dolgimi lese-nimi pastmi, ki se postavijo na polšine. To je treba storiti tako, da polh, ki se gre prehran-jevat, zleze skozi luknjo na spodnjem delu pasti in stopi na mostiček. Ta se pod njegovo težo podre, kar sproži jeziček, zataknen med mostičkom in zgornjo desko pasti, obteženo z večjima kamnoma. Deska skupaj z njima pade na polha, ki je tako ujet. To ne bi bilo nič posebnega, če ne bi bila vsaka past opremljena s palico, imenovano *štarla*, na katero je pri-vezan zvonec. Ko se polh ulovi, se nad zgornjo desko pasti zataknjena palica sprosti, zaniha in zvonec na njej zazvoni. Ker zvonci na različnih pasteh različno zvenijo, polhar dobro ve, v katero past se je pravkar ujel polh.

Prav zvončkljanje je najbolj vznemirljiv del zadrečkega polharjenja, saj zahteva, da je zbrana družba nenehno pozorna, prav vsak udeleženec pa lahko vnaprej napove, kdaj se bo ujel prvi polh. To se običajno zgodi, ko pade trden mrak. Lov traja vsega nekaj ur, potem

pa se pogostnost odhajanja polhov iz polšin bistveno zmanjša. Zato se lahko polharji že razmeroma zgodaj odpravijo proti domu.

Kožice ulovljenih živali se uporabijo za polhovke, okusno meso se poje pečeno ali v golažu, posebno cenjena je zdravilna poljšja mast.

Kolikor je avtorju tega prispevka znano, je ta način lova na polhe v Sloveniji in seveda tudi širše povsem unikaten, zato ga velja ohraniti kot etnološko posebnost. Nekdaj je bil lov na polhe za marsikatero družino eksistenčno pomembna dejavnost, zato ni čudno, da so zemljiški gospodarji podložnikom skupaj z zemljo dajali v uporabo tudi poljšine, za kar so prejeli del ulova ali poljših produktov.

Postaja 8: Veniše

Severno nad Pustim Poljem je na razglednem uravnanem temenu slemena, imenovanega Brda, urejen turistični kompleks z manjšim hotelom, restavracijo in konjeniškim centrom, imenovan *Ranč Burger Veniše*. Do njega vodi cesta, ki se od glavne prometnice Gornji Grad–Nazarje odcepi v Lačji vasi in je najprej speljana ob Dreti, kjer je tik nad reko zgrajen slabi dve desetletji star hotelski kompleks. Ta se je že po nekajletnem delovanju znašel v težavah, zato so ga zaprli in sedaj že več kot desetletje čaka na ponovno oživitvev.

V restavraciji hotela na Veniśah so se udeleženci ekokurzije okrepčali. Ena glavnih kulinaričnih posebnosti ne le Zadrečke, ampak celotne Zgornje Savinjske doline je zgornjesavinjski želodec, ki ima od leta 2006 zaščiteno geografsko poreklo. Pravi želodec je torej lahko le s tega območja in mora biti izdelan po tradicionalni recepturi, brez umetnih dodatkov. Na območju Zgornje Savinjske doline je precej izdelovalcev želodca, ki so od leta 1996 organizirani v *Združenju izdelovalcev zgornjesavinjskega želodca s sedežem v Rečici ob Savinji* (Pečnik Herlah 2012; medmrežje 14).

Sestavine želodca so prašičje meso in slanina, morska sol, poper, česen in sladkor. Sprva so za ovitek mesnine uporabljali želodce prašiča, od tod izhaja poimenovanje jedi. Zaradi zahtevnejše priprave in sušenja se želodci ne uporabljajo več; nadomestil jih je ovitek iz prašičjega mehurja ali danke (Pečnik Herlah 2012; medmrežje 14).

V preteklosti je želodec veljal za obredno jed, ki ni manjkala ob veliki noči, na porokah, ob družinskih slavnostih ali zaključku večjih kmetijskih opravil. Želodec se suši čez zimo in prva priložnost za preizkušanje njegove kakovosti je bila velika noč. Ker ob tem času še ni dovolj zrel, so ga skuhalo in takšnega nesli k žegnu. Prvotno je sušenje želodca potekalo v kaščah, v njihovem zgornjem, lesenem delu. Čez poletje so mesnino preselili v spodnji, zidani del. Zaradi varnejše hrambe živila so želodce dimili, sedaj pa ga ne več, saj želijo poudariti polno aromo zorjenega mesa (Pečnik Herlah 2012).

Po obedu so si udeleženci v hlevu in za ogradami ogledali konje, nakar so se seznanili z glavnimi značilnostmi zgornjesavinjskega narečja ali *zgornje savinjščine* (medmrežje 15). Gre za narečje znotraj štajerske narečne skupine, ki se govori na območju zgornjesavinjskih dolin ob Savinji in Dreti, sega vzhodno od Mozirja, kjer se navezuje na srednjesavinjsko narečje, na severu, na območju Solčave in Logarske doline, je njegova podenota solčavski govor, na zahodu in jugu pa je značilna ostra narečna meja z gorenjskim narečjem. Če je ta na obmo-

Hotel z restavracijo na Venišah. Foto: Drago Kladnik.

Veniše so daleč naokrog znane po konjereji. Foto: Drago Kladnik.

čju neposeljene Menine naravno pogojena, je zanimivo, da je prav tako ostra na območju Črničva, kjer poselitev na obeh straneh nekdanje deželne meje sega skoraj do vrha prelaza.

Zadrečkemu govoru je precejšen del svojega raziskovalnega opusa namenil jezikoslovec Peter Weiss, po rodu iz Spodnjih Kraš. Pripravil je Slovar govorov Zadrečke doline med Gornjim gradom in Nazarjami (Weiss 1998), ki celovito predstavlja občno besedje, kot ga uporabljajo govornici v spodnjem delu Zadrečke doline. Besede, ki jih je v poskusnem zvezku skoraj 3500, so navedene v narečnem zapisu s poknjiženo iztočnico in z vsemi potrebnimi oblikami, natančno so določeni pomeni in dodane razlage s ponazoritvenimi primeri, zapisane so morebitne dvojnice in sopomenke, povsod so navedeni slovnični podatki, pripisane imajo ustrezne označevalnike, tu pa je še podatek o dokumentiranosti besede, predvsem v slovarjih knjižnega jezika.

V nadaljevanju so za ponazoritev širše manj znanih besed navedeni nekateri značilni zadrečki izrazi s pogovornimi in knjižnimi ustreznici: *ajmajhc* → ajmoht → obara; *aklih* – natančen; *asaj/avaj* – izraz bolečine; *ate* → ata → oče; *bingeljč* → lulek → penis; *cek* → klôp; *cinerca* → babja jeza/babje pšeno/sodra; *čra'po:jə* → črepovje → kuhinjska posoda; *delat z andəhtjo* → delati natančno, pazljivo; *doməj* → doma; *fauləst* → nemaren, kdor ne dela rad; *firkəlc* → četrtna/četr; *gajtežən* → skop, varčen; *gaterpetəl* → otroška posteljica; *góta* → botrca → botra; *grivati* → obžalovati, biti žal; *gvirati* → zadoščati; *kəčesej* → nekaj; *korpcə* → košara; *kukerlə* → lina; *ofirati* → iti voščiti, pohajkovati; *pecikl* → bicikl → kolo; *portfiš* → omelce; *potrucan* → trmast, nepopustljiv; *pzrē* → otročiček; *smotžnik* → samotar; *šlutəst* → neroden, nepazljiv; *špičəst* → natančen; *špurov* → zbirčen; *virštat* → delovna miza.

Kot je opazno, velik del teh izrazov izhaja iz nemščine.

Postaja 9: Nazarje – grad Vrbovec

Nekaj kilometrov pred Nazarjami se v spodnjem delu Zadrečke doline, pod obronki Dobrovelj razprostira v jedru gručasto naselje Kokarje. Večji del naselja je na prodni ravnici in mehkih pliocenskih kamninah na desnem bregu reke Drete. Na njenem levem bregu je zaselek Govek, kjer je v stavbi nekdanjega zadrúžnega doma urejen turistični hostel. Kokarska romarska cerkev Matere Božje je bila zgrajena leta 1453.

Nekoč je bilo v vasi razvito lončarstvo. Že leta 1340 se v pisnih virih omenjata lončarja Mihael in Konrad, številni viri o tej dejavnosti, ki praviloma ni imela značilnosti obrti, pač pa domačega rokodelstva, datirajo v 18. stoletje. V 19. stoletju je z liberalizacijo trgovine lončarska dejavnost postopoma propadala, zadnja lončarija v bližnjem Potoku je zaradi konkurence industrijskih izdelkov prenehala obratovati leta 1931 (Orožen Adamič, Perko in Kladnik 1996; medmrežje 16).

Čeprav je lončarska obrt izumrla, se v Kokarjah nanjo trudijo ohranjati spomin. Vsako leto priredijo *Lončarski praznik*. Uredili so tudi 12 km dolgo lončarsko pot, imenovano *Kokarski klobuk* in opremljeno z informativnimi tablami, ki pohodnike seznanjajo z zgodovino lončarstva v Zadrečki dolini (medmrežje 16).

Nazarje, naselje ob sotočju Savinje in Drete, so industrijsko, obrtno, prometno in zaposlitveno središče Zgornje Savinjske doline. Prevladuje sklenjena pozidava individualnih hiš, na

Panorama Nazarij, nespornega gospodarskega središča Zgornje Savinjske doline. Foto: Matevž Lenarčič, Arhiv Muzeja Vrbovec.

levem bregu Drete je tudi nekaj stanovanjskih blokov. Del naselja je na levem bregu Savinje. Ob sotočju obeh rek stoji prenovljeni grad Vrbovec. Na apneniškem gričku Gradišče (389 m) nad sotočjem sta frančiškanski samostan z župnijsko cerkvijo Marije Nazaret iz 17. stoletja in samostan klaris (Orožen Adamič, Perko in Kladnik 1996).

Pred prvo svetovno vojno je bil kraj le neznaten zaselek. Na območju sedanjega naselja je stalo le nekaj hiš, ki so spadale k naselju Žlabor. Razvoj Nazarij se je začel leta 1901 s postavitvijo prve industrijske žage, takrat druge po velikosti na območju sedanje Slovenije. Skozi desetletja je z gradnjo novih proizvodnih obratov obseg lesne predelave postopoma naraščal. Tako je bila leta 1930 v Nazarijah zgrajena takrat največja zabojska na ozemlju Slovenije, v šestdesetih letih pa nov obrat stavbnega pohištva in žagalnica z lastno kotlovnico. Kotlovnica je bila sprva namenjena zagotavljanju toplotne energije za sušenje lesa, zatem pa se je toplotna energija začela uporabljati tudi za ogrevanje. V tem času se je uveljavila še tovarna tekstilne industrije Elkroj, leta 1970 pa je začela obratovati tudi tovarna malih gospodinjskih aparatov. Leto pozneje je pričela s proizvodnjo takrat največja in najsodobnejša tovarna ivernih plošč v nekdanji državi, na začetku osemdesetih let pa še obrat za oplemenitenje ivernih plošč in proizvodnjo pohištva ter žagalnica za drobno hlodovino (medmrežje 17).

Tekstilna tovarna je propadla, tovarna malih gospodinjskih aparatov se je pod okriljem nemškega lastnika kot BSH Hišni aparati dodobra razcvetela in zaposluje več kot 1600 ljudi, na območju propadle lesne tovarne pa sedaj obratujejo njena naslednica, katere glavna dejavnost je izdelava kakovostnega stavbnega pohištva in lesenih montažnih hiš, ter manjši

Grad Vrbovec iz ptičje perspektive. Foto: Matevž Lenarčič, Arhiv Muzeja Vrbovec.

lesni podjetji Krančič in Žaga Tiples. Tu so tudi Biomasi center Nazarje, katerega poglavitna dejavnost je predelava lesa za energetske namene, pa še več drugih, a uspešnih visokotehnoloških podjetij, kakršno je na primer podjetje Podkrižnik. Podjetje BSH Hišni aparati je v industrijsko-obrtni coni Prihova zgradilo proizvodni obrat, kjer so možnost zaposlitve dobili tudi invalidi (medmrežje 17).

Ob sotočju Savinje in Drete stoji grad Vrbovec (nemško *Altenburg*), v katerem je sedaj *Muzej Vrbovec, muzej gozdarstva in lesarstva* (medmrežje 18). Slovensko ime gradu *Vrbovec* izhaja iz nekdanjega izraza *v vrbovju*.

Grad Vrbovec so na strmi skalni kopi sredi sedanjega grajskega kompleksa v 12. stoletju pozidali oglejski patriarhi. To so storili na alodialni gosposčini, ki so jo leta 1140 dobili od rodbine Teobalda Chagerja. Kot *Castrum Altemburgh* se izrecno omenja leta 1248. Graščino in gosposčino so upravljali patriarhovi oskrbniki. Po letu 1282 so grad imeli v fevd grofje Vovbrški s Koroškega, ki so ga leta 1286 dali v nadaljnji fevd vitezom, po gradu imenovanim Vrbovški. Ko pa so Vovbrški leta 1322 izumrli, so Vrbovški dobili posest v svoje roke. Leta 1360 sta brata Eberhard in Burkard Vrbovška polovico gradu in gosposčine prodala grofom Celjskim, ki pa so to lastnino predali v fevd Otonu in Janezu Bistriškima. Leta 1367 so grofje Celjski pridobili še drugo polovico gradu in grad obdržali do izumrtja rodbine leta 1456 (medmrežje 19). Sedanjo štirioglasto obliko s tremi stolpi, podobno srednjeveški trdnjavi, naj bi dobil okrog leta 1480 (medmrežje 19) Leta 1920 je dal na mestu prvotnega gradu vrh

Upodobitev gradu Vrbovec iz leta 1681. Vir: Georg Matthäus Vischer, Topographia Ducatus Stiriae; medmrežje 19.

strme skalne kope škof Anton Bonaventura Jeglič postaviti masivno kapelo Matere Božje, po kateri se je Vrbovec med svetovnimi vojnami imenoval tudi Marijin grad (Zupan 1937).

Posest je nato prešla v roke deželnega kneza oziroma Habsburžanov, ki so jo dajali v oskrbo. Leta 1458 jo je dobil v zakup Tomaž Pfafoitscher, leta 1472 je bil oskrbnik Benko pl. Lustthal. Leta 1478 jo je dobil v fevd Jurij Obračan, leta 1505 Tomaž Gradeneški, pred letom 1527 pa kot dedni fevd baron Ivan (Janez) Kacijanar s soprogo Elizabeto Strmolsko. Grad je nasledila njuna hči Sholastika, ki ga je prodala Hansu Regallu iz Rač (medmrežje 20).

Leta 1615 je grad in gosposčino kupil ljubljanski škof Tomaž Hren in tam je bila še med svetovnimi vojnami graščinska uprava ljubljanskega škofijskega veleposestva (Zupan 1937).

Med drugo svetovno vojno so grad leta 1944 požgali partizani (medmrežje 9; medmrežje 19). Po vojni so ga le delno obnovili, pred nadaljnjim propadom pa ga je rešilo Gozdno gospodarstvo Nazarje, ki je v letih 1988–1992 izvedlo njegovo popolno obnovo (medmrežje 20).

Septembra 2001 je bil v gradu odprt muzej gozdarstva in lesarstva, edini te vrste v Sloveniji. Muzej Vrbovec se ukvarja z zaščito, varovanjem in prezentacijo premične kulturne dediščine gozdarstva in lesarstva na območju Zgornje Savinjske doline. Vsebine črpa zlasti iz življenja preprostih ljudi: olcarjev, furmanov, žagarjev in splavarjev, katerim je bil les tako rekoč edini vir zaslužka (medmrežje 21).

Zbrano orodje, oprema in drugi predmeti, stare fotografije ter dokumenti pričajo o nekdanjih posebnih življenjskih razmerah ljudi v teh krajih. Prav velika povezanost prebivalcev

Razstavni prostor Muzeja gozdarstva in lesarstva v gradu Vrbovec. Vir: Arhiv Muzeja Vrbovec.

z gozdom, njihova odvisnost od lesa in njihova iznajdljivost pri raznih opravilih ob pomoči povsem preprostih orodij so temeljno vsebinsko izhodišče za pripravo stalne postavitve.

Zanimivo in hkrati potrebno je bilo predstaviti že pozabljena dogajanja, imena orodij, način gradnje naprav za spravilo lesa, posamezna opravila pri različnih delovnih nalogah in tako ohraniti spomin na trdo delo ljudi v časih, ko še ni bilo na voljo sodobnih pripomočkov (Funtek in Lah 2019).

Vrnemo se v čas, ko je sečnja v gozdovih potekala izključno s sekirami in pozneje ročnimi žagami, ko so bile edina pot za spravilo lesa iz težko dostopnega sveta riže in ko je njegov transport do žag in skladišč ob Savinji in Dreti potekal po vodi s plavljenjem. To je bil čas, ko je bila sečnja omejena na poletni in jesenski čas, spravilo lesa v dolino na zimo in transport po vodi na spomladanske mesece, ko so bili reke in potoki bolj vodnati.

Ob splavarjenju se razstava posveča tudi razvoju mizarstva, kolarstva in tesarstva v Zgornji Savinjski dolini. Del razstave je posvečen tudi razvoju tamkajšnje lesne industrije.

Razstava obiskovalcem muzeja nekdanje delo v gozdovih ter svet gozdnih in lesnih delavcev pričara tudi s pomočjo intimne svetlobe, vonja po lesu, uporabe naravnih materialov in še posebej z zvočnimi efekti (Funtek in Lah 2019).

Nazarski primer dobre prakse obnove objekta kulturne dediščine je Bohačev toplar ali narečno *Bohačev kozolec*. Stoji v središču naselja, na dvorišču za Bohačevo gostilno, ki so jo prav tako kot kozolec zgradili furlanski zidarji. Za njih je bilo znano, da so gradili le na bogatih kmetijah, kar je Bohačeva v 19. stoletju vsekakor bila. Gostilno in kozolec je dal po letu

1874 sezidati premožen trgovec in gostilničar Anton Turnšek, po domače Bohač. Od leta 2010 je Bohačev toplar vključen v dejavnost nazarskega Muzeja Vrbovec. V njem sta urejeni zbirki o zgodovini Nazarij ter domače in umetne obrti Zgornje Savinjske doline. V *štuberhu* je vsako soboto kmečka tržnica, na kateri prodajajo kmetje iz okolice Nazarij in sosednjih občin (Pečnik Herlah 2012; medmrežje 22).

V Nazarjah je živel in ustvarjal priznan slikar, sicer Pomurec Jože Horvat - Jaki (1930–2009). Njegovo hišo je odkupila Občina Nazarje ter v njej uredila učni center in galerijo, kjer so poleg stalne razstave Jakijevih slik, ki jih je poklonil Občini, tudi občasne razstave drugih priznanih slovenskih likovnih ustvarjalcev.

Postaja 10: Nazarje – frančiškanski samostan in samostan sester klaris

Zadnja postaja ekskurzije je bila na razglednem gričku Gradišče, kjer so osredotočeni poglaviti nazarski sakralni objekti in glavne verske ustanove.

Prvotno loretsko kapelo je dal po vzorcu nazareške hišice leta 1625 postaviti ljubljanski škof Tomaž Hren. Ker je cerkev kmalu zaslovela kot božja pot, jo je njegov naslednik Rajnold Scarlichy leta 1632 izročil frančiškantom, ki so pred Turki prebegnili iz Bosne. Ti so v letih 1635–1639 na griču postavili samostan in leta 1661 dogradili sedanjo dvostolpno cerkev Marija Nazaret v renesančnem slogu. Leta 1747 so zgradili 193 kamnitih romarskih stopnic, ob njih pa štiri romarske kapelice. Cerkevna zvonika sta sedanjo obliko dobila leta 1875 (Zupan 1937; medmrežje 23).

Leta 1752 je bila ustanovljena samostanska knjižnica, ki je bila med drugo svetovno vojno skupaj s samostanom precej poškodovana. Ob tem je bil uničen dobršen del dragocenih knjig, ostale pa so bile več desetletij neustrezno hranjene. Prenovljena je bila leta 1996. Ponaša se z nekaterimi redkimi eksponati: rokopisi na pergamentu iz 11. in 12. stoletja, prevodom evangelijev Primoža Trubarja iz leta 1557 in dvema originaloma Dalmatinove *Bible* iz leta 1584 (medmrežje 24).

V 17. stoletju je bil samostan znan po lekarni. V letih 1786–1941 so se bratje frančiškani v njihovi ljudski šoli ukvarjali tudi z vzgojo in poučevanjem mladine. Med letoma 1982 in 2000 so v samostanu delovale redovne sestre frančiškanke brezmadežnega spočetja (medmrežje 23). Zdaj obnovljeni samostan služi kot dom duhovnih vaj. Leta 2007 so v njem prebivali le še trije patri.

Ob cerkvi Marije Nazaret je tudi Samostan Brezmadežne sester klaris, redovnic drugega Frančiškovega reda, Reda ubogih sester svete Klare, poenostavljeno – sester klaris. V njem trenutno prebiva štirinajst sester (medmrežje 25; Sestre klarise 2019).

Ustanoviteljica reda sester klaris je sveta Klara Asiška, ki je živela v letih 1193–1253. Na Slovenskem je bilo nekdanj sedem samostanov klaris: v Mekinjah pri Kamniku (1300–1782), Kopru (1299/1301–1806), Celju (1300–1335), Šentvidu ob Glini (*Sankt Veit an der Glan*) na avstrijskem Koroškem (1321/23–1553/54), Škofji Loki (1358–1782), Gorici (1653–1782) in Ljubljani (1657–1782). Kot je razvidno, je večina med njimi prenehala delovati leta 1782, ko jih je skupaj s samostani še nekaterih redov z odlokom razpusil cesar Jožef II. (medmrežje 25).

Sestre klarise so se po skoraj dvestoletni odsotnosti v Sloveniji najprej, leta 1978, vrnile

Cerkev Marija Nazaret in frančiškanski samostan na apnenčastem gričku sredi Nazarij. Foto: Matevž Lenarčič, Arhiv Muzeja Vrbovec.

Knjižnica frančiškanskega samostana hrani številne dragocene stare knjige in rokopise. Vir: Arhiv Muzeja Vrbovec.

Samostan sester klaris pred cerkvijo Marija Nazaret. Vir: Arhiv Muzeja Vrbovec.

Udeleženci ekskurzije v zunanji kapeli nazarskega samostana klaris. Foto: Drago Kladnik.

v Nazarje. Tukajšnji samostan pa ni ostal osamljen, saj se mu je leta 2000 pridružil samostan v Dolnicah pri Podutiku na zahodnem obrobju Ljubljane in leta 2012 še samostan v Turnišču v Prekmurju.

Klarise so se zaobljubile uboštvu in samoti. Njihovo življenje mineva v molitvah in prepevanju hvalnic vsemogočnemu bogu. Nekaj časa jim ostane za počitek, delo na vrtu in zabavo, kamor spadajo ročna dela, kot so šivanje, klekljanje, vezenje. Z zunanjim svetom nimajo stika, razen nujnih zadev, kot je na primer obisk zdravnika.

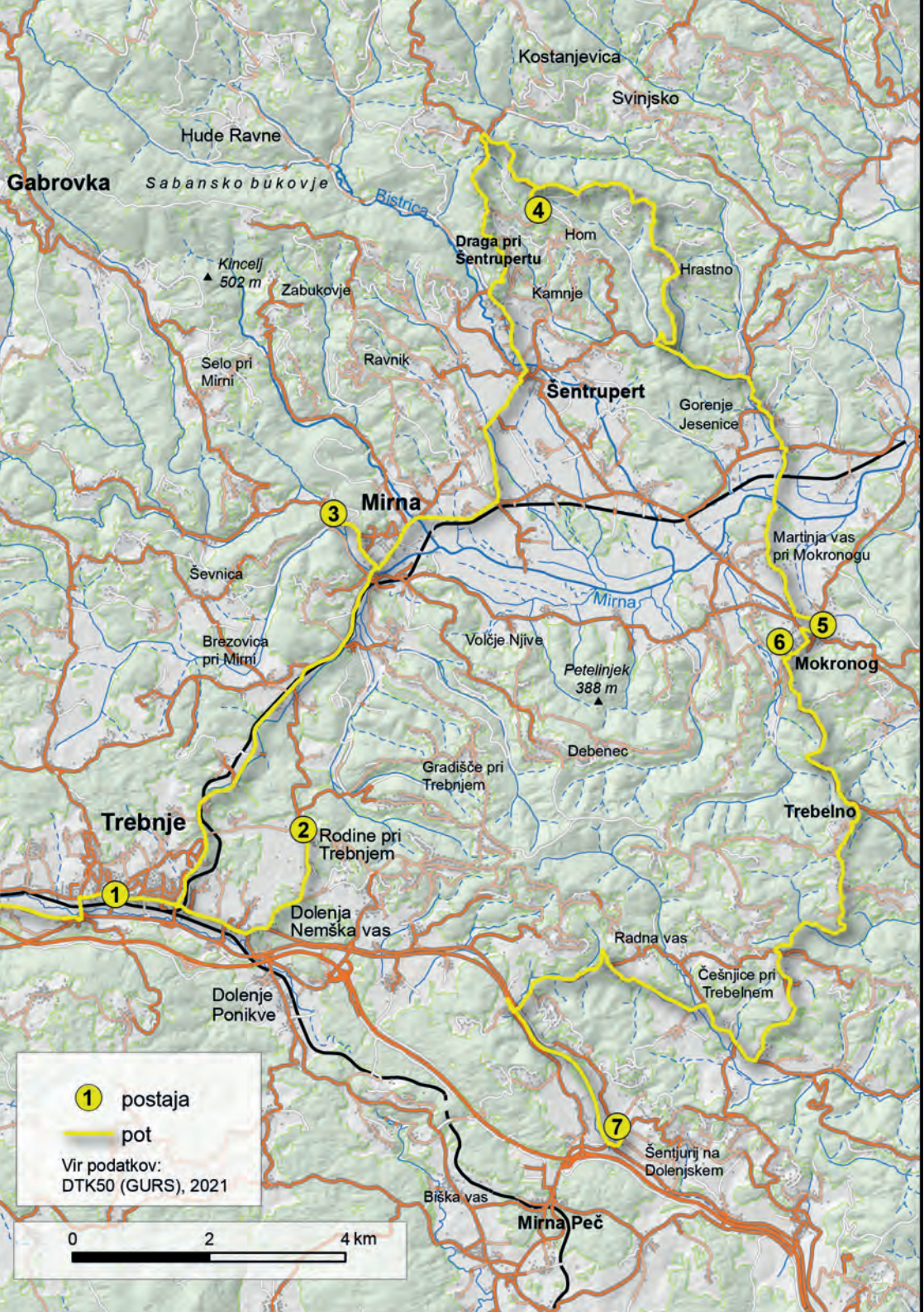
Verniki lahko njihovim molitvam in petju prisluhnejo v zunanji kapeli. Redovnice lahko slišijo, vendar jih ne vidijo. Obiskovalce sprejmejo v govorilnici, kjer pa klarise ostanejo za kovinsko ograjo. Tako je tudi nam samostanska predstojnica povedala nekaj o vsakdanu klaris. Takšno življenje so redovnice zavestno sprejele, častijo vsemogočnega Boga in molijo k njemu. Večkrat na dan pa molijo tudi za vse nas in tako smo se tudi mi pomirjeni in polni novih spoznanj odpravili proti domu.

Literatura in viri

- Badovinac, B., Kladnik, D., Volfand, J. 1996: Savinjsko, Celje, Velenje A–Ž: priročnik za popotnika in poslovnega človeka. Slovenija total. Pomurska založba. Murska Sobota, 312 str.
- Bertalaníč, R. 2009: Viharni vetrovi v Sloveniji leta 2008. Ujma 23. Uprava Republike Slovenije za zaščito in reševanje Ministrstva za obrambo. Ljubljana, str. 37–47.
- Dobnik, J. 2007: Geografske značilnosti odlagališč odpadkov pri samotnih kmetijah na Dobrovljah. Diplomsko delo, Oddelek za geografijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Ljubljana, 62 str.
- Funtek, N., Lah, K. 2019: Dediščina splavarstva na Savinji. Raziskovalna naloga, Šolski center Celje, Gimnazija Lava. Celje, 80 str. Medmrežje: <https://www.knjznicna-celje.si/raziskovalne/4201904218.pdf>, 16. 8. 2021.
- Golob, S., Pevec, P., Vozlič, M. 2012: Vetrolom Črnivec in njegova sanacija. Naloga za Gibanje Znanost mladini, Šolski center Rudolfa Maistra. Kamnik, 63 str.
- Herček, H. 1971: Večer med zadrečkimi polharji. Savinjske novice, november 1971. Mozirje, str. 4.
- Karta občine Gornji Grad, merilo 1 : 25.000. Društvo za razvoj podeželja Zgornje Savinjske doline. Medmrežje: <https://gornji-grad.si/DownloadFile?id=202217>, 30. 5. 2020.
- Kladnik, D. 1991: Učinki poplav 1990 v Zadrečki dolini. Ujma 5. Uprava Republike Slovenije za zaščito in reševanje Ministrstva za obrambo. Ljubljana, str. 54–61.
- Kladnik, D. 1998: Kamniško-Savinjske Alpe. Slovenija – pokrajine in ljudje. Mladinska knjiga. Ljubljana, str. 108–120.
- Krajevna imena. Statistični urad Republike Slovenije. Ljubljana. Medmrežje: <https://www.stat.si/Krajevnalmena/sl/Settlements/ByRegion>, 9. 12. 2020.
- Medmrežje 1: https://sl.wikipedia.org/wiki/Lojze_Zupanc, 9. 12. 2020.
- Medmrežje 2: <https://sl.wikipedia.org/wiki/Dreta>, 10. 12. 2020.
- Medmrežje 3: https://sl.wikipedia.org/wiki/Menina_planina, 10. 12. 2020.

- Medmrežje 4: <http://spodnje-krase.zevs.si/postaja.php>, 11. 12. 2020.
- Medmrežje 5: <https://www.bsh-group.com/si/podjetje>, 17. 8. 2021.
- Medmrežje 6: <https://visitsavinjska.com/loncarska-pot/>, 17. 8. 2021.
- Medmrežje 7: <https://www.gornji-grad.si/objava/211866>, 12. 12. 2020.
- Medmrežje 8: https://sl.wikipedia.org/wiki/Benediktinski_samostan_Gornji_Grad, 12. 12. 2020.
- Medmrežje 9: <https://nszaveza.github.io/articles/39-o-unicevanju-gradov-med-drugo-svetovno-vojno/>, 16. 8. 2021.
- Medmrežje 10: https://sl.wikipedia.org/wiki/Cerkev_sv._Mohorja_in_Fortunata,_Gornji_Grad, 12. 12. 2020.
- Medmrežje 11: <https://www.gornji-grad.si/>, 10. 12. 2020.
- Medmrežje 12: <https://www.gornji-grad.si/objava/211843>, 12. 12. 2020.
- Medmrežje 13: <https://www.gornji-grad.si/objava/211864>, 12. 12. 2020.
- Medmrežje 14: <https://www.nasasuperhrana.si/clanek/zgornjesavinjski-zelodec-specialiteta-s-stiristoletno-tradicijo/>, 18. 1. 2020.
- Medmrežje 15: https://sl.wikipedia.org/wiki/Zgornjesavinjsko_narečje, 15. 12. 2020.
- Medmrežje 16: <https://www.kamra.si/digitalne-zbirke/item/zadrecko-loncarstvo-copy-3.html>, 18. 8. 2021.
- Medmrežje 17: <https://www.nazarje.si/objava/57327>, 14. 12. 2020.
- Medmrežje 18: <https://www.nazarje.si/objave/175>, 14. 12. 2020.
- Medmrežje 19: <https://www.nazarje.si/objava/62686>, 18. 8. 2021.
- Medmrežje 20: https://sl.wikipedia.org/wiki/Grad_Vrbovec, 14. 12. 2020.
- Medmrežje 21: <http://www.muzej-vrbovec.si/slo/muzej>, 14. 12. 2020.
- Medmrežje 22: <http://www.muzej-vrbovec.si/slo/bohacev-toplar>, 14. 12. 2020.
- Medmrežje 23: <https://franciskani-nazarje.si/>, 12. 12. 2020.
- Medmrežje 24: <https://franciskani-nazarje.si/predstavitev-knjiznice/>, 12. 12. 2020.
- Medmrežje 25: <https://klarise.franciskani-nazarje.si/>, 12. 12. 2020.
- Meze, D. 1978: Poplavna področja v Gornji Savinjski dolini. Geografski zbornik XVII. Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Geografski inštitut. Ljubljana, str. 99–156.
- Mihovec, R. 2006: Gavge, namenjene zastraševanju. Dnevnik, 25. avgust. Ljubljana. Medmrežje: <https://www.dnevnik.si/197196>, 14. 12. 2020.
- Natek, M. 1984: Hribovske kmetije v vzhodnem delu Dobroveljske planote. Geografski zbornik 23. Geografski inštitut ZRC SAZU. Ljubljana, str. 205–268.
- Orožen Adamič, M., Perko, D., Kladnik, D. 1996: Priročni krajevni leksikon Slovenije. DZS. Ljubljana, 376 str.
- Pavšič, J. (ur.) 2006: Geološki terminološki slovar. Oddelek za geologijo Naravoslovnotehniške fakultete Univerze v Ljubljani, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, Založba ZRC. Ljubljana, 331 str.
- Pečnik Herlah, M. 2012: Dobrovlje in Zadrecka dolina. Slovenija VI. Ljubljansko geografsko društvo, Založba ZRC, ZRC SAZU. Ljubljana, str. 95–110.

- Podatkovni portal SiStat. Statistični urad Republike Slovenije. Ljubljana.
- Registrski popis 2011. Statistični urad Republike Slovenije. Ljubljana.
- Prebivalstvo po spolu in starosti, naselja, Slovenija, letno. Statistični urad Republike Slovenije. Ljubljana. Medmrežje: <https://pxweb.stat.si/SiStatData/pxweb/sl/Data/-/05C50035.px>, 10. 12. 2020.
- Sem, Š. 2018: Število turističnih kmetij ponovno v porastu: Marija Bezovšek nosi največ zaslug, da so turistične kmetije zaživele. Savinjske novice 4, 26. januar 2018. Mozirje, str. 8–9. Medmrežje: <http://novice.savinjske.com/pdf-2018/sn-04-2018.pdf>, 17. 8. 2021.
- Sestre klarise 2019: Sestre klarise danes. Odsev luči: štiridesetletnica oživitve klarisine karizme v Sloveniji. Samostan brezmadežnih sester klaris Nazarje. Nazarje, str. 377–398.
- Skoberne, P. 2005: Menina – zimsko doživetje. kam: vaš vodnik po Sloveniji, 19. september 2005. Medmrežje: https://www.kam.si/menina_zimsko_dozivetje/, 16. 8. 2021.
- Snoj, M. 2009: Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen. Založba Modrijan. Ljubljana, 603 str.
- Strmčnik, B. 1971: Durla se je ujela: nepozabna noč med zadrečkimi polharji. Celjski tednik. Socialistična zveza delovnega ljudstva. Celje.
- Umek, E. 1970: Lov in lovstvo. Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: Zgodovina agrarnih panog, 1. zvezek. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Sekcija za občo in narodno zgodovino Instituta za zgodovino, Državna založba Slovenije. Ljubljana, str. 469–494.
- Vodna bilanca Slovenije 1971–2000. Preglednici 10, karakteristični pretoki, in 12, specifični odtoki in odtočni količniki v obdobju 1971–2000 po hidroloških zaledjih. Agencija Republike Slovenije za okolje. Ljubljana, 2008.
- Vrtačnik, G. 2009: Neurja poleti 2008. Ujma 23. Uprava Republike Slovenije za zaščito in reševanje Ministrstva za obrambo. Ljubljana, str. 48–58.
- Weiss, P. 1996: Novo in obnovljeno o potopiscu Benediktu Kuripečiču. Slava: debatni list 9-2. Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani. Ljubljana, str. 111–119.
- Weiss, P. 1998: Slovar govorov Zadrečke doline med Gornjim Gradom in Nazarjami. Poskusni zvezek (A–H). Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Založba ZRC. Ljubljana, 268 str.
- Zupan, G. (ur.) 1937: Krajevni leksikon Dravske banovine. Uprava Krajevnega leksikona Dravske banovine v Ljubljani, Zveza za tujski promet za Slovenijo v Ljubljani. Ljubljana, 715 str.
- Zupanc, L. 1957: Povodni mož v Savinji. Mladinska knjiga. Ljubljana, 75 str.
- Zupanc, L. 1959: Palček v čedri. Mladinska knjiga. Ljubljana, 182 str.
- Zupanc, L. 1960: Čudežni studenec. Založba obzorja Maribor. Maribor, 107 str.

1 postaja

pot

Vir podatkov:
DTK50 (GURS), 2021

0 2 4 km

OSREDNJI DEL MIRNSKE DOLINE Z OKOLICO

Tadej Grabnar

Vodja: Tadej Grabnar, profesor geografije in zgodovine na osnovni šoli Franca Rozmana Staneta v Ljubljani, turistični vodnik z licenco Gospodarske zbornice Slovenije
Ekskurzija je bila izvedena 30. novembra 2019.

Potek poti: Ljubljana – Trebnje – Mirna – Mokronog – Šentjurij na Dolenjskem – Ljubljana

Postaje: 1. Trebnje – Dobrote Dolenjske
2. Rodine pri Trebnjem – kmetija Uhan
3. naselje in grad Mirna
4. Nebesa nad Šentrupertom
5. Mokronog
6. Žalostna gora
7. Pavčkov dom v Šentjuriju na Dolenjskem

Uvod

Nekje na Dolenjskem so kraji, hiša, vinograd, je košček polja. Uvodne besede izhajajo iz pesmi *Moj rojstni kraj*, ki jo je pesnik Tone Pavček posvetil rodni vasi Šentjuriju na Dolenjskem. Res bi težko našli poved, ki bi bolje označila dolenjsko kulturno pokrajino, za katero so značilne majhne podeželske vasice, obdane z vinorodnimi gričevji. V omenjenem kraju v porečju Temenice se je zaključila ekskurzija Ljubljanskega geografskega društva, ki je večinoma potekala po sosednjem porečju Mirne, kot je v najširšem smislu opredeljena Mirnska dolina.

Mirnska dolina s površino približno 300 km² se razprostira ob reki Mirni, v severnem delu Dolenjske. Je prehodna pokrajina, ki povezuje Dolenjsko podolje in dolino reke Save. Njena severna meja je razvodnica, ki poteka po hribovju Jatna. Na severozahodni strani, proti porečju Save, in na zahodni strani, proti porečju Temenice, je razvodnica zaradi kraškega površja težje določljiva. Zaradi tektonskega dvigovanja v severnem delu in zastajanja v južnem je porečje Mirne izrazito asimetrično, njegovo hidrografske težišče pa je pomaknjeno močno proti jugu (Topole 1998).

Mirnsko dolino je mogoče opredeliti kot Slovenijo v malem, saj je prehodna v litološkem, reliefnem in klimatskem smislu. V porečju Mirne se stikajo Dinarski kras, Posavsko hribovje, Raduljsko hribovje in Krško gričevje, pri čemer se prepletata alpska in dinarska tektonika. Kjer geološka zgradba ni grudasta, vodotoki potekajo v alpski in dinarski smeri (Topole 1998).

Pogled na osrednji del Mirnske doline z razgledne točke Nebesa nad Šentrupertom. Foto: Andrej Tarfila.

Glavne značilnosti površja in rečne mreže

Glavna hidrografska os Mirnske doline je 44 km dolga reka Mirna, ki izvira na nadmorski višini 735 m, v permokarbonskih kamninah osrednjega dela Posavskega hribovja, pod Presko nad Moravčami pri Gabrovki. S povirnega hribovja teče proti jugovzhodu in prečka fluviokraško površje Čateškega in Gabrovškega gričevja. Pri kraju Ravne se obrne proti vzhodu in po ozki, do 90 m globoki soteski nadaljuje pot skozi Mirnsko gričevje, ki Mirnsko-Mokronoško kotlino obdaja z zahodne in severozahodne strani (Topole 1998).

Osrednji del Mirnske doline med Mirno in Pijavicami zavzema 10 km dolga in v najširšem delu 5 km široka Mirnsko-Mokronoška kotlina s poplavno ravnico Mirne in njenih pritokov. Kotlinsko dno z nakloni do 2° je prekrito z debelimi plastmi aluvialnih ilovnato-glinenih usedlin, ki so jih med poplavami odložili Mirna in njeni pritoki. Nanešeno glino sta izkoriščali opekarni v Prelesju in na Hudejah. Zaradi številnih poplav v preteklosti je struga Mirne regulirana, dno kotline pa preprejeno s številnimi melioracijskimi jarki. Kljub melioracijam je dno ponekod še vedno mokrotno, prsti pa zakisane. Drugod v porečju Mirne se rečno-akumulacijski tip reliefa v manjšem obsegu pojavlja le še v depresijah in razširjenih delih dolin sredi gričevij (Topole 1998).

Rob kotline je terasast in nesklenjen, prekinjajo ga poplavne ravnice spodnjih delov pritokov Mirne. Vzpeti svet z relativnimi višinami od 10 do 50 m in s povprečnimi nakloni 6° sestavljajo v kotlino segajoča slemena, najpogosteje zgrajena iz triadnih dolomitov s

Porečje Mirne. Prilagojeno po Topole 1998.

plastni sljudnatega laporja, skrilavcev, peščenjakov in apnencev, prekritih z debelimi plastmi plio-pleistocenske ilovice, prenešene s sosednjih višjih dolomitnih območij. Zaradi varnosti pred poplavami je to območje primerno za poselitev, obdelovalna zemljišča in prometnice. Mirnska dolina je bila namreč že v prazgodovini in antiki prometno pomembna, v sodobnosti pa po njej poteka dovršen del cestne in železniške povezave med Trebnjem in Sevnico (Topole 1998).

Mirnsko-Mokronoško kotlino obdaja od 300 do 500 m visoko, zelo razčlenjeno gričevje, ki se proti severu postopoma, v obliki narivnih stopenj dvigne v 850 m visoko površje, ki ga že prištevamo k Posavskemu hribovju. Hribovje, ki oklepa gričevje južno od kotline, je zaradi tektonskega zastajanja 300 m nižje od tistega na severu. Ravno zato je hidrografska težišče porečja Mirne pomaknjeno daleč proti jugu, levi pritoki Mirne pa so bistveno daljši od desnih (Topole 1992).

V svojem spodnjem toku Mirna pri Pijavicah zapusti kotlino in vse do izliva v Savo pri Dolenjem Boštanju nasproti Sevnice teče skozi Krško gričevje, pri čemer cesta ves čas poteka

po njenem desnem bregu, po levem pa železnica, ki je speljana skozi nekaj predorov. Ob toku Mirne navzdol dolina dobiva značilnosti ozke soteske, ki se nekoliko razširi pri vasi Jelovec, kjer je reka izoblikovala dva izrazita okljuka (Topole 1998).

Relief je v večini gričevja in hribovja rečno–denudacijski, marsikod tudi fluviokraški. Delež pravega kraškega površja je v Mirnski dolini precej manjši kot v sosednjem Dolenjskem podolju in bližnji Suhi krajini na jugu. Ker območje pripada različnim tektonskim enotam, je litološko zelo pestro. Sestavljeno je iz kamnin različnih starosti, prepustnosti in trdnosti. S tem so povezane raznolikosti v reliefu, prsteh, rastlinstvu, talnih in vodnih razmerah ter rabi tal (Topole 2004).

Po mnenju geografa Antona Melika naj bi se porečje Mirne razvilo kot del povodja Panonskega morja, v njegovem nekdanjem zalivu, na kar kažejo miocenski sedimenti. Hidrografski razvoj območja je Melik povezoval z epirogenetskimi premiki na širšem prostoru. Sedanji razvodni predel med Jadranskim morjem in Podonavjem naj bi se pričel dvigati in postal kopno že pred glavnim gubanjem konec oligocena, ko naj bi Jadransko morje segalo nekoliko dlje proti severozahodu kot dandanes. V podonavski bazen so odtekale vode z na novo nastajajočega kopnega oboda. Območje reke Mirne naj bi bilo tako eden od terciarnih morskih zalivov. Ko se je po izoblikovanju dinarskih in alpskih visokih ravnin ozemlje dvigalo, je večina Dolenjske v dviganju zaostajala, kar naj bi vplivalo na oblikovanje površinskega reliefa. Ker je strmec ostal manjši, se tekoče vode niso mogle v tolikšni meri vrezovati v globino kot zahodno in severno od tod, izrazitejše pa je bilo bočno vrezovanje. Zaradi tega se je v tem predelu razvilo nižje gričevje z bolj položnimi pobočji. Na terasnih uravninah z nadmorsko višino od 320 do 380 m so opazne spremembe vodnih tokov vseh dolenjskih rek, tudi Mirne. Ko se je v pliocenu začela ugrezati Krška kotlina, se je erozijska moč Mirne povečala, zato je reka predvsem ob dinarskih prelomnicah začela poglobljati svojo strugo (Melik 1931).

Opis poti

Postaja 1: Trebnje – Dobrote Dolenjske

Najkrajša pot iz Ljubljane do Mirnske doline vodi skozi Trebnje, obcestno mestno naselje na levem bregu reke Temenice in središče istoimenske občine. Vse od rimskih časov, ko je bilo poznano pod imenom *Praetorium Latobicorum*, ohranja pomembno prometno vlogo. Stoji namreč na križišču prometnih povezav med dolinama rek Temenice in Mirne. V Trebnjem se od železniške povezave Ljubljana–Novo mesto odcepi proga Trebnje–Sevnica, ki je bila prvotno zgrajena le do Krmelja, kjer je do leta 1962 deloval rudnik rjavega premoga. Poleg železnice proti Novemu mestu vodi regionalna cesta, ki je od izgradnje avtoceste leta 2008 kategorizirana kot hitra cesta. Skozi Trebnje poteka 15. poldnevnik, ki je osnova za določanje srednjeevropskega časa.

Središče mesta je ob poznogotski župnijski cerkvi Marijinega vnebovzvetja, pred katero stojita kipa metropolita Alojzija Šuštarja (1920–2007), rojenega na Grmadi nad Trebnjem,

Pogled na Trebnje z zahoda; pravokotno na stojšče poteka 15. poldnevnik. Foto: Tadej Grabnar.

in misijonarja Friderika Ireneja Barage (1797–1868), ki je bil rojen v bližnji Knežji vasi. Del otroštva je preživel v gradu Trebnje, katerega oskrbnik je bil njegov oče. Izpred misijonarjevega kipa pogled proti gradu zastira župnijska stavba, ob obratu za pol kroga proti severu pa uzremo glavno trebanjsko ulico, ki se v čast antični dediščini imenuje *Rimska cesta*. Ob njej je skupna stavba trebanjske občine in upravne enote. Do leta 2006 se je občina Trebnje po površini uvrščala med večje slovenske občine, potem pa se je bistveno zmanjšala. Na njenem ozemlju so namreč nastale občine Mirna (leta 2011), Šentrupert (leta 2006) in Mokronog - Trebelno (prav tako leta 2006), ki zajemajo osrednji del Mirnske doline.

Nekoliko vzhodneje od zgradbe upravne enote stoji stavba, ki turiste privablja s pomembnim imenom – Dobrote Dolenjske. To je blagovna znamka, ki jo trži Zavod za trajnostni razvoj Mirnske in Temeniške doline. Temelji na vključevanju lokalnih in regionalnih proizvajalcev ter ponudnikov, saj morajo izdelki te znamke vsebovati vsaj 70 % sestavin z območja Dolenjske. Poslovalnica Dobrot Dolenjske v Trebnjem se ponaša s pestro ponudbo rokodelskih in kulinarčnih izdelkov. Med prvimi velja izpostaviti naravna mila in kozmetiko iz čebeljega voska, med kulinarčno ponudbo pa seveda ne moremo prezreti lokalnih vin, likerjev, mesnin, namazov, marmelad, sirov in peciva. Ponujajo tudi širok izbor čajev in različne vrste medu lokalnih pridelovalcev. Z izdelki Dobrot Dolenjske so poleg poslovalnic v Trebnjem in Ljubljani založene tudi police različnih trgovskih verig.

Trebnje so tudi pomembno zaposlitveno središče za širše območje Mirnske doline. Na

Panorama Trebnjega. Vir: Wikimedia Commons.

Cerkev Marijinega vnebovzetja, pred katero sta postavljena kipa ljubljanskega nadškofa in metropolita Alojzija Šuštarja ter misijonarja Friderika Ireneja Barage. Foto: Tadej Grabnar.

Bogata ponudba blagovne znamke Dobrote Dolenjske. Foto: Tadej Grabnar.

Vedno prometna Rimska cesta, osrednja trebanjska ulica s skupno stavbo občine in upravne enote. Foto: Tadej Grabnar.

vzhodu se kraj namreč zaključuje z obsežno obrtno cono s trgovinami in številnimi podjetji. Največje med njimi je podjetje Trimo, kjer proizvajajo kovinske strešne kritine.

Postaja 2: Rodine pri Trebnjem – kmetija Uhan

Zaradi zaposlovanja v Trebnjem, Novem mestu in Ljubljani na podeželju v okolici Trebnjega prevladujejo spalna naselja. Kljub temu je še vedno mogoče najti nekaj (za slovenske razmere) večjih kmetij, ki prispevajo k lokalni samooskrbi. Tak primer je sadjarska kmetija Uhan iz Rodin pri Trebnjem, naselja 3 km severovzhodno od občinskega središča, ob regionalni cesti Dolenja Nemška vas–Gomila.

Gre za družinsko kmetijo, ki se je leta 2000 iz živinoreje preusmerila v sadjarstvo. V njihovih sadovnjakih s skupno površino 11 ha so zasajene različne sorte sadnega drevja; prevladujejo jabolane, hruške, breskve in češnje. Poleg svežega nudijo tudi sušeno sadje, marmelade, kompote, jabolčne sokove, kis, pa tudi kokošja jajca in med. Kljub tržni usmerjenosti kmetije se z omejeno uporabo gnojil in fitofarmaceutskih sredstev skušajo čim bolj približati ekološkemu načinu pridelave.

Prvo cesto med Dolenjo Nemško vasjo in Gomilo je dal zgraditi Peter Pavel Glavar, lastnik posestva Lanšprež v neposredni bližini Rodin. Bil je nezakonski otrok, ki so ga leta 1721 starega vsega pol leta našli na pragu župnišča v Komendi. Njegov oče naj bi bil malteški vitez Pietro Giaocomo de Testafarata, upravnik edinega posestva malteškega viteškega reda na Kranjskem. Mladi Peter Pavel je postal duhovnik in prevzel župnijo v Komendi.

Dvorišče sadjarske kmetije Uhan s prodajalno v poslopju na desni strani. Foto: Tadej Grabnar.

Dvorišče sadjarske kmetije Uhan s prodajalno v posloju na desni strani. Foto: Tadej Grabnar.

Pogled na posestvo Lanšprež s kapelo svetega Jožefa, kjer je pokopan Peter Pavel Glavar. Foto: Tadej Grabnar.

Po dolgoletnem službovanju v domačem kraju je leta 1766 od grofa Auersperga kupil grad Lanšprež, kamor se je tudi preselil. Glavar je med dolenjske kmete širil znanje o obdelavi zemlje, neizbrisen pečat pa je pustil kot avtor prve strokovne knjige v slovenskem jeziku. Šlo je za prevod z naslovom *Pogovor o čebeljih rojih* (naslov izvirnika *Abhandlung vom Schwärmen der Bienen*), čebelarstva priročnika Antona Janše, ki ga je Glavar pod vplivom slovenskega razsvetljenstva prevedel iz nemščine in dopolnil z lastnimi spoznanji.

O nekdanjem gradu ni več sledov, Peter Pavel Glavar pa je pokopan v nekdanji grajski kapeli svetega Jožefa, o čemer priča spominska plošča ob njenih vhodnih vratih (medmrežje 1).

Postaja 3: naselje in grad Mirna

Dva kilometra severovzhodno od Gomile, poimenovane po gomilnem grobišču iz halštatske dobe, stoji naselje Mirna, ki se je razvilo na stiku Mirnsko-Mokronoške kotline in Mirnskega gričevja, katerega prisojna pobočja prekrivajo vinogradi. Njegovo površje sestavljajo kamnine triasne starosti, prevladujeta apnenec in dolomit s primesmi različnih sedimentov. Izpostaviti velja predvsem nahajališče roženca pri Zabrdju južno od Mirne. Vzpetina Irsovec (379 m) namreč velja za ekonomsko najbolj pomembno nahajališče tega minerala v Sloveniji (Topole 1998).

Naselje Mirna, ki velja za gospodarsko in zaposlitveno središče Mirnske doline, je v virih prvič omenjeno že leta 1180. Razvilo se je okrog župnijske cerkve svetega Janeza Krstnika na

Skozi Mirno iz Trebnjega vzporedno potekata državna cesta in železniška proga. Foto: Tadej Grabnar.

Kamniti most s kapelico nad reko Mirno na Mirni. Foto: Ljuba Brank, Wikimedia Commons.

Podjetje Dana velja za enega izmed vodilnih proizvajalcev ustekleničene vode v Sloveniji. Foto: Tadej Grabnar.

Pogled na grad Mirna nad ribnikom, ki je skupaj z bližnjo trim stezo namenjen rekreaciji okoliškega prebivalstva. Foto: Andrej Tarfila, www.slovenia.info.

Mogočen grad Mirna je le deloma obnovljen. Vir: Wikimedia Commons.

Pogled z gradu na naselje Mirna. Foto: Mitja Čuček, Wikimedia Commons.

desnem bregu istoimenske reke, z izgradnjo kamnitega mostu v 17. stoletju pa se je razširilo še na njen levi breg. Izgradnja železnice iz Trebnjega do Sevnice leta 1908 je pripomogla k hitrejšemu razvoju Mirne in njeni preobrazbi iz podeželskega naselja v industrijsko središče z največjim številom delovnih mest v Mirnski dolini. Dobršen del jih odpade na živilska podjetja Dana, Presad in Droga Kolinska (slednje ima na Mirni le poslovno enoto, matično podjetje ima sedež v Ljubljani) ter podjetje Tomplast, usmerjeno v brizganje plastike.

Naselje Mirna je na križišču poti proti Trebnjemu, Sevnici in Litiji. Na vzpetini med cestama proti Mokronogu in Litiji je v obdobju industrializacije zrasel novejši, deloma blokovski del naselja, od koder se odpre pogled na mirnski grad, ki stoji na nekoliko dvignjenem površju na severovzhodnem robu Mirnske kotline, nad sotočjem reke Mirne in potoka Vejarja. V neposredni bližini gradu je ozka deber, ki Mirnsko-Mokronoško kotlino povezuje z Vejarsko kotanjo, podaljšek kotline proti jugozahodu (Topole 1998).

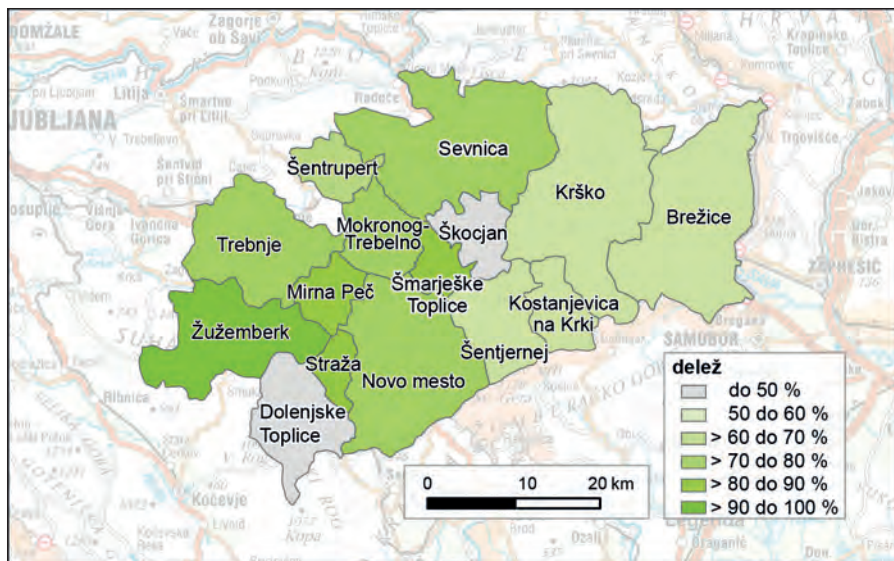
Prva omemba gradu sega v leto 1165, zgrajen pa naj bi bil že pred koncem 11. stoletja na ozemlju grofice Eme Breško-Selške, bolj znane pod imenom Hema Krška. Pozneje je ozemlje prešlo v last gospodov Višnjegorskih; kot njihovi ministeriali so na gradu gospodarili gospodje Mirnski. Njihov simbol so bile tri školjke na modri podlagi, ki so zdaj tudi v grbu občine Mirna. Leta 1228 je grad prešel v last oglejskih patriarhov, leta 1365 pa so ga kupili grofje Celjski. Po njihovem izumrtju so njegovi lastniki postali Habsburžani. V njihovem imenu so z gradom upravljali Auerspergi oziroma Turjaški. Leta 1515 je grad Mirna delil usodo številnih gradov, oplenjenih v vseslovenskem kmečkem uporu. Pozneje so se njegovi lastniki menjavali vse do 19. stoletja, ko je grad iz plemiške prešel v meščansko last in tako izgubil vlogo sedeža obsežnega zemljiškega gospodstva.

Začel je propadati, med drugo svetovno vojno pa je bil leta 1942 požgan. Po končani vojni so njegove ruševine služile kot gradbeni material za hiše okoliških prebivalcev. Tako je od nekdanj mogočne grajske stavbe ostalo le nekaj razvalin, pod katerimi se je ohranila spodnja kašča z obrambnim stolpom (medmrežje 2).

Sedanja podoba gradu je daleč od ruševine, za kar gre največ zaslug dr. Marku Marinu, profesorju na Akademiji za gledališče, radio, film in televizijo Univerze v Ljubljani, ki je leta 1962 grad najel za 99 let in pričel z njegovo obnovo. Ko je bilo grajsko poslopje skoraj povrnjeno v prvotno stanje, je najemnik umrl in obnova je zastala. Do gradu sicer vodi pot, ki jo mnogi domačini uporabljajo za rekreacijo, vendar je dostop na lepo obnovljeno notranje dvorišče onemogočen. Zdaj »speča lepotic«, kot je grad poimenoval dr. Marin, v snu čaka, da se bo ponovno prebudila.

Postaja 4: Nebesa nad Šentrupertom

Ob jasnem vremenu so z Mirne v smeri proti severu lepo vidni vinorodni obronki Šentruperškega gričevja, ki se nadaljuje v Šetruperško hribovje z nadmorsko višino do 800 m. Večinoma ga gradijo dolomiti triasne starosti, med katerimi je tudi precej nekarbonatnih kamnin, predvsem glinastih skrilavcev, peščenjakov, lapornatih apnencev, tufov in tufitov. Gre za fluviokraško površje s širokimi in uravnanimi slemenami, ki zvečine potekajo v dinarski smeri severozahod–jugovzhod (Topole 1998).

Delež pristočasnih vinogradnikov v občinah Dolenjskega vinorodnega okoliša. Vir: Grabnar 2014.

Najbolj oblegana točka ŠentruPERškega hribovja so vsekakor Nebesa nad ŠentruPERTom, ki se dvigajo 602 m visoko nad morjem in ponujajo čudovit razgled na Mirnsko-Mokronoško kotlino. Nebesa so priljubljen cilj kolesarjev in pohodnikov. Tu namreč poteka Steklasova pot, imenovana po zgodovinarju Ivanu Steklasi (1846–1921), rojenem v Prelesju nedaleč od ŠentruPERTa, ki je z življenjepisi poveljnikov Vojne krajine vtisnil pomemben pečat v slovensko zgodovino. 20 km dolga Steklasova pot, ki se začne in konča v ŠentruPERTu, se vije prek vinorodnih gričev, svojo najvišjo točko pa doseže v Nebesih. Trud pohodnikov je poplačan s čudovitim razgledom na dobršen del Dolenjske (medmrežje 3).

Iz Nebes seže pogled vse do Gorjancev in obronkov Kočevskega Roga, še posebej lepo pa je vidna Mirnsko-Mokronoška kotlina z vsemi gričevji in hribovji, ki jo obdajajo: Raduljsko in Debenško hribovje ter Krško, Mirnsko in ŠentruPERško gričevje. Za prisojna pobočja slednjega je značilna velika gostota vinogradov. Ti so večinoma majhni, na njih pa uspevajo zlasti sorte grozdja, iz katerega izdelujejo cviček, edino zaščiteno vino iz mešanice rdečega in belega grozdja v Evropski uniji.

Zaradi večstoletne kontinuitete je vinogradništvo vsekakor pomembna prvina dolenske kulturne pokrajine. Najbolj znani šentruPERški vinski gorici sta iz Nebes dobro vidni Okrog in Zadruga. Na njunih pobočjih je nekaj večjih sklenjenih vinogradov, sicer pa tako kot v celotnem Dolenjskem vinorodnem okolišu prevladujejo vinogradi, manjši od 0,2 ha. Večina njihovih lastnikov je tako imenovanih pristočasnih vinogradnikov, pri katerih je vinogradništvo družinska tradicija ali pa so vinograd skupaj z zidnico kupili po priselitvi iz urbanega okolja (Grabnar 2014).

Skratka, na Dolenjskem so vinogradi od nekdaj prisotni, skozi čas pa se je spremenila njihova vloga. Nekoč so bili sestavni deli kmetij, vino pa je bilo večinoma namenjeno lastni porabi in le deloma dodatnemu zaslužku. V sodobnosti se je vinogradništvo zaradi postopne terciarizacije družbe večinoma ohranilo v prostočasni obliki. To potrjuje tematski zemljevid na prejšnji strani, ki je nastal na podlagi obsežne raziskave, izvedene po celotnem Dolenjskem vinorodnem okolju, v katero je bilo vključenih 461 vinogradnikov (Grabnar 2014).

Zemljevid prikazuje delež prostočasnih vinogradnikov po dolenjskih občinah. Njihov delež je med manjšimi prav v občini Šentrupert, saj je okrog 30 % lastnikom vinogradništva glavna ali dopolnilna pridobitna dejavnost, njihovi vinogradi pa so večji od drugih in so urejeni predvsem na prisojnih pobočjih vinskih goric Zadraga in Okrog (Grabnar 2014).

Zaradi nerentabilnosti, velike količine potrebnega dela in postopne menjave generacij se bo taka oblika vinogradništva čedalje bolj soočala z opuščanjem, kar bi lahko vplivalo na spremenjen videz kulturne pokrajine.

Ob tem velja opozoriti še na trend, prisoten na celotnem slovenskem in še poudarjeno dolenjskem vinorodnem območju. Podatki zadnjega popisa vinogradov (izveden je bil leta 2015, pred tem pa leta 2009) kažejo na spreminjanje posestne strukture, saj je bilo število pridelovalcev vina za 18 % večje kot ob predzadnjem popisu, povprečna velikost posameznega vinograda pa se je zmanjšala (medmrežje 4).

Najizraziteje, za 45 %, se je spremenilo število vinogradnikov v velikostnih razredih do 0,2 ha. To ugotovitev lahko povežemo s trendom, ki je prisoten zlasti v »počitniških« vinskih goricah, med katerimi je najbolj znana Trška gora pri Novem mestu. Zidanice v vinogradih, prvotno namenjene shranjevanju orodja in pridelka, so namreč vse pogosteje opremljene z vso potrebno bivalno infrastrukturo. Ker je njihova cena nižja od cen stanovanj v mestih, se ljudje v njih v vse večji meri naseljujejo za stalno. Po eni strani je to povsem razumljivo, saj si malodane slehernik v določenem življenjskem obdobju želi prebivati sredi prijetnega podeželskega okolja, odmaknjeno od mestnega vrveža, vendar se žal s tem postopoma izgublja značilna identiteta dolenjske kulturne pokrajine.

Če iz Nebes usmerimo pogled proti jugozahodu, nad Mokronogom opazimo Žalostno goro s cerkvijo Žalostne Matere Božje, na jugu pa je Vesela gora z baročno cerkvijo svetega Frančiška Ksaverija, eno najlepših spomenikov baročne arhitekture na Slovenskem. Del Mirnsko-Mokronoške kotline lahko torej opredelimo kot območje med Veselo in Žalostno goro, med njima pa je mogoče uzreti mogočno gotsko cerkev svetega Ruperta, svetnika, po katerem se imenuje okrog cerkve razprostrto naselje Šentrupert. Kraj se je razvil na desnem bregu levega pritoka Mirne Bistrice s povirjem v Dolskem hribovju (Topole 1998).

V najstarejših listinah se šentruperska cerkev omenja kot cerkev svetega Ruperta pri Škrljevem, kraju nekoliko zahodnejše od Šentruperta. Sredi vasi stoji grad Škrljevo, katerega zgodovina je povezana s Hemo Krško, ki je v slovenski zgodovini zapisana s krepkimi črkami. Po nastanku Svetega rimskega cesarstva nemške narodnosti je sedanje slovensko ozemlje združevala Velika Karantanija, ki je bila sestavljena iz mejnih krajin ali mark, katerih glavni namen je bil braniti cesarstvo pred vdori Madžarov z vzhoda. Ena izmed mark je bila Savinjska marka, ki je segala vse do reke Krke in zajemala tudi območje Mirnske doline. Hema, rojena v gradu Pilštanj na Kozjanskem, je bila poročena z grofom Viljemom I., upraviteljem

Šentrupert z vinsko gorico Zadrage z gosto pozidanimi zidanicami v ozadju. Foto: Tadej Grabnar.

Muzej kozolcev na prostem, imenovan Dežela kozolcev, v Šentrupertu. Foto: Miran Kambič, www.slovenia.info.

Središče posesti Heme Krške v Mirnski dolini je bil grad Škrljevo; v ozadju Šentrupert in Nebesa (v sredini). Foto: Tadej Grabnar.

Savinjske marke. Po moževi smrti je prevzela upravljanje celotnega posestva in domnevno večkrat obiskala grad Škrljevo, središče njenih posesti v Mirnski dolini. Po smrti obeh sinov, Viljema II. in Hartvika, je Hema vsa svoja posestva podarila samostanom, ki ju je ustanovila v ta namen: benediktinskemu samostanu v Admontu na Štajerskem in nunskemu samostanu v Krki (*Gurk*) na Koroškem, kamor je kot redovnica vstopila tudi sama. Območje Mirnske doline s Škrljevim je skupaj z drugimi posestmi pripadlo krškemu samostanu, po njegovi ukinitvi leta 1072 pa krški škofiji (Steklasa 1913).

Jugovzhodno od trškega jedra Šentruperta se v smeri proti Mokronogu razprostira množica lesenih konstrukcij, namenjenih sušenju lesa. Gre za muzej kozolcev na prostem, imenovan *Dežela kozolcev*, v sklopu katerega je predstavljenih 19 različnih sušilnih naprav, ki so vse, razen ene, z območja Mirnske doline. Namen muzeja je prikaz razvoja kozolca od preprostih sušilnih naprav do toplarjev, ki so poleg temeljne funkcije sušenja in shranjevanja žit ter sena ponazarjali tudi družbeni status lastnika.

Na ogrodju najstarejšega razstavljenega kozolca, imenovanega *Lukatov toplar*, je vrezana letnica 1795. Napačna raba svojilne oblike imena Luka je na tem mestu namerna, saj lastnik ni želel, da se toplar imenuje *lukov*, ker ima svojilni pridevnik v tej obliki v dolenskem narečju negativen prizvok. Označuje namreč nekoga, ki je preračunljiv, se obrača po vetru ... (medmrežje 5)

Postaja 5: Mokronog

Mokronog je eno od dveh središč občine Mokronog - Trebelno, ki se razprostira na območjih Mirnske doline in Raduljskega hribovja. Njena pokrajina je izrazito prehodna, kar se odraža v raznolikih kamninski sestavi, reliefnih, hidrografskih in podnebnih razmerah, v tipih prsti, rastlinstva in živalstva, pa tudi v gospodarskem in kulturnem pogledu.

Na poti iz Šentruperta približno 2 km pred Mokronogom naletimo na nenavadno krajevno ime Puščava, za čigar pojasnilo ni pisnih virov. Na Puščavi je železniška postaja Mokronog, kamor je leta 1940 prispel Prežihov Voranc, ki je v potopisu *Od Mokronoga do Pijane gore* zapisal: »... Dolenjska mi je dolgo bila neznana dežela, ker sam nikoli nisem prišel v te kraje. Kolikor pa sem jo poznal iz naše literature, iz našega časopisja, iz naših klasikov Levstika, Jurčiča, Trdine, pa sem imel o njej precej motno sliko. Imel sem vtis, da je to dežela mehke romantike z neštevilnimi cerkvicami in gradovi, z vinskimi goricami in zidanicami, z grički in dolinami, koder živi dobro ljudstvo lahko, brezskrbno življenje, pije cviček in prepeva, hodi po božjih poteh in lovi polhe. Nekaka dežela poezije, katero lahko zavidamo drugi zemljani. Že ko sem se vozil iz Ljubljane po dolenski železnici, sem se prepričal, da je Dolenjska res lepa dežela. Ko pa sem prišel v Mirnsko dolino, se je lepota dežele še povečala. Hribovje, ki dolino obdaja, ima tako lepe, rahle linije, da takoj zrasteš z njimi. Zidanice, posejane po daljnih gorica, ti s prešerno mirnostjo mežikajo nasproti. Številni gradovi, mogočne cerkve, mimo katerih se voziš, ti poleg romantične lepote dajejo tudi slutiti, da mora kraj tod biti rodovit, kajti sicer bi se graditelji teh starin ne naseljevali v njem. ...« (medmrežje 6)

Panorama Mokronoga z Žalostno goro na desni strani fotografije. Foto: Andrej Jakobčič, Wikimedia Commons.

Železniška Postaja Mokronog je na Puščavi, dva kilometra pred Mokronogom, ki se skupaj z Žalostno goro vidi v ozadju. Foto: Tadej Grabnar.

Pogled na z gričevjem obrobjen jugovzhodni del Mokronoga z najnižjo točko pri gasilskem domu, za katerim se dviga grič Zapečar. Trško jedro naselja je na desni strani fotografije. Foto: Tadej Grabnar.

Pogled proti poplavni ravnici Mirne z vinskimi goricami in Posavskim hribovjem z markantnim Velikim Kozjem v ozadju. Foto: Tadej Grabnar.

V počastitev pisateljevega delovanja vsako jesen poteka *Pohod po Vorančevi poti* od Mokronoga do Pijane gore pri Škocjanu, na katerem lahko obiskovalci občudujejo raznolikost pokrajine kot rezultat lege na stičišču alpskega, dinarskega in panonskega sveta.

Na Puščavi po prečkanju mostu čez Mirno, ki Mokronog obide s severozahodne strani, pred seboj zagledamo gozdnato pobočje, ki Mokronog obdaja s treh strani. Kraj je tako nekako ujet med dvignjenim površjem na skrajnem jugovzhodnem robu Mirnsko-Mokronoške kotline. Poleg razgledne Žalostne gore (366 m) med vzpetinami izstopata Priča (404 m) in 428 m visoki Zapečar, v preteklosti poznan po nahajališču svinčeve rude. Na zemljevidu je Mokronog označen s koto 256 m, ki predstavlja središče kraja z župnijsko cerkvijo svetega Tilna, najnižja točka pa je pri gasilskem domu.

Za gasilskim domom (prostovoljno gasilsko društvo v Mokronogu je bilo kot prvo na območju Mirnske doline ustanovljeno leta 1882) na jugovzhodnem robu naselja je na vzpetini lepo vidna cerkev svetega Florjana, zavetnika gasilcev, proti severovzhodu pa se odpre pogled proti naplavni ravnici Mirne, proti kateri ob Stajniškem potoku vodi kolovozna pot, ki jo spremljajo travniki in njive. Med vzpenjanjem proti zahodu, proti cesti Mokronog–Martinja vas, pogled postane še bolj prostran, saj poleg starega trškega jedra na eni strani in poplavne ravnice Mirne na drugi uzremo še s te strani plečato Veliko Kozje (993 m) in Kum, ki je s 1220 m najvišji vrh Posavskega hribovja.

Tukaj, na stiku naselja in njegove podeželske okolice, je primerno mesto za razlago imena Mokronog. Lega v kotlini, obkroženi z gričevjem, daje naselju vtis spokojnosti, zatišja, kar

Najbolj izvozno usmerjeno podjetje v Mokronogu je SEP, ki proizvaja avtomobilsko plastiko. Foto: Tadej Grabnar.

Župnijska cerkev svetega Tilna in v ozadju na desni ruševine mokronoškega gradu. Foto: Tadej Grabnar.

Pogled izpred župnijske cerkve na Stari trg, osrednji trg v Mokronogu. Na njegovem začetku je nekoč stal trški vodnjak. Hiše, ki še vedno stojijo tesno skupaj, so izgubile nekaj prevladujočo gostinsko vlogo. Foto: Tadej Grabnar.

Mokronog stoji na križišču poti med Trebnjem in Sevnico, med dolinama Temenice in Save. Gostišče Deu se ponaša s skoraj stoletno tradicijo. Foto: Tadej Grabnar.

je povezano z eno od razlag njegovega imena. Slovanski naseljenci so zatišje imenovali z besedo *makromnovo*, ki naj bi se sčasoma preobrazila v Mokronog. Ime je v virih sicer prvič omenjeno leta 1137 in se nanaša na grad v Gorenjem Mokronogu med Mokronogom in Trebelnim, 4 km južno od Mokronoga. Ko je bil na mestu sedanjega Mokronoga ustanovljen trg (prvič je omenjen leta 1279), so ga najprej poimenovali Dolenji Mokronog, po propadu gradu v Gorenjem Mokronogu pa se je naselje preimenovalo v Mokronog.

Nekaj razlag o izvoru imena je podal tudi Stane Peček v knjigi *Mokronoge zgodbe*. Po eni od legend naj bi se v kraj pripeljalo njegovo presvetlo visočanstvo. Dan za obisk je bil prav nesrečno izbran, saj je lilo kot iz škafo. Kočija se je ustavila sredi trga in njegova visokost je kar iz kočije dala poklicati predse trškega župana. Ta je pred vladarja prišel bos, kajti čevlji so bili v tistih časih tako dragocen kos garderobe, da jih je bilo nadvse škoda za blato. Visočanstvo, ki je imelo povsem drugačna merila glede vrednosti obuval, je zgroženo vzklinalo: »*Uf, nassenfussar!*« Zbrani podaniki, ki so, prav tako bos, prizor ponižno opazovali, so vzklík njegovega visočanstva razumeli kot največjo pohvalo njihovemu županu, saj se je res potrudil. V spomin na ta dogodek so sklenili, da se bo poslej kraj imenoval *Nassenfuss*, ker pa je ime nemško, so ga poslovenili v Mokronog.

Drugi konec iste zgodbe se še malce razlikuje in pravi, da so tržani po trgu razvili preprogo, ki pa ni dosegla kočije. Visočanstvo si je zato sezulo čevaljce, naredilo nekaj korakov po blatu, potem pa nadaljevalo po preprogi. Domačine je to tako ganilo, da so tisti del preproge, kjer je ostal prvi odtis blatne noge, izrezali in proglasili za svoj grb. Ker je visočanstvo stopilo na preprogo najprej z levo nogo, je v grbu odtis levega stopala. Preproga je bila bela, zato ima stopalo, ki je kožne barve, belo ozadje. Odtis bosega stopala je še vedno v mokronoškem grbu (Peček 2009).

Pot lahko nadaljujemo mimo osnovne šole, poimenovane po legendarnem vodji kmečkega upora Matiji Gubcu. Njeno notranjost krasi 32 slik Borisa Kobeta, ki skupaj tvorijo edinstveno zbirko z naslovom *Po poteh Gubčeve brigade*. Ta je bila ustanovljena leta 1942 na Trebelnem, od koder se je odpravila proti Ljubljani. Pokrajinske vedute z njene poti je Kobe na slikarskem platnu upodobil tako, kot je pokrajina izgledala 30 let po končani vojni, torej brez prizorov trpljenja in žalosti.

V neposredni bližini šole je podjetje Dorema, kjer izdelujejo šotorska krila. Večji mokronoški podjetji sta še tovarna oblažinjenege pohišstva M TOM in SEP, ki proizvaja avtomobilsko plastiko.

Središče starega trškega jedra je župnijska cerkev svetega Tilna, ki stoji ob vnožju ruševin mokronoškega gradu iz 11. stoletja. Na gradu je imela sedež grajska oblast, ki je bila poleg trške in cerkvene ena od treh vej oblasti v Mokronogu. Kraj je trško oblast skupaj s trškimi pravicami prejel leta 1279. Med vsemi tremi oblastmi so bila pogosta nesoglasja, še posebej med cerkveno in grajsko.

Po smrti Heme Krške je skupaj z njeno celotno posestjo tudi grad Mokronog prešel pod oblast krških škofov, kot fevd pa je bil pod upravo različnih plemiških rodbin. Grad, s katerega je potekalo obzidje, postavljeno okrog starega trškega jedra, je bil porušen med drugo svetovno vojno. Njegov edini ohranjeni del je *Strellov turn*, stražni stolp ob enem izmed treh vhodov v srednjeveški Mokronog. Zadnji lastnik gradu je bil industrialec Savel Kalin.

Cerkev svetega Tilna, v virih prvič izpričana leta 1349, je na začetku 19. stoletja po številnih prezidavah postala premajhna za rastoče število vernikov, poleg tega je poslopje vse bolj načenjal zob časa. Leta 1824 je bila dokončana gradnja nove cerkve na sedanji lokaciji, s čemer se grajski lastnik baron Berg ni strinjal, saj je želel, da se cerkev zgradi na drugi strani glavnega trga, bolj vstran od gradu. Ker se v to ne cerkvena oblast ne verniki niso pustili prepričati, je dal baron Berg nasproti cerkve zgraditi grajsko konjušnico, katere vonjave so »plemenitile« prihod ljudi k cerkvenim obredom. Berg je zaslužen tudi zato, da na gradu še vedno uspeva živi fosil dvokrpi ginko (*Gingko biloba*) (Peček 2009).

Nasproti grajskih ruševin in cerkve stoji upravno in kulturno središče občine Mokronog - Trebelno, ki je bila ustanovljena leta 2006. V smeri doline se vije Stari trg, ki je vlogo osrednje ulice ohranil iz srednjeveških časov. Na njegovem začetku je na cestišču pred župnijsko cerkvijo železen pokrov z napisom, da je tu stal trški vodnjak. Hiše Starega trga stojijo tesno skupaj, med njimi je bilo včasih ducat gostiln, ki so se obiska nadejale zlasti v času sejmov. Dolgoletna sejmarska tradicija v Mokronogu je še vedno živa; različne stojnice se po Starem trgu razpostavijo vsako tretjo soboto v mesecu.

Obiskovalci sejma se lahko z domačo hrano okrepcajo le še v gostilni Deu, ki se ponša s skoraj stoletnim delovanjem. V njej so po končanem ogledu Mokronoga postregli tudi udeležencem ekskurzije Ljubljanskega geografskega društva. Gostilna stoji na križišču cest proti Sevnici in Trebnjemu, kjer je udeležence na novi trški ploščadi prijazno nagovoril župan.

Postaja 6: Žalostna gora

Žalostna gora nad Mokronogom ni le vzpetina z Marijino cerkvijo, ampak kompleks objektov, ki je nastajal skozi stoletja in je pomemben spomenik sakralne prostorske arhitekture na Slovenskem. Sestavljajo ga različne stavbne prvine: na podnožju kapelice, desno pod vzhodnim cerkve Žalostne Matere Božje so svete stopnice, na vrhu griča pa stoji cerkev s prizidanim zvonikom na zahodni strani.

Na vzhodju stoji kot vabilo na romarsko pot Marijinih sedem žalosti kapelica s podobo Marije, ki v rokah drži Jezusovo truplo. Pet kapelic je v obliki spirale razvrščenih po vzhodnem pobočju griča, šesta in sedma postaja pa zaključujeta pot na južni steni svetih stopnic. Vse skupaj ponazarjajo sedem Marijinih žalosti, ki jih je leta 1865 naslikal Matija Koželj: *Marijino darovanje v templju, Beg v Egipt, Dvanajstletni Jezus v templju, Jezus sreča svojo Žalostno mater, Žalostna Mati božja, Križanje in Polaganje v grob*. Zaradi bledenja je freske najprej obnovil Matija Bradaška, v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja pa še Izidor Mole (medmrežje 7).

Kot je razvidno iz napisa na prekladi portala glavnega vhoda so bile svete stopnice postavljene leta 1767, kmalu zatem pa tudi poslikane. Takrat je na Slovenskem nastalo kar nekaj primerov čaščenja svetih stopnic po zgledu čaščenja svetih stopnic v Rimu, kamor naj bi leta 326 ostanke svetega križa iz Jeruzalema prenesla cesarica Helena. Čaščenje svetih stopnic se je po Evropi širilo zlasti v drugi polovici 18. stoletja in v 19. stoletju (medmrežje 6).

Svete stopnice na Žalostni gori so med vsemi svetimi stopnicami na Slovenskem najbolj dokončno in enovito izoblikovane. V vsem svojem pojavu so izraz umetnostnih teženj zrelega baroka: slikovita zunanja razčlenjenost arhitekture, bogati arhitektonski okraski v

Žalostna gora in Mokronog na njenem vznožju. Foto: Tadej Grabnar.

Pot sedmerih Marijinih žalosti, svete stopnice in cerkev Žalostne Matere Božje na Žalostni gori. Foto: Tadej Grabnar.

obliki pilastrov, profiliranih kapitljev in venčnih zidcev, svetlobna igra, v cerkev prihajajoča s severne in z južne strani, in končno, odmik od standardne orientacije sakralnih prostorov v smeri vzhod–zahod, ki tu poteka v smeri severozahod–jugovzhod. Posebej pomembna je poslikava, pod katero se je leta 1767 podpisal Anton Postl. Pasijonski cikel na svetih stopnicah se začne v preddverju kot prostoru zbranosti in duhovne priprave do prizora, ko Jezusa primejo. Ob prizorih na stropu in ostenjih stopnišča se človek lahko pogloblja v premišljevanje Jezusovega trpljenja. Na vrhu stopnic, v predprostoru kapele Božjega groba, sledi sklepno dejanje, Jezusovo pribijanje na križ. Zadnji prizor odrešenjske drame Vstajenje je predstavljen v kapeli sami (medmrežje 6).

Nad kapelicami in svetimi stopnicami stoji cerkev Žalostne Matere Božje, ki je bila med letoma 1697 in 1735 sezidana kot podružnična cerkev župnije svetega Egidija v Mokronogu, ustanovljene 10. decembra 1649. Cerkev na Žalostni gori je bila grajena v dveh zelo različnih razvojnih obdobjih, a v kratkem časovnem razmaku. Najprej je bila končana ladja, ki je datirana z letnico 1697 in kaže vse značilnosti pozne renesanse, baročni prezbiterij pa je bil dograjen do leta 1735, ko je njegov obok s freskami poslikal Franc Jelovšek. Kljub razmeroma nizkemu oboku in njegovemu širokemu razponu ladja deluje lahkotno, odprto, sproščeno, medtem ko je svetišče utesnjeno, težko, zaprto, kakor ujeto samo vase. Sredi svetišča stoji na kamnitem podstavku veliki oltar, izdelan iz lesnobrdskega črnega kamna z raznobarnim okrasjem marmorja. Ob oltarni mizi sta dva prehoda za oltar, nad njima stojita kipa apostolov Petra in Pavla. Stranska oltarja v ladji sta naslonjena na slavalok. Levi je posvečen svetemu Jerneju, desni pa svetemu Jožefu. Oba sta brez oltarnih miz, kot je značilno za poznobaročne stranske oltarje. Levo in desno ob stebrih stojijo na Jernejevem oltarju sveti Janez Krstnik in sveti Janez Evangelist, na Jožefovem oltarju pa svetnika Matej in Zaharija (medmrežje 6).

Postaja 7: Pavčkov dom v Šentjuriju na Dolenjskem

Najkrajša pot do zadnje postaje na ekskurziji prečka Gorenji Mokronog, kjer na desni strani ceste stoji cerkev svetega Petra s kostnico, na levi strani pa so vidne razvaline gradu Gorenji Mokronog, po katerem je dobilo ime naselje Mokronog. Z Gorenjega Mokronoga prispemo na Trebelno, drugo občinsko središče, od koder pogled ob lepem vremenu seže vse do Julijskih Alp. V svojem južnem delu občina Mokronog - Trebelno meji na občini Novo mesto in Mirna Peč, v kateri se zaključí ekskurzija.

V idilični vasi Šentjurij na Dolenjskem, rojstnem kraju pesnika Toneta Pavčka, je v Pavčkovem domu sredi naselja urejena njegova stalna spominska zbirka. Pavčkov dom stoji v bližini hiše, v kateri se je pesnik rodil 29. septembra 1928. V njem si je mogoče ogledati zbirko pesnikovih slik, njegove knjige in nekaj njegovih osebnih stvari. Nedaleč stoji cerkev svetega Jurija, pred katero so položeni tlakovci, katerih število se ujema s številom izdanih zbirk Toneta Pavčka.

Leta 2011 sta se poslovila častna občana Občine Mirna Peč, glasbenik Lojze Slak in pesnik Tone Pavček. Bogata pesnikova zapuščina je predstavljena na izredno poveden način, ki vključuje interpretacijo njegovih pesmi. Pavček, ki je po končani gimnaziji hotel študirati medicino, se je zaradi slabega vremena na vpisni dan vpisal na pravno fakulteto, ki je bila

Trebelno, drugo središče občine Mokronog – Trebelno, z Julijskimi Alpami v ozadju. Foto: Tadej Grabnar.

Pavčkov dom s pesnikovo spominsko zbirko. Foto: Tadej Grabnar.

Spomenik Tonetu Pavčku pred cerkvijo svetega Jurija. Foto: Tadej Grabnar.

najbližje njegovemu stanovanju. Po končanem študiju se je odrekel delu pravnika in ga zamenjal za pero. Njegov brezbrežen opus dopolnjujejo številne domovinske pesmi, med katerimi je najbolj znana *Moj rojstni kraj*, s katere verzom se pričinja ta prispevek. Pavček je navdih za svoje pesmi nedvomno črpal iz dolenske pokrajine, katere delček je bilo avtorju tega zapisa v čast in ponos predstaviti kolegom geografom.

Literatura in viri

Grabnar, T. 2014: Spreminjanje dolenskih vinogradniških površin in možnosti njihovega trajnostnega razvoja. Diplomsko delo, Oddelek za geografijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Ljubljana, 109 str.

Medmrežje 1: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi201840/>, 30. 4. 2020.

Medmrežje 2: <https://www.mirna.si/objava/87603>, 25. 4. 2020.

Medmrežje 3: <https://www.sentrupert.si/objava/92140>, 27. 4. 2020.

Medmrežje 4: <https://www.stat.si/StatWeb/News/Index/5919>, 23. 4. 2020.

Medmrežje 5: <http://www.dezelakozolcev.si/si/muzej-kozolcev/>, 28. 4. 2020.

Medmrežje 6: <https://www.mokronog-trebelno.si/objava/72861>, 3. 5. 2020.

Medmrežje 7: <https://www.mokronog-trebelno.si/objava/70159>, 5. 5. 2020.

- Melik, A. 1931: Hidrografski in morfološki razvoj na srednjem Dolenjskem. Geografski vestnik 7. Ljubljansko geografsko društvo. Ljubljana, str. 66–100.
- Peček, S. 2009: Mokronoge zgodbe. Občina Mokronog - Trebelno, 132. str.
- Steklasa, I. 1913: Zgodovina Župnije Šentrupert na Dolenjskem. Katoliška tiskarna v Ljubljani. Ljubljana, 336 str.
- Topole, M. 1998: Mirnska dolina. Založba ZRC, ZRC SAZU. Ljubljana, 175 str.
- Topole, M. 2004: Reka Mirna na Dolenjskem. Rast 15-2. Mestna občina Novo mesto. Novo mesto, str. 236–241.
- Topole, M. 1992: Tipi pokrajin v porečju Mirne. Geografski obzornik 39-4. Zveza geografskih društev Slovenije. Ljubljana, str. 28–32.

PO SLEDEH KOČEVSKIH NEMCEV

Mihael Petrovič ml.

Vodja: Mihael Petrovič ml., Javni zavod za turizem in kulturo Kočevje, ljubiteljski zgodovinar, lokalni turistični vodnik

Ekскурzija je bila izvedena 5. septembra 2020.

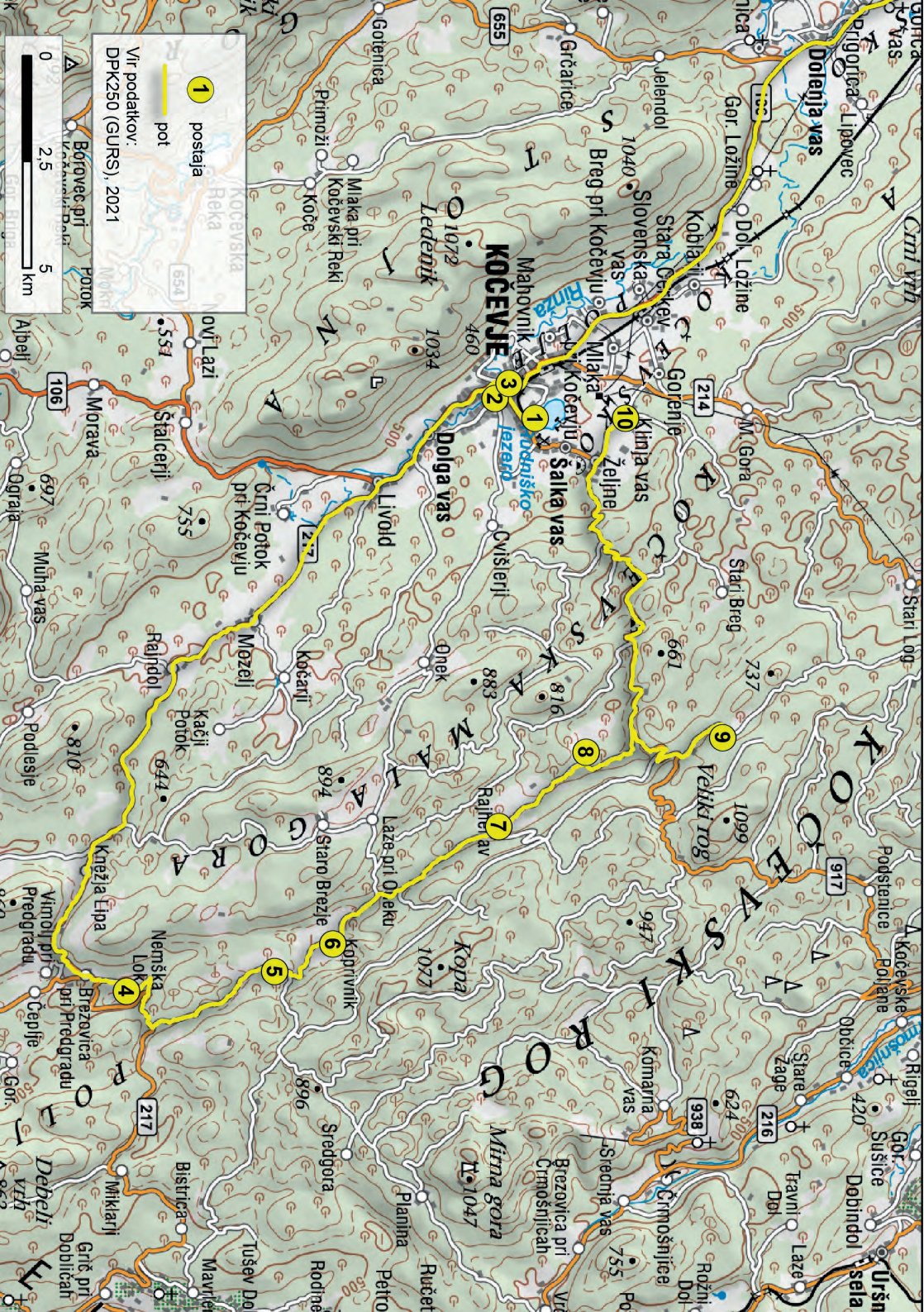
Potek poti: Ljubljana – Ribnica – Kočevje – Nemška Loka – Hrib – Koprivnik – Rajhenav – Trnovec – Klinja vas – Ribnica – Ljubljana

Postaje: 1. Kočevsko ali Rudniško jezero
2. Kočevje (Gottschee) s cerkvijo svetega Jerneja
3. Šeškov dom – Pokrajinski muzej Kočevje
4. Nemška Loka (Unterdeutschau, Agə)
5. Hrib (Büchel, Piechl)
6. Koprivnik (Nesseltal, Neətol)
7. Rajhenav (Reichenau, Reichenagə)
8. Prelesnikova koliševka (Fichtengrube, Feichtgrube)
9. Trnovec (Tiefenreuther, Trintəbitz)
10. Klinja vas (Klindorf, Klindoarf)

Uvod

Če na zemljevidu iščemo Kočevsko, nam pogled brez večjega razmisleka zdrsne na jugovzhod Slovenije, proti zgornjemu toku Kolpe ter krajem severno od Osilnice, Kostela in Predgrada, morda še hrvaškega Čabra in belokranjskega Semiča. To je območje nekdanjega nemškega jezikovnega otoka, ki ga je eden od sodobnikov svoj čas posrečeno primerjal s pomanjšano avstrijsko monarhijo, v kateri je Kočevje pritlikavi Dunaj, reka Rinža mala Donava, nemško govoreči prebivalci so avstrijska gospoda, nenemški delavci pa slovenski živelj habsburškega cesarstva (Cajnkari 1976).

Kot prostor, kjer so do 2. svetovne vojne živelj potomci srednjeveških nemških priseljencev, so Kočevsko razumeli tudi drugi pisci, od Antona Melika (Melik 1959) do avtorjev priročnika Slovenija total (Dražumerič in sodelavci 1995). Vendar pa raziskovalci »deželice med izvirom Rinže in bregovi Kolpe«, kot so o svoji domovini prepevali Kočevski Nemci, upravičeno opozarjajo, da Kočevska dejansko zajema širše območje, v katerega so spadala

Napis v nemščini (levo) in kočevarščini (desno) na spominski plošči stene Kapele svetega groba pri cerkvi presvetelega Rešnjega telesa v kočevski soseski Trata. Foto: Bojan Ciglič.

tudi naselja s povsem slovenskim prebivalstvom. To potrjuje, da praksa narodnostne opredelitve v literaturi ni enotna (Ferenc in Zupan 2006).

Kočevsko so tako nekateri enačili z bivšim okrajem Kočevje, ki je od srede 19. stoletja do leta 1957 segal do obrobja Ljubljanske kotline, drugi so v njej videli ozemlje kočevske občine med letoma 1961 in 1995, sedaj razdeljene med občine Kočevje, Osilnica, Kostel in Loški Potok, tretji območje nekdanjega sodnega okraja Kočevje ali pa kočevskega gospodstva, ki je zajemalo denimo Osilniško dolino, ne pa tudi Kostela in Poljanske doline pri Predgradu. V zvezi s tem velja omeniti, da se je gospodstvo Kočevje nekoč raztezalo celo do robov Risnjaka in Grobniškega polja, na Čabransko, a so po dolgoletnih sodnih sporih konec 18. stoletja, ko so se na Dunaju »akti naposled izgubili«, ti kraji pripadli Hrvaški (Simonič 1971; Preinfalk 2005).

Temeljne geografske značilnosti

V nadaljevanju prispevka izraz Kočevska označuje območje nekdanjega nemškega jezikovnega otoka in zgornje Obkolpje oziroma prostorsko enoto, zamejeno s Črmošnjiško dolino pod novomeškimi obronki Roga na vzhodu, z Dragarsko dolino južno od Loškega Potoka na zahodu, s Kolpo in Čabranko na jugu, na severu pa z Ribniškim poljem in Suho krajino, pri čemer posamezni kraji, ki se tradicionalno štejejo h Kočevski, na primer Grčarice, Grčarske Ravne, Polom, Smuka in nekateri drugi, segajo tudi še v zadnji dve navedeni pokrajini.

Tako opredeljena enota poleg Kočevskega polja, ki s soslednjim Ribniškim poljem sestavlja Ribniško-Kočevsko podolje, zajema še visoke dinarske planote Kočevskega Roga, Spodnjeloške gore, Kočevske Male gore in Poljanske gore na vzhodni strani podolja ter Stojne

(Kočevske Velike gore) in Goteniške gore na zahodni. Med Goteniško goro in Stojno, ki je ime dobila po narečnem poimenovanju za grad in vrh Fridrihštajn, (*Wridraich*)*stoin* oziroma (*Bidai*)*stoin* (Schröer 1870), se razteza Kočevskoreško podolje. To pri vasi Štalcerji prehaja v Moravski ravniki, na ločnici med Malo goro in Rogom pa se razprostira še približno 20 km dolgo Koprivniško ali Rajhenavsko podolje. Vz dolž Kolpe si nato sledijo Osilniška dolina, Kostel s Kuželjsko ravnjo in Prifarsko ravnico ter kočevski del Poljanske doline ob Kolpi, na skrajnem zahodnem in vzhodnem robu pa že omenjeni Dragarska oziroma Črmošnjiška dolina.

Najopaznejša značilnost Kočevske so vsekakor prostrani gozdovi, saj spada med najbolj gozdnate predele Evrope. Po podatkih za leto 2020 gozd v občini Osilnica prekriva kar 89 % površine, kar je največ v celotni Sloveniji, pa tudi drugi predeli širšega kočevskega območja ne zaostajajo prav dosti, saj denimo gozdnatost občine Kočevje dosega 82 %, občine Kostel pa celo 84 % (Zavod za gozdove Slovenije).

Najbolj pogosto zastopane drevesne vrste so smreka, bukev in jelka, na pobočjih nad Kolpo tudi bolj toploljubne vrste in bor. V splošnem do nadmorske višine 700 m prevladujejo bukovi, nad njo pa dinarski mešani gozdovi bukve in jelke (Perko in Orožen Adamič 1998; Kladnik in sodelavci 2016). Po zaslugi dr. Leopolda Hufnagla, ki je s podporo Auerspergov konec 19. stoletja na Kočevskem pionirsko vpeljal sonaravne metode gozdarjenja in uvajal zaščitne ukrepe, se je na območju ohranilo več pragozdnih ostankov, med katerimi je najbolj znan pragozd Krokar nad Kočevsko Reko, ki je bil leta 2017 vpisan na UNESCO-v seznam svetovne dediščine.

Ob površnem opazovanju prav poraslost z gozdom do neke mere prikrije, da je Koče-

Panoramski pogled na Kočevsko polje s severa. Foto: Vasja Marinč.

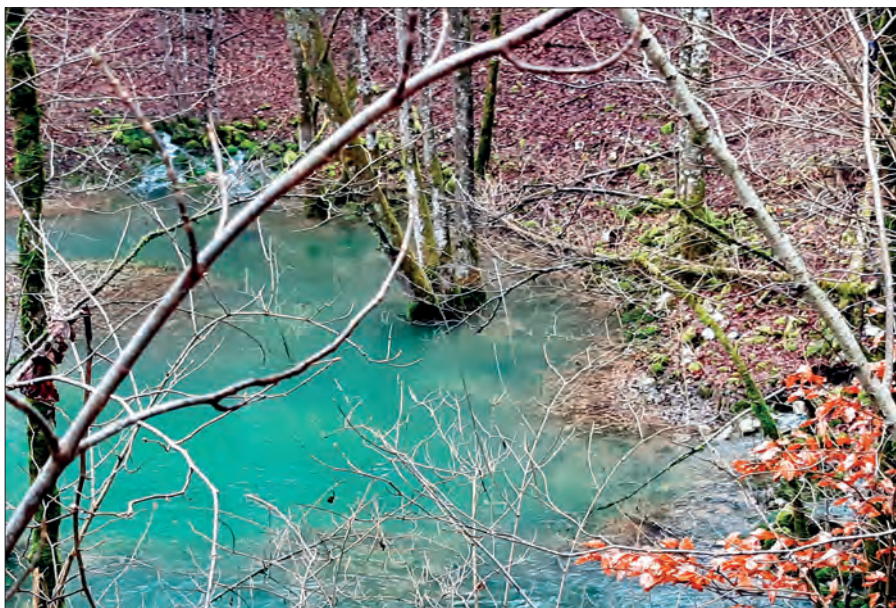
Pogled na osrednji del Kočevskega polja z juga. Foto: Rok Ciglič.

Pogled proti robu Kočevskega polja in na dinarske planote iz vasi Onek. Foto: Mihael Petrovič ml.

Izpod Stojne Rinžo napaja nekaj močnejših studencev, med njimi Rožni studenec ali Rozenbrun. Foto: Mihael Petrovič ml.

Ob visokih vodah Rinža priteka na plan iz številnih izvirov pod Janico med Kočevskim in Ribniškim poljem. Foto: Mihael Petrovič ml.

Včasih je Rinža redno poplavljala. Na uokvirjeni fotografiji je porušeni Milerjev mlin pri Slovenski vasi, posnet med poplavo v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja. Foto: Mihael Petrovič ml.

vska izrazito kraška pokrajina. Že Melik (1959) je poudaril bistveno značilnost Kočevskega (kraškega) polja, ko je ugotavljal, kako malo je na njem ilovnate naplavine in kako slabo je površje prekrito s preperino. O tem se človek zlahka prepriča ob sprehodu ali vožnji skozi kočevske gozdove, kjer iz prstene odeje malodane na vsakem koraku moli skalovje, ki ga ob pogledu z daljave prekriva gozdna odeja. Samo na Kočevskem Rogu in Kočevski Mali gori so jamarji doslej registrirali več kot 400 kraških jam, v povprečju kar 1,2 jami na kvadratni kilometer (Prelesnik in Petrovič ml. 2019). Kočevsko polje je s površino 72 km² največje kraško polje v državi, a od ostalih odstopa z netipično razgibanim površjem (Melik 1959; Perko in Orožen Adamič 1998).

Tako Kočevsko kot Ribniško polje gradijo večinoma apnenci in dolomiti, ki so še posebej na njenem vzhodnem robu močno zakraseli in zaradi tega posejani z vrtačami. Nesprijeti gline in melji so navezani na bližino ponikalnic, v primeru Kočevskega polja torej reke Rinže (Kladnik in sodelavci 2016).

Na Kočevskem so prsti večinoma plitve, čeprav so razmere krajevno precej različne, saj so na primer v Črmošnjiški dolini, kjer se visoke dinarske planote prek slemen Roga prevesijo v nizke (Gams 1983), sloji preperine debelejši in so zaradi večje vlažnosti razmere za kmetovanje ugodnejše (Prelesnik in Petrovič ml. 2019).

Oba večja vodotoka osrednje Kočevske, Rinža na Kočevskem polju in pod Kočevsko Reko zajezeni Reški potok, sta ponikalnici. V normalnih razmerah se Rinža napaja iz kraških studencev na pobočjih Stojne. Za njen stalni izvir velja Reberski studenec pri vasi Mrtvice, močnejši pritoki pa so Veliki Ulbrih, Mrzli studenec in Rožni studenec (*Rozenbrun*). Ob visokih vodah na razvodju med porečjema Krke in Kolpe, ki poteka po severnem delu Kočevskega polja (Jerbič Perko 2017), prihaja do navpičnega viličenja ali bifurkacije, saj se od ponorov Rakitnice, ki sicer teče proti Krki, vode z Ribniškega polja prelivajo na Kočevsko in mimo Mrtvic po strugi Rinže naprej proti Kolpi (Kranjc 1972).

Do izgradnje zadrževalnika pri Prigorici na Ribniškem polju leta 1986 je Rinža navkljub kavotromom (obzidanim požiralnikom), s katerimi je v 19. stoletju problematiko visokih voda skušal obvladati inženir Viljem Putick (Krajnc in Lovrenčak 1981), pogosto poplavljala. Z izgradnjo vodne pregrade so se razmere precej umirile (Kordiš 2017). Ob nižjih vodostajih začne Rinža ponikati že kmalu za Kočevjem, ob višjih pa teče do vasi Mozelj, kjer se razdeli v več strug in odteka v požiralnike, nakar tik nad Kolpo znova privre na površje kot močan kraški izvir Bilpa (Jerbič Perko 2017).

V nasprotju s suho Dragarsko dolino, ki se na zahodnem robu strmo spušča proti Čabranki, je Črmošnjiška dolina s Črmošnjičico ter povirnim Divjim potokom z mlino in žagami bistveno bolj vodnata. Čabranka in Kolpa, ki je na neprepustnem dolinskem dnu prečno na Dinaride vrezala tako globoko sotesko, da so nekateri v njej zaznavali celo severozahodno naravno mejo Balkanskega polotoka (Melik 1959), med ljudmi veljata za edini »pravi« reki na območju upravne enote Kočevje, ki je bila do leta 1995 ena od 65-tih slovenskih občin. Kot drobno ilustracijo, da je naravi človeška »logika« tuja, velja dodati, da Kolpa sicer res izvira samo borih 30 km od Kvarnerja oziroma Jadrana, kot je zapisal že Melik, vseeno pa ne pripada jadranskemu, ampak, tako kot vsi drugi kočevski vodotoki, črnorskemu povodju.

Ljubljanski mestni zdravnik in humanist Marko Gerbec je že pred stoletji zapisal, da dež in

Na robu Kočevskega polja je voda pri vasi Željne izdolbla plitek jamski sistem, imenovan Željnske jame. Foto: Mihael Petrovič ml.

Željnske jame so praviloma suhe in dobro prehodne. Foto: Albert Kolar.

sneg v Ljubljano prinaša »hrvaška ali kočevska burja« (Prelesnik in Petrovič ml. 2019). Slovesa »slovenske Sibirije«, kakor jo večkrat imenujejo, si Kočevska torej nikakor ni prislužila samo kot kraj, kamor so že avstrijske oblasti pošiljale nevšečne kadre, ampak ta opredelitev temelji tudi na realnih podnebnih danostih. Podnebje je povsod zmerno celinsko in gorsko, pri čemer se z naraščanjem nadmorske višine razmere zaostrejejo (Perko in Orožen Adamič 1998).

Po podatkih iz leta 2015 je referenčna povprečna višina padavin za občino Kočevje 1525 mm (Nadbath 2015), vendar so razlike med posameznimi kraji zaradi vpliva hribov oziroma gorskih pregrad, ki dosegajo in tudi presegaajo nadmorsko višino 1000 m (Goteniški Snežnik je visok 1289 m), lahko občutne. Letno padavinsko povprečje je na celotnem območju večje od 1300 mm (Kladnik in sodelavci 2016). Najbolj namočena je jesen, drugotni višek nastopi maja ali junija.

Zime so večinoma mrzle, v preteklosti z veliko snega, ki se je lahko obdržal tudi po več kot pol leta, poletja pa zmerno topla, pri čemer temperaturna kolebanja blažijo gozdovi. Kljub temu so letne temperaturne amplitude v minulih desetletjih presegaale 60 °C (Prelesnik in Petrovič ml. 2019). Zadnja leta število toplih in vročih dni narašča, število hladnih in ledenih pa se zmanjšuje. V primerjavi z Ljubljansko kotlino pomlad na Kočevskem »zamuja«, nekaj prej rastlinje vzcveti le v nižje ležeči Kolpski dolini, za katero je značilno toplejše podnebje (Perko in Orožen Adamič 1998; Nadbath 2015; Kladnik in sodelavci 2016; Prelesnik in Petrovič ml. 2019).

Čprav je bil človek na Kočevskem prisoten že v prazgodovinskem času, kar med drugim dokazujejo najdbe v Željnskih jamah pri Kočevju in drugod (Jamnik in Velušček 2011), je večji del območja zaradi neugodnih bivanjskih razmer dolgo ostal redko poseljen. Ortenburžani so osrednji del Kočevske z nemško govorečimi priseljenci iz zgornje Koroške in vzhodne Tirolske kolonizirali v 14. stoletju. Tako je pokrajina, kjer so sicer že prej, kakor lahko sklepamo po krajevnih imenih, v rodovitnejših in lažje dostopnih predelih obstajala slovenska naselja, dobila prevladujoč nemški značaj, ki ga je kot najmlajši in najbolj prostran nemški jezikovni otok na Slovenskem ohranila do zadnje svetovne vojne.

Ime Kočevja se v nemški obliki *Gotsche* prvič pojavi leta 1363. Že dobri dve desetletji prej, leta 1339, je bila v listinah oglejskega patriarhata omenjena pristava pri vasi *Mooswald*, ki jo nekateri enačijo s sedanjim naseljem Mahovnik, a je verjetneje šlo za prvotno poimenovanje celotnega območja sedanjega mesta. Najpozneje leta 1377 je Kočevje že imelo status trga. Ko so ga med svojim prvim vpadom v te kraje jeseni 1469 požgali Turki, so prebivalci v varnejšem okljuku Rinže zgradili utrjeno naselbino, ki ji je cesar Friderik III. Habsburški leta 1471 podelil mestne pravice.

Notranja kolonizacija se je sicer nadaljevala vse do druge polovice 16. stoletja, tako da je jezikovni otok poleg Kočevja na koncu vključeval še 176 manjših in večjih naselij (Ferenc in Zupan 2011). Nove vasi so nastajale deloma zaradi gospodarskih interesov gosposke, deloma pa tudi zaradi turških vpadov, pred katerimi so se ljudje umikali v težje dostopne predele, predvsem na območje Kočevskega Roga.

Že Friderik III. je položaj kočevskega (in z njim ribniškega) kmeta, ki se je na skopi zemlji in v ostrem podnebnju večinoma težko preživljal, leta 1492 skušal olajšati s krošnjarskim patentom, na podlagi katerega se je v Ribnici in okoliških krajih ohranilo suhorobarstvo,

Nagrobni spomeniki Kočevskih Nemcev. Foto: Matej Gabovec, arhiv Geografskega inštituta Antona Melika ZRC SAZU.

Zvonik cerkve v Toplem Vrhu (Tappelwerch) je dandanes eden redkih preostalih sakralnih objektov izpred druge svetovne vojne. Vir: Wikimedia Commons.

medtem ko so se Kočevjarji sčasoma – a ne izključno – preusmerili v trgovanje z agrumi in pozneje v peko kostanja ter preprodajo drobnega blaga. Znani so bili tudi po igrah na srečo. Kljub temu Kočevska na dolgi rok ni bila sposobna hraniti naraščajočega prebivalstva, zato jo je konec 19. stoletja zajel močan val izseljevanja. Leta 1937 je bilo na prostoru jezikovnega otoka praznih že okrog 1000 hiš (Ferenc in Zupan 2011); nekatera naselja so opustela že pred začetkom prve svetovne vojne. Z nekaj odstopanji so bili podobni procesi značilni tudi za slovenske kraje ob Kolpi.

Dokončen udarec Kočevskim Nemcem je po okupaciji Jugoslavije ter sporazumu med Nemčijo in Italijo na prelomu iz leta 1941 v leto 1942 zadalo njihovo načrtno preseljevanje v Posotelje in Posavje, ki ju je pred tem morala zapustiti večina Slovencev. Na Kočevskem so z izselitvijo 11.500 nemških prebivalcev nastale ugodne razmere za razvoj partizanskega gibanja, kar pa je v letu 1943 z veliko italijansko roško ofenzivo povzročilo tudi uničenje večine vasi, ki so bile po končani drugi svetovni vojni le v manjšem delu obnovljene. Nekaj naselij je bilo zaradi gradnje podzemnih objektov in s tem povezanega nastanka zaprtega območja pri Gotenici in Kočevski Reki opuščeni tudi v naslednjih desetletjih, tako da sedaj uradno obstaja le še malce nad 100 nekdanjih kočevarskih vasi, od katerih pa jih je okrog 20 nenaseljenih ali porušenih (Ferenc in Zupan 2011).

Na ožjem območju kočevskega jezikovnega otoka, kjer naj bi po državnih podatkih sredi 19. stoletja živelo približno 23.000 ljudi, po cerkvenih pa celo več kot 26.000, zato navkljub povojnemu priseljevanju iz drugih delov Slovenije in nekdanje Jugoslavije osem desetletij po preselitvi Kočevskih Nemcev prebiva komaj kaj več ljudi kot leta 1936, ko so jih našteali okrog 17.100 (Ferenc in Zupan 2011). Večina jih je osredotočena v občini Kočevje, ki je s površino 555 km² ozemeljsko največja v Sloveniji, vendar z vsega 15.700 občani, od katerih jih več kot polovica prebiva v Kočevju (Podatkovni portal SiStat). Ozemlje je torej redko in neenakomerno poseljeno. Povprečna gostota prebivalstva v občini je 28 ljudi na km², kar je bistveno manj od državnega povprečja (103 ljudje na km²).

Še neugodnejši so podatki za Kolpско dolino. V občini Kostel na 56 km² po uradnih navedbah živi 674 prebivalcev, v občini Osilnica, ki meri 36 km², pa le 347, kar pomeni, da je njuna gostota poseljenosti vsega 12 oziroma 10 ljudi na km². Leta 1890 je imel Kostel z okoliškimi vasmi in zaselki še okrog 2800 prebivalcev (Svetik 2002), Osilnica pa skoraj 900 in desetletje pred prvo svetovno vojno celo več kot 1000 (Savnik, Planina in Šifer 1971). Število prebivalcev se je torej v občini Kostel zmanjšalo na slabo četrtno, v Osilnici pa na nekaj več kot tretjino nekdanjega, pri čemer je treba upoštevati, da v statistikah zajeti prebivalci v teh občinah nimajo nujno dejanskega, temveč le prijavljeno bivališče. Zato je realna podoba verjetno še za odtenek slabša.

Postaja 1: Kočevsko ali Rudniško jezero

Glede na kraški značaj Kočevske vodno telo, kakršno je 15 hektarjev prostrano in več kot 30 metrov globoko Kočevsko ali Rudniško jezero, verjetno za marsikoga pomeni uganko. Eno najglobljih jezer Slovenije pa ni naravno, ampak je posledica človekove dejavnosti.

Med letoma 1803 in 1978 je bilo Kočevje namreč rudarsko naselje, kjer so ob lignitu,

imenovanem *holcer*, kopali tudi rjavi premog, tako imenovani *kočevar*. Premog iz kočevskega »rudnika«, izraz premogovnik se na Kočevskem ni nikoli uveljavil, je bil zaradi nizke vsebnosti žvepla izredno primeren za parne lokomotive (Jerbič Perko in Brate 2005), od aprila 1941 pa je bil skoraj do konca druge svetovne vojne in še zlasti do kapitulacije Italije tudi eden najpomembnejših virov za preskrbo ljubljanskih gospodinjestev s kurivom (Šorn 2007).

Premogovni sloji, po ocenah jih je približno za 11 milijonov ton, so v 1200 m dolgi in 800 m široki elipsasti kadunji na območju med Kočevjem in Šalko vasjo nastali v srednjem pliocenu (Jerbič Perko in Brate 2005). Manjša nahajališča premoga so tudi drugje na Kočevskem, saj je denimo pri vasi Črni Potok na rudo, ki naj bi bila enakovredna pruskemu »gosposkemu« premogu, naletel inženir Viljem Putick. Vendar pa kljub drugačnim napovedim tamkajšnje zaloge očitno niso upravičevale eksploatacije (Petrovič ml. 2015).

V Kočevju je jeseni 1803 za fužine na Dvoru pri Žužemberku premog prvi začel kopati knez Viljem Auersperg, a se je kmalu izkazalo, da kočevski premog tamkajšnjim potrebam ne ustreza. Kot energent za lokalne opekarne, parne žage, steklaro in celo pivovarski obrat so ga zato v naslednjih letih pričeli izkoriščati nekateri meščani, po letu 1885 pa so vsi kopi postopoma prešli v last Trboveljske premogokopne družbe, ki je z dograditvijo železniške povezave Ljubljana–Kočevje in sklenitvijo pogodbe z dolenjskimi železnicami – tem naj bi premog dobavljala do leta 1981 – izkopavanje v Kočevju močno intenzivirala (Jerbič Perko in Brate 2005).

Tako so bili ustvarjeni tudi pogoji za nastanek sedanjega jezera. Po letu 1978, ko je pre-

Kočevsko ali Rudniško jezero. Vir: Wikimedia Commons.

Informativne table na jezerskem bregu. Foto: Albert Kolar.

mogovnik zaprl vrata in so rudarji prenehali prečrpavati vodo iz separacije, je ta namreč počasi zapolnila kotanjo nekdanjega dnevnega kopa. Jezero – razprave, ali naj se imenuje Kočevsko ali Rudniško, še vedno niso potihnile – se je razvilo v rekreacijsko cono in ribolovno območje, skupaj z okolico pa tudi v pomemben naravni habitat. Ornitologi so pred leti objavili podatek, da na njegovem obrežju gnezdi kar 64 vrst ptic, od tega 15 takšnih, ki so uvrščene na rdeči seznam ogroženih gnezdil Slovenije (Prelesnik in Petrovič ml. 2019).

Na nekdanjo rudarsko dejavnost poleg nekaterih stavb in stanovanjskih kolonij spominjajo imena, kakršni sta *Festunga* in *Kipa*, pa tudi občasni podtalni požari na sipinah, kamor so odlagali jalovino (Fajfar 2017). Do nedavnega je jezerska voda, v kateri živi rak jelševec (*Astacus astacus*), veljala za zelo čisto, v zadnjem času pa se zaradi razvoja in odmiranja alg v večjih globlinah pojavljajo opozorila o organskem onesnaževanju ter pomanjkanju kisika. Problematiko naj bi razreševali s preusmeritvijo globinske vode v podzemni kanal, ki so ga do Rinže speljali pred štirimi desetletji z namenom, da bi gladino nekaj nad mestom ležečega jezera ohranjali na primerni ravni (Stankovič 2020).

Postaja 2: Kočevje (Gottschee) s cerkvijo svetega Jerneja

S približno 8150 prebivalci oziroma več kot polovico vsega prebivalstva v istoimenski občini Kočevje ni le največja, ampak tudi edina mestna naselbina na celotnem Kočevskem. Naselje na nadmorski višini 464 m so še sredi devetdesetih let preteklega stoletja omenjali kot središče tekstilne, kemične, kovinske in lesne industrije, industrije transportnih vozil, tran-

Po drugi svetovni vojni se je Kočevje močno urbaniziralo. Foto: Mihael Petrovič ml.

sportnega podjetja, sirarne in kmetijske uprave (Dražumerič in sodelavci 1995), kar pa se je precej spremenilo, saj je znaten del nekdanjih paradnih konj lokalnega gospodarstva (na primer Lik, Trikon, Tekstilana, Inkop, Avto Kočevje, sirarna Ljubljanskih mlekarn) propadel ali preselil proizvodnjo, novonastala manjša podjetja in drugi gospodarski subjekti, ki so pričeli na novo poslovati – med njimi velja posebej izpostaviti nizozemsko podjetje Intersocks in japonskega tehnološkega velikana Yaskawa – pa ob strukturnih problemih (neugodna starostna in izobrazbena sestava) niso uspeli v celoti nadomestiti izpada delovnih mest.

Zato Kočevje in Kočevska ostajata med območji z nadpovprečno stopnjo registrirane brezposelnosti – med januarjem in oktobrom 2020 je bila v občini povprečno 15,3 % – kar se poleg suburbanizacije odraža tudi v demografskih gibanjih. Od leta 2011 se je število prebivalcev v mestu zmanjšalo za več kot 500, v občini pa za skoraj 900 oziroma blizu 5,5 % (Podatkovni portal SiStat).

Kočevju z udarci nikoli ni bilo prizaneseno, saj je po 22-ih letalskih napadih in dveh obleganjih konec druge svetovne vojne središče nekdanje vojvodine – lokalna veja Auerpergov je namreč leta 1791 pridobila naziv vojvod – dočakalo kot za Mariborom drugo najbolj porušeno mesto Slovenije. Po nekaterih navedbah je bilo uničenih 45 % vseh zgradb (Guštin, Jerbič Perko in Kordiš 2005), neuporabna pa je bila skoraj vsaka tretja stanovanjska hiša (Ferenc 1995). Podoba sedanjega Kočevja je zato bistveno drugačna od predvojne, saj so izgubili celi nizi hiš, ki so definirali mesto, odstranjen pa je bil tudi grad, ki sta ga »nadmestila« spomenik NOB in blagovnica Nama.

Pogled na osrednji del mesta s cerkvijo svetega Jerneja, ponikalnico Rinčo s Karlovim mostom in gozdnato Stojno v ozadju. Foto: Jošt Gantar, www.slovenia.info.

Cerkev svetega Jerneža z zrcalnim odsevom na gladini ponikalnice Rinže. Foto: Mihael Petrovič ml.

Kljub temu ohranjene zgradbe, med njimi več secesijskih vil s konca 19. in z začetka 20. stoletja, pripovedujejo zgodbe, pa naj bo o bivšem kočevskem kaplanu Finžgarju, o »pravičniku med narodi« Romanu Erichu Petschetu, Mateju Boru, Eli Peroci, Kurtu Huberju in drugih širše prepoznavnih osebnostih (Petrovič ml. 2013 in 2016), ali pa o nekdanjem vsakdanjiku in navadah meščanov. Zanimivo je, da se med prebivalci mesta, zvečine povojnimi priseljenci in njihovimi potomci, vidno krepi identifikacija s krajem, kar se kaže v oživiljanju starih imen, kot so *Röthlova vila*, *Petschetova hiša*, *Nebotičnik*, *Kiklmatl*, *Karlov most* in še nekatera.

Tik ob Rinži, ki je včasih zamejevala območje srednjeveškega mesta, stoji najpomembnejši ohranjeni mestni arhitekturni spomenik, mogočna cerkev svetega Jerneja. Ni prva na tem mestu in ne prva župnijska – ta je stala v bližini sedanjega zdravstvenega doma. Celo zaščitniku mesta je posvečena šele od 600-letnice kočevske župnije leta 1993 dalje. Do takrat sta bila namreč njena zavetnika sveta Fabijan in Boštjan. Ima pa zato znamenitega »očeta«, saj je načrte za zgradbo izdelal baron Friedrich von Schmidt, ki je v drugi polovici 19. stoletja veljal za enega najvidnejših arhitektov habsburškega cesarstva.

Schmidt svojega dela, ki ga je oblekel v za kraški svet Kočevske tipičen kamen (Zupan 1995), nikoli ni videl, ker so se po predložitvi načrtov v Kočevju vneli dolgoletni spori o potrebnosti novega svetišča. Gradnja se je tako z manjšimi spremembami po zasnovah Schmidtovega učenca Kirsteina pričela šele leta 1901 in bila končana dve leti pozneje, več kot desetletje po arhitektovi smrti.

A četudi je za celovito uresničitev velikopotezno zastavljene ureditve notranjosti nato zmanjkalo denarja, v cerkvi vseeno najdemo dela nekaterih pomembnih slovenskih umetnikov, od družine Pengov do Ivana Vurnika in Franceta Kralja, iz novejšega časa pa Tomaža Perka in Staneta Jarma. Med posebnosti enega redkih sakralnih objektov z ohranjenimi nemškimi napisi na Kočevskem spadata še vojvodska klop in niša s srci kočevskih vojvod (Ambrožič 2003).

Postaja 3: Šeškov dom – Pokrajinski muzej Kočevje

Z razvojem premogovnika in industrializacijo Kočevja se je v drugi polovici 19. in na začetku 20. stoletja zaradi dotoka delovne sile iz drugih krajev začela spreminjati socialna in narodnostna sestava mestnega prebivalstva. To se je odražalo tudi v velikem porastu števila prebivalcev, ki se je v Kočevju med letoma 1900 in 1921 z 2180 povečalo na 3361, torej za več kot polovico (Simonič 1971). Čeprav se je s krizo kočevskega premogovništva ta številka v naslednjem desetletju nekoliko zmanjšala, je slovanski element v mestu vseeno ostal trdno zasidran, še posebej po razpadu habsburške monarhije.

Dobrega četrto stoletja poprej ustanovljeni kočevski Sokoli so leta 1937 po načrtih novomeškega stavbenika Gustava Trenza po daljših pripravah pristopili h gradnji večnamenskega objekta z osrednjo dvorano in pomožnimi prostori. Parcelo v bližini nekdanjega živinskega sejma na robu mesta jim je odstopila občina, saj jim v vzdušju zaostrenih mednacionalnih odnosov nihče od nemških meščanov, ki so imeli v lasti skoraj vso zemljo, ni hotel prodati ustreznega zemljišča. Še nedokončana stavba je bila ob navzočnosti senatorja Ivana Puclja svojemu namenu slovesno predana 22. avgusta 1938 (Kordiš in Mihelčič 2008).

Šeškov dom, ki je bil nekdanj Sokolski dom. Foto: Jaka Arbutina, www.slovenia.info.

Zgodovinsko pomemben napis nad odrom v Šeškovem domu. Foto: Vesna Jerbič Perko, Pokrajinski muzej Kočevje.

Sokolski ali Šeškov dom, kakor se v spomin na maja 1942 ustreljenega narodnega heroja Jožeta Šeška, domačina iz bližnje Slovenske vasi, imenuje sedaj, ima precej razgibano zgodovino. Že junija 1939 je prišlo do poskusa njegovega požiga, na Hitlerjev rojstni dan 20. aprila 1941 pa je bil dom prizorišče ključnega zborovanja članov Kulturbunda, ki se z italijanskimi oblastmi niso najbolj ujeli. Nedvomno pa je zgradba posebej znana po Zboru odposlancev slovenskega naroda, ki je v njej zasedal med 1. in 4. oktobrom 1943. Na dogodek nad odrom dvorane najbolj opazno spominja napis *Narod si bo pisal sodbo sam*, v katerega so po vnovičnem zavzetju Kočevja streljali razsrjeni partizanski nasprotniki.

Konec druge svetovne vojne je stavba po letalskih napadih na mesto dočakala močno poškodovana, zato so jo v letih 1946 in 1947 ob angažiranju nemških vojnih ujetnikov obnovili. V naslednjih desetletjih je bila še večkrat preurejena, med drugim leta 1963 po načrtih arhitekta Vinka Glanza, ki je oblikoval tudi stavbo sedanjega slovenskega parlamenta.

Isto leto se je v Šeškov dom, ki je do tedaj služil kot telovadnica, prostor za kulturne prireditve in praznovanja, nekaj časa pa tudi za nastanitev gojencev predvojaške vzgoje, vselil Pokrajinski muzej Kočevje (Kordiš in Mihelčič 2008). V muzejskih prostorih sta ob občasnih postavitvah na ogled tudi stalni razstavi o zgodovini Kočevske in razvoju slovenske državnosti, v dvorani pa so razstavljene risbe Božidarja Jakca, darilo umetnika in njegove soproge. Od leta 2001 ima Šeškov dom status spomenika državnega pomena (Odlok o razglasitvi ... 2001).

Postaja 4: Nemška Loka (Unterdeutschau, Agd)

Nemška Loka je bila včasih znana po romarski baročni cerkvi Žalostne Matere Božje, ki velja za zgodnje delo deželnega stavbnega mojstra Lovrenca Pragerja, tudi graditelja svetišč v Tunjicah in Petrovčah. Do začetka 20. stoletja, ko so v Kočevju postavili sedanjo župnijsko cerkev svetega Jerneja, je bila edina sakralna stavba z dvema zvonikoma na Kočevskem, po izročilu pa naj bi v cerkev vodilo kar sedem vhodov (Petrovič ml. 2014a). Razvaline nad vasjo so tudi dandanes impozantne, predvsem mojstrsko pozidana kupola iz kamna.

Med številnimi zgodbami in pripovedmi o Nemški Loki je vsekakor treba omeniti tisto o dr. Francetu Avčinu, ki je med drugo svetovno vojno zašel v snežnem metežu in bi zgotovo zmrznil, če ga ne bi dosegli nepričakovani zvoki orgel iz vasi. Kdo ve, v katerih enotah bi sedaj merili gostoto magnetnega polja, če ne bi Avčin takrat preživel in se pozneje kot lev bojeval za uveljavitev enote Tesla (Petrovič ml. 2013). A Nemški Loki in njenim prebivalcem je bila ta usluga slabo povrnjena; leta 1951 je bila cerkev minirana in samo vprašanje časa je, kdaj bo zob časa uničil še tisto, kar je ostalo za sprevrženim dejanjem človeka.

Prebivalcem Nemške Loke so drugod na Kočevskem pravili *Fižolarji*. Ne brez razloga, kajti kraj leži v kotanji pod Kočevsko Malo goro, kjer je bil fižol zaščiten pred mrazom. Prebivalci podnebno bolj izpostavljenih vasi, na primer Koprivnika, kjer se jih je oprijelo ime *Bobova fila* (Tschinkel 2004), so se morali zadovoljiti s pridelavo odpornejšega boba.

V času turških vpadov so vaščani Nemške Loke prenašali pošto v Kočevje in Predgrad, še pomembnejše pa je bilo, da so skupaj s sosedi iz Knežje Lipe in Preriglja morali skrbeti tudi za grmado in stražo na bližnjem razglednem hribu Spaha s predzgodovinskim najdiščem, ki je bil takrat ena ključnih točk sistema kresov, po katerih so novice o bližanju turških

Ostanki cerkve Žalostne Matere Božje v Nemški Loki. Foto: Rok Ciglič.

jezdecev potovale proti Ljubljani in notranjosti Kranjske ter v drugo smer, proti Beli krajini. Na to spominja tudi ime hriba, ki izhaja iz nemškega glagola *spähen* v pomenu 'opazovati, oprezati', po staroslovensko 'špegati'.

S skoraj 220 prebivalci, kolikor so jih v naselju našteali leta 1880, je bila Nemška Loka ena od večjih vasi na Kočevskem. Čeravno se je v naslednjih petdesetih letih število ljudi zmanjšalo za več kot polovico, so prebivalci veljali za eno najnaprednejših skupnosti na Kočevskem. Pred drugo svetovno vojno je Nemška Loka, ki je bila do leta 1933 sedež majhne občine, h kateri je po navedbah zgodovinarjev ob občinskem središču spadala samo še vas Prerigelj, poleg šole in poštnege urada premogla tudi javno razsvetljavo. Sredi 19. stoletja je dobila lastno župnijo, pred tem pa je bila lokalna kaplanija, v kateri je med drugim služboval duhovnik Anton Námre, pisec znane pesmi *Sem deklica mlada vesela* (Petrovič ml. 2020d).

Po izselitvi skoraj vseh vaščanov pozimi 1941 so Italijani med roško ofenzivo Nemško Loko požgali, a je 11 še uporabnih in med vojno znova naseljenih hiš ter odločitev povojnih oblasti, da v vasi zgradijo zadružne hleve, zadostovala, da je naselje za razliko od sosednje Gornje Nemške Loke obstalo. V šestdesetih letih je bilo malodane Jugoslavija v malem, saj je v njem živelo pet slovenskih družin, pa tudi tri bosanske ter po ena hrvaška in romska. Sedaj v Nemški Loki uradno prebiva le 23 ljudi (Podatkovni portal SiStat), kar 54 manj kot leta 1953. S kmetijskimi zemljišči gospodarja živinorejca Jože Hobič.

Postaja 5: Hrib (Büchel, Piechl)

Tudi v vas Hrib so se včasih zgrinjali romarji. Tamkajšnja leta 1856 na lokaciji starejše zgrajena božjepotna cerkev je bila sicer posvečena svetemu Martinu, a je bil med ljudmi očitno bolj priljubljen Anton Puščavnik – pri nas ga radi upodabljamo s prašičkom – ki so mu tudi kočevski verniki v dar prinašali šunko (Kundegraber 1962). Po drugi svetovni vojni je cerkev še stala, čeprav brez strehe in notranje opreme, ki so jo deloma prenesli v belokranjsko vas Dragatuš (Ferenc in Zupan 2011). Leta 1955 jo je med svojimi terenskimi ogledi na Kočevskem zadnjič popisal dr. Marijan Zadnikar (Zadnikar 1967). Potem so bili njeni ostanki odstranjeni in zdaj za eno od nekdanjih 123-ih kočevskih cerkva, od katerih se jih je v takšnem ali drugačnem stanju ohranilo le 28, ni več nikakršnih sledi. Na njenem mestu stoji samo informacijska tabla s podatki o bivši vasi.

Območje Hriba, zanj je bilo predlagano tudi ime Gorica pri Koprivniku (Pintar 1912), je bilo naseljeno že zelo zgodaj. Nad naseljem so arheologi namreč odkrili prazgodovinsko gradišče. V urbarju iz leta 1574 je bila vas, ki je štela 24 posestnikov na šestih (že razpolovljenih) hubah, imenovana *Püchl* (Ferenc in Zupan 2011). Toponim naj bi po mnenju Kočevskih Nemcev izviral iz Koroške. Ker je bil nekaj kilometrov od Hriba zaselek Slaba Gorica, nemško *Schlechtbüchel*, ki leta 1578 v urbarju še ni bil omenjen, so iz tega nekateri sklepali, da so naselje na zahtevo grofov Blagajskih na prehodu iz 16. v 17. stoletje morda ustanovili nemški priseljenci s Hriba in mu zaradi odmaknjenosti dodali pridevek *schlecht* v pomenu 'slab' (Petschauer 1980).

Tako kot Nemška Loka, Koprivnik in Rajhenav je bil tudi Hrib med večjimi kočevskimi vasmimi. Ob popisu prebivalstva leta 1880 so v kraju našteali 43 hiš in skoraj 230 prebivalcev,

Stara vaška lipa v vasi Hrib. Foto: Mihael Petrovič ml.

dobro desetletje prej, leta 1869, pa jih je bilo več kot 210 (Ferenc in Zupan 2011), čeprav je leta 1855 epidemija kolere v vasi pokosila krepko nad desetino krajanov, skupaj 28 ljudi (Petrovič ml. 2020c). Podobno kot drugod je tudi na Hribu ob koncu stoletja število prebivalcev začelo nazadovati, v tridesetih letih za več kot četrtno, a se je pred drugo svetovno vojno znova nekoliko povečalo, četudi ne na nekdanje stanje.

Na nadmorski višini 675 m locirano obcestno naselje, ki so mu zaradi številnih posestnikov s priimkom Meditz pravili tudi *vas Meditzev*, je v predvojnem času premoglo dve gostilni (Ferenc in Zupan 2011) in od leta 1909 tudi trgovino z mešanim blagom (Petrovič ml. 2020c). Ljudje so se preživljali s kmetovanjem in delom v gozdu. Kuhali so oglje, pripravljali drva ter izdelovali lesene železniške pragove, ki so jih vozili na postajo v Črnomelj. Dodaten zaslužek so si zagotavljali s sadjarstvom in čebelarjenjem. Živino so napajali v dveh vaških mlakah, ki so ju imenovali *dai Große Lokkha* in *dai Bintischiga Lokkha* oziroma Velika in Mala mlaka (Ferenc in Zupan 2011).

Decembra 1941 se je izselilo 140 vaščanov. Poleti naslednje leto so opustelo vas, v kateri so na začetku vojne živele samo še dve slovenski in ena mešana družina, požgali Italijani (Makarovič 2010). Obnovljena ni bila več, čeprav se je pred časom pojavila zamisel, da bi v njej lahko uredili naselje za prosti čas (Mlinšek 2010). Od Hriba je ostalo le nekaj razpadajočega zidovja, ostankov vodnjakov in dve obeležji, ki opominjata na grozote druge svetovne vojne: prvo na sedem neznanih partizanov, ki so v okolici Koprivnika izgubili življenje na začetku novembra 1944, drugo pa na spopad partizanskih enot z Nemci in domobranci Rupnikovega bataljona nekaj dni pozneje (Škufca 2005).

Postaja 6: Koprivnik (Nesseltal, Neətol)

Ime največje vasi in sedeža bivše občine Koprivnik, enega od štirih istoimenskih naselij v Sloveniji, etimologi izpeljujejo iz nekdanj značilne rastlinske odeje, ki je v slovenski toponimiki med najpogostejšimi motivi krajevnih poimenovanj (Majdič 1994). Tudi nemško ime *Nesseltal*, ki se je v narečju prelevilo v *Neətol*, ima isto osnovo, saj v prevodu pomeni 'Koprivova dolina'. Kar kočevski Koprivnik ločuje od ostalih naselij s tem imenom, je možnost, da se po vasi morda (posredno) imenuje Caprivijev pas v afriški državi Namibiji, saj naj bi po rodbinskem izročilu iz Koprivnika izhajali predniki nemškega kanclerja Lea von Caprivija, ki so se sprva menda pisali Kopriva (Petrovič ml. 2013).

Koprivniško ali Rajhenavsko podolje, v katerem je naselbina, je večinoma gozdnato in zakraselo območje, ki se zajeda med pogorji višjega Kočevskega Roga (Veliki Rog, 1098 m) in nekaj nižje Kočevske Male gore (Grič, 953 m). Najbolj se razširi prav v uvali pri Koprivniku, imenovani tudi Koprivniško polje (Perko in Orožen Adamič 1998). Od Koprivnika se podolje z nadmorske višine 630 m proti severozahodu dvigne na višino približno 750 m, potem pa se znova prevesi navzdol proti Rajhenavu (Gostinčar in Stepšnik 2012). V nasprotni smeri se površje dviguje proti Hribu in se nato mimo Nemške Loke ter Brezovice pri Predgradu nadaljuje v Poljansko dolino ob Kolpi (Zorn 1999).

Dokaj uravnano dno Koprivniškega polja v južnem delu prečka dobro viden suh hudourniški jarek (Simonič 1939), ki se napolni z vodo le ob močnem deževju, na severozahodnem

Med prostranimi gozdovi Kočevskega Roga in Kočevske Male gore je uvala s krčevino, sredi katere je vasica Koprivnik. Foto: Jurij Senegačnik, arhiv Geografskega inštituta Antona Melika ZRC SAZU.

robu vasi pa se vanj steka soteska Divjega potoka (*Vajpoh*, iz nemškega *Wildbach*), v kateri je včasih delovala parna žaga (Matko 2015).

Kakor je domneval starinoslovec Jernej Pečnik in zdaj postopoma potrjujejo arheološke najdbe, je bilo tudi območje Koprivnika poseljeno zgodaj, že v antiki (Ferenc in Zupan 2012). Ob naseljevanju je vas, ki je od leta 1400 imela lastno župnijo, dobila zasnovo obcestnega naselja z razširjenim osrednjim prostorom med križiščema, ki se je, z nekaj odstopanji, ohranila do sodobnosti.

V času turške nevarnosti so Koprivničani, ki so sicer morali prenašati pošto v Belo krajino, kjer je kočevsko gospostvo imelo vinograde, okrog cerkve svetega Jakoba postavili taborsko obzidje, a se ne obzidje ne cerkev nista ohranila. Obrambno zidovje so dokončno porušili v drugi polovici 19. stoletja, cerkev – ali, bolje rečeno, njeno baročno naslednico z oltarno sliko Michaela Ruppeja, domačina iz bližnjega Ovčjaka, po katerem se v Salzburgu imenuje ena od ulic (Petrovič ml. 2016) – pa je bila požgana po drugi svetovni vojni. Nekaj let zatem je pogorela tudi pokopališka cerkev svete Ane, ki pa se je v sedemdesetih letih znova dvignila iz ruševin (Ferenc in Zupan 2012).

Seveda se sedaj tudi Koprivnik po številu prebivalcev, uradno jih ima 83 (Podatkovni portal SiStat), ne more primerjati s časi ob koncu 19. stoletja, ko je v 68-ih hišah živelo 344 ljudi. V naslednjih desetletjih je število hiš naraščalo, število ljudi pa se je zmanjševalo. Navkljub izselitvi 186 vaščanov nemške narodnosti leta 1941 in številnim medvojnimi spopadi, zaradi katerih je bilo v vasi ob osvoboditvi uporabnih samo še 31 hiš, v katerih je živelo

Pokopališče v Koprivniku še vedno krasi litoželezni križ iz Auerspergove železolivarne na Dvoru. Foto: Mihael Petrovič ml.

okrog 170 domačinov in beguncev iz drugih krajev, je Koprivniku do začetka petdesetih let prejšnjega stoletja kar dobro kazalo. S skoraj 300 prebivalci se je njihovo število znova približalo nekdanjemu.

Potem pa je industrijski razvoj Kočevja sprožil migracijske tokove, tako da je leta 1975, natanko sto let po začetku delovanja redne enorazrednice in več kot poldrugo stoletje po prihodu prvega, najetega učitelja (Makarovič 2010) za zidovi koprivniške šole za vselej utihnil otroški vrvež. Ostala je ena sama gostilna, trgovin ni več, v minulih desetletjih zgrajeni družbeni hlevi kažejo vse bolj žalostno podobo ...

Na pokopališču ob robu vasi se je ohranilo več kot šestdeset nemških nagrobnikov, med njimi modernistični spomenik družine Rom, ki naj bi ga soustvarjal kipar Boris Kalin, ter nagrobna plošča Katarine Lobisser, matere kontroverznega avstrijskega slikarja Switberta Lobisserja (Ferenc in Zupan 2012; Petrovič ml. 2013).

Ne glede na polpretekle negativne težnje ni vse črno, saj se z domoznansko in turistično dejavnostjo zasebnega *Zavoda za ohranitev kulturne dediščine Nesseltal Koprivnik* zadnje čase v naselju porajajo zametki dediščinskega turizma. Kraj je po mnogih letih spet dobil nekaj prenočitvenih zmogljivosti, v prostorih ustanove si je možno ogledati manjšo etnološko zbirko in občasne razstave ter kupiti spominke, naravne izdelke in publikacije zavoda.

Postaja 7: Rajhenav (Reichenau, Reichenagð)

Čeprav je vas Rajhenav s prihodom kmetovalca Alojza Brdnika, ki se je v devetdesetih letih prejšnjega stoletja semkaj priselil s Štajerskega in tu goji največjo čredo živine pasme limousin v petstokilometrskem krogu, spet zaživela, ne kaže spregledati, da je to tudi vse, kar je ostalo od nekdanj velikega naselja, ki je še pred drugo svetovno vojno premoglo okrog 130 prebivalcev. Leta 1869 je v 56-ih hišah prebivalo celo 280 ljudi, po drugi svetovni vojni pa le še peščica in nazadnje – do Brdnikove nedvomno pogumne odločitve – nihče.

Ime Rajhenav naj bi v slovenskem prevodu pomenilo 'bogata loka', vendar življenje v obcestni naselbini v zakraseli, z griči obrobljeni kotanji oziroma v majhnem kraškem polju, ki je del Koprivniškega podolja (Ferenc in Zupan 2013; Perko in Orožen Adamič 1998), nikoli ni bilo posebej razkošno. Vaščani so po vodo hodili k zajetju nad naseljem, najbližja cesta, ki je Koprivnik povezovala s Kočevjem, je bila dostopna samo z vprego.

Tako kot v še nekaterih drugih kočevskih vaseh, predvsem v Svetlem Potoku in okolici, so tudi v Rajhenavu včasih izdelovali loden, gosto volneno tkanino, ki se je med drugim uporabljala za lovsko oblačila. Njegova proizvodnja je na začetku 20. stoletja zamrla. Tako sta ostala glavna vira dohodkov za prebivalce vasi – če zanemarimo pomoč sorodnikov iz Združenih držav Amerike – kmetijstvo in živinoreja. Rajhenavski voli so sloveli daleč naokrog in se jih menda, tako vsaj trdi ustno izročilo, niso branili niti na cesarskem dvoru.

Že zgodaj, najpozneje v prvi tretjini 19. stoletja, so vaščani z najemanjem zasebnih učiteljev začeli skrbeti za izobrazbo otrok, od leta 1880 pa je v vasi delovala zasilna šola, ki je na prelomu stoletja prerasla v redno enorazrednico. Do razpada avstrijske monarhije je pouk potekal v nemščini, potem tudi v slovenščini, pri čemer so lokalne oblasti na nemške prebivalce (prva slovenska družina je bila v vasi registrirana šele leta 1931) očitno izvajale

Steber na lokaciji nekdanje cerkve v Rajhenavu. V ozadju je edina naseljena hiša v vasi, obnovljena po drugi svetovni vojni. Foto: Mihael Petrovič ml.

Edina še naseljena hiša v Rajhenavu. Foto: Mihael Petrovič ml.

Ena od obeh ohranjenih hiš v Rajhenavu je prazna. V ozadju je nov hlev. Foto: Mihael Petrovič ml.

Ostanki kapele svetega Elije na pašniku pod vasjo Rajhenav. Foto: Mihael Petrovič ml.

precejšen asimilacijski pritisk. Tako je za božič leta 1940 slavnostna pesem *Sveta noč, blažena noč* v šolski stavbi smela zazveneti le v slovenščini. Vse več nestrpnosti pa je bilo čutiti tudi v nasprotni smeri. Leta 1935 naj bi vaški mladci po trditvah tiska demolirali hišo, ki naj bi postala domovanje še eni slovenski družini z dvema otrokoma.

Po izselitvi 130-ih vaščanov konec leta 1941 so partizani v izpraznjenem Rajhenavu uredili kolhoz, v naselje pa se je priselilo več beguncev in svojcev pripadnikov partizanskih enot. Toda že naslednje leto so Italijani rojstni kraj Viktorja Stalzerja, soustanovitelja skupnosti Kočevarjev v diaspori in dolgoletnega urednika časopisa *Gottscheer Zeitung*, požgali, v bližini vasi pa postrelili 30 (ali 32) talcev in jih pometali v brezno. So pa zato poleti 1943 pri Rajhenavu v spopadu s partizani tudi sami doživeli svoj »Waterloo«, ki je bil še toliko bolj boleč, ker so zmagovalci zajete vojake proti Kočevju poslali v spodnjem perilu, nekatere pa menda celo gole. Manj se je po vojni govorilo o dogodku iz julija 1944, ko naj bi domobranci, ki so v Rajhenav nepričakovano prodrli iz Kočevja, iz tamkajšnjega partizanskega skladišča odpeljali več vozov streliva.

Po navedbah povojne oblasti leta 1945 v Rajhenavu ni bila uporabna niti ena od predvojnih 31-ih hiš, zato so v naslednjih letih dve zgradbi obnovili. Ob popisu prebivalstva leta 1971 je v naselju živelo 16 ljudi, poleg gozdnega čuvaja in njegove družine še delavci, ki so po vnovičnem zagonu živinorejske dejavnosti v vasi skrbeli za govedo. Ker pa je sčasoma govedoreja postajala vse manj donosna, prinašala naj bi celo izgubo, je živino od kmetijskega podjetja prevzela jugoslovanska vojska, ki je v Rajhenav napeljala telefon in elektriko ter odstranila večino porušениh hiš.

Po zavzetju vojaške ekonomije med osamosvojitveno vojno leta 1991 je posestvo v upravljanje za krajši čas znova prevzelo kočevsko kmetijsko podjetje. Sledil mu je zasebni kmetovalec iz Koprivnika, ki pa je po dveh letih zaradi različnih težav, med drugim vlomov in tatvin, pašo govedu opustil.

Rajhenav je nato do Brdnikovega prihoda leta 1996 sameval in renesanso dočakal šele z novim gospodarjem, ki v nekdanjem naselju ni zgradil le sodobnega hleva in spremljajočih objektov, ampak postopoma ponovno izkrčil zaraščena zemljišča, ki jih ima večinoma v najemu. Sedaj na okrog 167 ha zemljišč redi okrog 200 glav živine, skrbi pa tudi za skromne vaške ostaline – razvalino kapele svetega Elije na pašnikih pod naseljem in steber z letnico 1926, ki v senci starih dreves sredi Rajhenava spominja na cerkev svete Marije Magdalene. Svetišče je v 17. stoletju omenjal že Valvasor, na predvojnih fotografijah naselja pa je še dobro vidno. Zidovje požgane stavbe so odstranili na začetku šestdesetih let prejšnjega stoletja, steber pa je kot prst uprt v nebo in tiho svari, da je vse minljivo (Petrovič ml. 2020b).

Postaja 8: Prelesnikova koliševka (Fichtengrube, Feichtgrube)

Prelesnikova koliševka je nastala, ko se je v davnini porušil strop kraškega podzemlja in je nastala udornica krožne oblike (Prelesnik in Petrovič ml. 2019). Največji kamniti blok na dnu 0,75 ha prostrane koliševke meri 14 x 9 x 6 m; njegova prostornina je torej več sto m³. Domačini so mu nekoč pravili »Vražji kamen«, saj naj bi ga po izročilu tja na tenki niti prinesel sam hudič (Petrovič ml. 2020b).

Pogled na Prelesnikovo koleševko iz ptičje perspektive. Foto: Vasja Marinč.

Koleševka se sicer kot *Feichtgrube*, kar nekateri napačno prevajajo kot 'Mokra jama' ali 'Vlažna jama', omenja tudi v prvem gozdnogospodarskem načrtu za roško pogorje, nastalem na prelomu iz 19. v 20. stoletje (Gozdni rezervat ... 2019). Najstarejša znana omemba pa sega še nekaj desetletij nazaj, v leto 1862, ko jo je kot rastišče nekaterih rastlin z nenarečnim imenom *Fichtengrube*, torej 'Smrekova jama', omenil botanik Valentin Plemel (Prelesnik in Petrovič ml. 2019), ki je kot kaplan nekaj časa služboval v Koprivniku (Petrovič ml. 2016).

Sodobno ime je udornici po inženirju Antonu Prelesniku, ki je prvi spoznal njen resnični pomen in nanjo opozoril naravoslovce, nadel prof. dr. Maks Wraber (Prelesnik in Petrovič ml. 2019).

Prelesnikova koleševka (včasih je slišati tudi izraz kukava) se prepadno spušča od 50 do 60 m pod raven okoliškega površja, zato se v njej ohranja plast hladnejšega zraka, ki zaradi globine in zaprtosti ne more odtekat v okolico. Tako do višine 7 metrov nad dnom vladajo mraziščne razmere. Zaradi tega se je v koleševki – četudi je njeno dno samo 20 m nad nadmorsko višino Kočevja – lahko ohranil majhen smrekov pragozd. Naravno smreka na Kočevskem praviloma raste na nadmorski višini več kot 900 m, kjer je posamič primešana bukvi in jelki, medtem ko je bila drugod umetno nasajena v zadnjih sto in nekaj letih (Prelesnik in Petrovič ml. 2019).

Poleg smreke v Prelesnikovi koliševki uspeva veliko število mahov, gliv in lišajev (več kot kjerkoli drugje na Kočevskem), med katerimi so tudi vrste, ki so posebej značilne za smrekove gozdove in jih razen v koliševki lahko najdemo šele v zaprtih alpskih dolinah ali dlje na severu.

Zato je Maks Wraber Prelesnikovo koliševko, ki je zavarovana enako kot pragozdovi jelke in bukve, v obširnem strokovnem članku opredelil kot najnižje znano nahajališče subalpinskega smrekovega gozda v tedanjem jugoslovanskem in širšem evropskem prostoru. So pa po odprtju nekdanjega zaprtega območja raziskovalci tudi drugod na Kočevskem naleteli na kraške udornice, v katerih vladajo enake ali podobne razmere kot v Prelesnikovi koliševki (Prelesnik in Petrovič ml. 2019).

Postaja 9: Trnovec (Tiefenreuther, Trintöbitz)

Tudi o obstoju vasi Trnovec pričajo le še skromni ostanki, ki jih prerašča gozd. Zato je težko verjeti, da je naselje, ki je bilo verjetno ustanovljeno okrog leta 1400, prvič pa omenjeno v urbarju kočevskega gospostva dobro poldrugo stoletje pozneje, pred koncem 19. stoletja imelo več kot sto prebivalcev in dvajset hiš. Potem je to število tako kot v večini drugih kočevskih vasi začelo hitro nazadovati in se je do zadnjega popisa pred drugo svetovno vojno (leta 1931) malodane prepolovilo.

Nemško poimenovanje *Tiefenreuther* naj bi izhajalo iz glagola *reuten* v pomenu 'izkrčiti', in naj bi bilo povezano z začetki naselja. Tudi slovensko ime Trnovec, 's trnjem preraščen kraj', govori o tem, da je bilo treba prostor za naselbino najprej urediti. Čeprav so v Trnovcu pozneje živeli skoraj izključno nemški prebivalci, je geograf Ivan Simonič po imenu sklepal, da so bili pri njegovem nastanku soudeleženi Slovenci. Slovenski toponim se je v narečnem poimenovanju *Trintöbitz* ohranil vse do druge svetovne vojne.

K močnemu nazadovanju prebivalstva na prelomu iz 19. v 20. stoletje je bržkone pripomogla tudi neugodna prometna lega, saj so si vaščani, ki so živeli od kmetovanja, dela v gozdu, nabiranja gozdnih sadežev in krošnjarjenja, včasih pa tudi od lesne obrti, vrsto let zaman prizadevali, da bi dobili spodobno cestno povezavo. Sredi leta 1914 se je zdelo, da se jim bo želja uresničila, saj je bil že objavljen razpis za gradnjo prometnice, ki bi jih povezala z Gorenjem severno od Kočevja, a je kmalu izbruhnila prva svetovna vojna. Izjalovil se je tudi poznejši predlog, naj oblasti za gradnjo ceste angažirajo vojne ujetnike.

S preselitvijo nemškega življa decembra 1941 se je Trnovec izpraznil. Malo zatem se je vanj priselilo nekaj slovenskih družin in ena romska, ki so začele obdelovati polja in s hrano oskrbovale partizane. Avgusta 1942 je vas, bojda zaradi protifašističnih napisov na hišah, požgala italijanska vojska. Po požigu si Trnovec ni več opomogel. Pozneje so partizani pod vasjo uredili skladišče, iz katerega naj bi prihajalo tudi razstrelivo, uporabljeno v diverzantski akciji ob vходу v Postojnsko jamo.

Skupaj z vasjo je med vojno pogorela tudi gotska Marijina cerkev na vzpetini nad naseljem, ki pa z dokaj dobro ohranjenim zvonikom in pred leti konzerviranimi ostalinami zidovja še vedno daje slutiti nekdanjo podobo. Na začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja so se pojavila razmišljanja, da bi prostor svetišča uredili kot spominsko središče na žrtve povojnih pobojev v roških brezni, še posebno pri bližnjem Krenu, a so ostala neuresničena. Zato pa si

Vodnjak v nekdanji vasi Trnovec. Foto: Mihael Petrovič ml.

Ostanki armiranobetonske cisterne v Trnovcu. Foto: Mihael Petrovič ml.

je v Klinji vasi mogoče ogledati kip Matere Božje, ki ga je ob požigu iz Trnovca rešila zadnja nemška prebivalka vasi. Po pričevanjih starejših ljudi so Klinjevaščani v zadnjih dneh vojne, ko so njihovo vas napadla zavezniška letala, pred kipom »Trnovške Marije« molili za ohranitev svojih domov (Petrovič ml. 2020a).

Postaja 10: Klinja vas (Klindorf, Klindoarf)

Tako kot pri marsikaterem drugem kočevskem kraju, nenazadnje tudi pri samem Kočevju, si razlagalci krajevnih imen v preteklosti niso bili enotni tudi o izvoru poimenovanja Klinja vas. Predvsem Nemci so ga zato izpeljevali iz glagola *klingern* v pomenu 'šumljati', saj prebivalci še vedno pravijo, da je pod hišami občasno slišati šum vode (Petrovič ml. 2014b). Slovenci so vir imena raje iskali v priimku Klin ali pa v klinasti obliki, v katero se proti vaškemu središču razširi sicer vzdolž ceste položeno naselje, ki pa se ob robovih razprostira okrog osrednjega prostora. Zato je Klinja vas opredeljena kot prehodna oblika od obcestne vasi k središčni vasi s poudarjenim jedrom (Ferenc in Zupan 2011).

Vas spada med najstarejša kočevska naselja, ki so jih verjetno poselili že Slovenci. Po urbarju iz leta 1574 je v Klinji vasi živelo 20 posestnikov, skupaj torej kakšnih 80 do 100 ljudi. Do leta 1890 se je to število več kot podvojilo, saj je takrat v 42-ih vaških hišah prebivalo več kot 200 oseb. Zatem je število prebivalcev nekoliko nazadovalo, vendar kljub izseljevanju, ki se je iz Klinje vasi usmerilo predvsem v Kanado, ne tako močno kot v od Kočevja bolj oddaljenih naselij.

Manj drastične spremembe v številu prebivalcev gre vsaj deloma pripisati priseljevanju delavcev, ki sta jih v Kočevje in njegovo bližnje zaledje pritegnila premogovnik in industrializacija. Ob zadnjem jugoslovanskem štetju leta 1931 se je na podlagi maternega jezika za Slovenca opredelil že vsak četrti Klinjevaščan, medtem ko je bila ob starejših avstrijskih popisih zaznana le peščica Slovencev (Ferenc in Zupan 2011).

Čeprav so se na Kočevskem po razpadu Avstro-Ogrske in še posebej pred drugo svetovno vojno mednacionalni odnosi vse bolj zaostrovali, v Klinji vasi po pričevanju starejših ljudi, za razliko od nekaterih drugih naselij, tudi po okupaciji Jugoslavije leta 1941 naj ne bi prihajalo do hujših trenj med ljudmi (Petrovič ml. 2014b). Po izselitvi 120-ih nemških vaščanov je preostale prebivalce bolj prizadela prekinitve povezav z mestom, ki ga je okupator, tako kot Ljubljano, obdal z bodečo žico.

Že v času italijanske zasedbe so bile po napadu partizanov na vojaško patroljo med italijanskim topovskim obstreljevanjem in mitraljiranjem vasi poškodovane malodane vse vaške hiše (Križaj 2015), dodatno škodo pa je tik pred koncem vojne, 24. aprila 1945, povzročilo letalsko bombardiranje naselja, ki naj bi ga zavezniki zamenjali z Mahovnikom, kjer so Nemci imeli postojanko. Zato so oblasti po končani vojni v Klinji vasi naštele le še 73 prebivalcev, ki so se stiskali v 13-ih še uporabnih hišah, 31 pa jih je bilo uničenih ali hudo poškodovanih (Ferenc in Zupan 2011).

Z vračanjem domačinov iz internacije (Križaj 2015) in doseljevanjem priseljencev, med katerimi jih je bilo veliko iz okolice Ribnice, Loškega Potoka in Suhe krajine, se je število

Notranjost cerkve svete Marije Magdalene v Klinji vasi s poslikanim lesenim stropom in korno ograjo iz 17. stoletja. Foto: Mihael Petrovič ml.

vaščanov kmalu začelo povečevati. Posebno hiter razvoj je sledil v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja, ko so v kraju stihijsko zrasle nove hiše (Ferenc in Zupan 2011).

Vseeno je Klinja vas eno izmed naselij, kjer se je s cerkvijo svete Marije Magdalene, v kateri je dr. Marijan Zadnikar kljub mnogim prezidavam in prvi omembi šele v 17. stoletju zaslutil starejše prvine, ohranil eden najpomembnejših reliktoev kočevske kulturne dediščine. Ob oltarni sliki Petra Rutarja, deda kiparja Staneta Jarma, in delno ohranjenih freskah v maniri (podaljšane) srednjeveške tradicije namreč ob vstopu v cerkev proti obiskovalcu »zasije« bogato poslikan lesen strop, kakršnih je bilo včasih na Kočevskem še več, a so izginili med drugo svetovno vojno in v valu povojnega uničevanja. Umetnostna zgodovinarica Nataša Golob ga je datirala v sredo 17. stoletja, pred leti pa je bil obenem s prav tako poslikano korno ograjo temeljito prenovljen (Ferenc in Zupan 2011).

Gospodarska kriza ob koncu 20. stoletja in strukturne težave, s katerimi se sooča Kočevska, sta tudi v na mesto gospodarsko močno navezani Klinji vasi pustila posledice, tako da se je od leta 2011 število prebivalcev zmanjšalo za več kot desetino (Podatkovni portal SiStat). Kljub temu dandanes v naselju živi skoraj 230 prebivalcev, kar je več kot v »najbolj-ših« časih ob koncu 19. stoletja. Več Klinjevaščanov dela na bližnji prašičji farmi, ki pa bi v preteklosti utegnila biti eden od glavnih krivcev za izgubo pomembne kočevske naravne posebnosti, o kateri je v literaturi precej zapisanega.

V neposredni bližini Klinje vasi je namreč Vodna jama, v kateri so še v prvem desetletju po drugi svetovni vojni takrat še redki jamarji skorajda stopali po človeških ribicah (*Proteus*

anguinus). V *Vaserlochu*, kakor jami še vedno pravijo domačini, naj bi bila gostota njihove populacije kar štiri primerke na m². Že desetletje pozneje je bila voda v jami tako onesnažena, da človeških ribic ni bilo več. Po vsej verjetnosti velja onesnaženje povezati z izpusti gnojnice iz prašičje farme in polivanjem gnojevke iz hlevov v okolici Kočevja, ki se od šestdesetih letih prejšnjega stoletja manifestirata kot čedalje bolj pereč okoljski problem osrednjega dela Kočevske (Bole 1965; LIFE Kočevsko 2019).

Literatura in viri

- Ambrožič, M. 2003: Župnijska cerkev sv. Fabijana in Boštjana ter sv. Jerneja v Kočevju in njene podružnice. Župnijski urad Kočevje. Kočevje, 152 str.
- Bole, J. 1965: Varstvo podzemnega živalstva. Varstvo narave 4. Zavod za spomeniško varstvo SRS. Ljubljana, str. 69–80.
- Cajncar, S. 1976: Franc Saleški Finžgar in njegova doba. Mohorjeva družba. Celje, 244 str.
- Dražumerič, M., Dular, A., Golob, T., Granda, S., Hočevcar, M., Ravbar, M. 1995: Dolenjska, Bela krajina A–Ž. Slovenija total. Pomurska založba. Murska Sobota, 348 str.
- Fajfar, S. 2017: Gasilci ne spijo zaradi požigalca. Delo (online). Medmrežje: <https://old.delo.si/novice/kronika/gasilci-ne-spijo-zaradi-pozigalca.html>, 17. 3. 2017.
- Ferenc, M. 1995: Štetje prebivalstva in hiš 15. junija 1945 na območju okrajnega izvršnega ljudskega odbora v Kočevju. Kronika 43-3. Zgodovinsko društvo za Slovenijo. Ljubljana, str. 69–75.
- Ferenc, M., Zupan, G. 2006: Cerkev na Kočevskem nekoč in danes II: Opis cerkva nekdanjega nemškega jezikovnega območja v župnijah Črmošnjice, Črnomelj, Planina, Poljane in Semič. Založba ZRC, ZRC SAZU. Ljubljana, 271 str.
- Ferenc, M., Zupan, G. 2011: Izgubljene kočevske vasi: nekoč so z nami živeli kočevski Nemci, 1. del: A–J. Znanstvena založba Filozofske fakultete. Ljubljana, 207 str.
- Ferenc, M., Zupan, G. 2012: Izgubljene kočevske vasi: nekoč so z nami živeli kočevski Nemci, 2. del: K–P. Znanstvena založba Filozofske fakultete. Ljubljana, 260 str.
- Ferenc, M., Zupan, G. 2013: Izgubljene kočevske vasi: nekoč so z nami živeli kočevski Nemci, 3. del: R–Ž. Znanstvena založba Filozofske fakultete. Ljubljana, 223 str.
- Gams, I. 1983: Geografske značilnosti Slovenije. Mladinska knjiga. Ljubljana, 101 str.
- Gostinčar, P., Stepišnik, U. 2012: Geomorfološke značilnosti Kočevskega Roga in Kočevske Male gore s poudarkom na fluviodenudacijskem površju. E-Geograff 4. Znanstvena založba Filozofske fakultete. Ljubljana, 97 str.
- Gozdni rezervat Prelesnikova koliševka. Brezpotja. Medmrežje: <https://www.kocevje.info/gozdni-rezervat-prelesnikova-kolisevka/>, 10. 4. 2019.
- Guštin, D., Jerbič Perko, V., Kordiš, I. 2005: Osvoboditev Kočevske. Pokrajinski muzej Kočevje. Kočevje, 48 str.
- Jamnik, P., Velušček, A. 2018: Arheološka in paleontološka jamska najdišča s širšega območja Ribniške in Struške doline ter Kočevske. Spaha – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 22. Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Založba ZRC. Ljubljana, str. 33–64.

- Jerbič Perko, V. 2017: Življenje z reko Rinžo – uvodnik. Življenje z reko Rinžo. Pokrajinski muzej Kočevje. Kočevje, str. 5–7.
- Jerbič Perko, V., Brate, T. 2005: Rudnik rjavega premoga Kočevje. Pokrajinski muzej Kočevje. Kočevje, 86 str.
- Kladnik, D., Perko, D., Ciglič, R., Geršič, M. 2016: Terasirane pokrajine. Geografski inštitut Antona Melika ZRC SAZU, Založba ZRC. Ljubljana, 240 str.
- Kordiš, I. 2017: Poplave na Kočevskem polju. Življenje z reko Rinžo. Pokrajinski muzej Kočevje. Kočevje, str. 9–14.
- Kordiš, I., Mihelčič, N. 2008: Na zdar!: Sokolsko društvo Kočevje. Pokrajinski muzej Kočevje. Kočevje, 100 str.
- Krajnc, A. 1972: Kraški svet Kočevskega polja in izraba njegovih tal. Geografski zbornik 13. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Geografski inštitut Antona Melika. Ljubljana, str. 129–195.
- Kranjc, A., Lovrenčak, F. 1981: Poplavni svet na Kočevskem polju. Geografski zbornik 21. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Geografski inštitut Antona Melika. Ljubljana, str. 117–155.
- Križaj, F. 2015: Kar ostane: moja mladost v Sloveniji. Samozaložba A. Križaj. Nierstein, 144 str.
- Kundegrabner, M. 1962: Die Wallfahrten der Gottscheer: Versuch einer Bestandsaufnahme. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde 16 (65). Wolkkunde Museum. Wien, str. 233–260.
- LIFE Kočevsko. Zavod RS za varstvo narave. Medmrežje: <https://zrsvn-varstvonarave.si/projekti/life-kocevsko/>, 13. 3. 2019.
- Majdič, V. 1994: Pomenski izvor slovenskih krajevnih imen. Geografski vestnik 66. Zveza geografskih društev Slovenije. Ljubljana, str. 99–123.
- Makarovič, M. 2010: Koprivnik in njegovi ljudje: [v obdobju Kočevjarjev od leta 1456 do preselitve decembra 1941 in Slovencev od preloma 19. stoletja do danes]. Maks Viktor Ljubljana, Društvo Kočevjarjev staroselcev Dolenjske Toplice. Trzin, 573 str.
- Matko, M. 2015: Medvedja knjiga: vodič po naravnih in zgodovinskih znamenitostih Kočevskega roga in Kočevske Male gore. Zavod za ohranitev kulturne dediščine Nesselstal Koprivnik. Koprivnik, 127 str.
- Melik, A. 1959: Posavska Slovenija. Slovenska matica. Ljubljana, 595 str.
- Mlinšek, U. 2010: Naselje za prosti čas, Hrib pri Koprivniku: idejni projekt. Diplomski naloga, Fakulteta za arhitekturo Univerze v Ljubljani. Ljubljana.
- Nadbath, M. 2015: Meteorološka Postaja Kočevje. Naše okolje 22-2, Agencija RS za okolje. Ljubljana, str. 50–61.
- Odllok o razglasitvi Šeškovega doma v Kočevju za kulturni spomenik državnega pomena. Uradni list RS 66/01. Ljubljana, 2001.
- Perko, D., Orožen Adamič, M. (ur.) 1998: Slovenija – pokrajine in ljudje. Mladinska knjiga. Ljubljana, 735 str.
- Petrovič, M. ml. 2013: V Kočevje pa že ne: 75 znamenitih kočevskih in s Kočevsko povezanih osebnosti. Društvo Peter Kozler. Kočevje, 272 str.
- Petrovič, M. ml. 2014a: Gottschee einst und heute: Geschichte und Geschichten. Unterdeutschau: das Schicksal eines Wallfahrortes. Gottscheer Zeitung, februar 2014, str. 13–14.
- Petrovič, M. ml. 2014b: Klinja vas. Predavanje, neobjavljeno.

- Petrovič, M. ml. 2015: Črni potok. Predavanje, neobjavljeno.
- Petrovič, M. ml. 2016: Maslo za kralja: še 75 znamenitih kočevskih in s Kočevsko povezanih osebnosti. Zavod za ohranitev kulturne dediščine Mošnice – Moschnitze. Stare Žage, 272 str.
- Petrovič, M. ml. 2019: Poti ki izginjajoči dediščini. Občina Kočevje in Zavod Kočevsko. Kočevje, 32 str.
- Petrovič, M. ml. 2020a: Tiefenreuther: So nah und doch so weit. Gottscheer Zeitung, julij-avgust 2020, str. 13–14.
- Petrovič, M. ml. 2020b: Reichenau, ein Ort der reichen Leute? Gottscheer Zeitung, november 2020, str. 12; december 2020, str. 9.
- Petrovič, M. ml. 2020c: Hrib pri Koprivniku. Predavanje, neobjavljeno.
- Petrovič, M. ml. 2020d: Anton Námre: Veselo dekle goteniškega kaplana. Radijska oddaja, 14. 12. 2020. Radio Univox. Kočevje.
- Petschauer, E. 1980: Das Jahrhundertbuch der Gottscheer. Braumüller. Wien, 205 str.
- Pintar, L. 1912: O krajnih imenih III. Ljubljanski zvon 32–9. Narodna tiskarna. Ljubljana, str. 489–492.
- Podatkovni portal SiStat. Statistični urad Republike Slovenije. Ljubljana.
- Preinfalk, M. 2005: Auerspergi: po sledih mogočnega tura. Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Založba ZRC. Ljubljana, 640 str.
- Prelesnik, A., Petrovič, M. ml., 2019: Vodnik po Roški pešpoti. Zavod Kočevsko. Kočevje, 80 str.
- Savnik, R., Planina, F., Šifrer, Ž. 1971: Krajevni leksikon Slovenije. 2. knjiga: jedro osrednje Slovenije in njen jugovzhodni del. Državna založba Slovenije. Ljubljana, 705 str.
- Schröer, K. J. 1870: Wörterbuch der Mundart von Gottschee. K. k. Hof- und Staatsdruckerei. Wien, 240 str.
- Simonič, I. 1939: Geografski pregled kočevskega jezikovno mešanega ozemlja. Kočevski zbornik: razprave o Kočevski in njenih ljudeh. Vodstvo družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani. Ljubljana, str. 7–43.
- Simonič, I. 1971: Zgodovina mesta Kočevje in Kočevske. 500 let mesta Kočevje, zbornik. Skupščina občine Kočevje. Kočevje, str. 53–72.
- Stankovič, D. 2020: Zaradi zamašenega kanala se dviga gladina jezera. Dnevnik (online), 6. november 2020. Medmrežje: <https://www.dnevnik.si/1042942678>, 15. 12. 2020.
- Svetik, P. 2002: Dregda: Kostel nekdanj in danes. Turistično-športno društvo Kostel, Kostel, 266 str.
- Škufca, I. 2005: Spominska obeležja narodnoosvobodilne borbe na Kočevskem. Občina Kočevje, Zveza borcev, Center za promocijo in razvoj turizma občine Kočevje. Kočevje, 102 str.
- Šorn, M. 2007: Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno. Inštitut za novejšo zgodovino. Ljubljana, 499 str.
- Tschinkel, W. 2004 (1931): Kočevarska folklor: v šegah, navadah, pravljicah, povedkah, legendah in drugih folklornih izročilih, prevod in ponatis originala iz leta 1931. Založba ZRC, ZRC SAZU. Ljubljana, 624 str.
- Zadnikar, M. 1967: Gradivo za umetnostno topografijo Kočevske. Zavod za spomeniško varstvo SR Slovenije. Ljubljana, 152 str.
- Zavod za gozdove Slovenije.

- Zorn, M. 1999: 2. poletni tabor študentov geografije – dežela zlatih src '98. Geografski obzornik 46-1. Zveza geografskih društev Slovenije. Ljubljana, str. 29–31.
- Zupan, G. 1995: Endemitska umetnost na Kočevskem: cerkve in genius loci. Kronika 43-3. Zveza zgodovinskih društev Slovenije. Ljubljana, str. 85–94.

VILLA OPICINA/
OPČINE

Orlek

Barcola/
Barkovlje

Trebiciano/
Trebče

ITALIJA
SLOVENIJA

2
3
4
5
6
7
8

TRIESTE/TRST

Basovizza/
Bazovica

San Giuseppe della Chiusa/
Ricmanje

San Antonio in Bosco/
Boršt

Tržaški zaliv

Aquilinia/
Žavlje

Domio/
Domjo

SAN DORLIGO DELLA VALLE/
DOLINA

MUGGIA/
MILJE

Caresana/
Mačkovlje

1
Socerb

Kastelec

SLOVENIJA

Hrvatini

Plavje

Osp

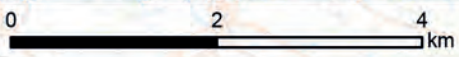
Zgornje
Škofije

Tinjan

Gabrovica pri
Črnem Kalu

1 postaja
pot

Vir podatkov:
DPK250 (GURS), 2021

TRST IN NJEGOVO PODZEMLJE

Franc Malečkar

Vodja: Franc Malečkar, absolvent geologije, inštruktor praktičnih vsebin, Center šolskih in občinskih dejavnosti Ljubljana

Ekskurzija je bila izvedena 9. novembra 2013.

Potek poti: Ljubljana – Kozina – grad Socerb – Tržaško nabrežje – protiletalsko zaklonišče Kleine Berlin – Terezijanska četrt – Speleovivarij – Rižarna – Ljubljana

- Postaje:**
1. razgledišče grad Socerb
 2. železniška Postaja in Trg svobode
 3. Terezijanska četrt s Slovenskim narodnim domom
 4. Oberdankov trg
 5. protiletalsko zaklonišče Kleine Berlin
 6. od Hrenove ulice do Ljudskega vrta
 7. prek Akvadota do Rimskega gledališča
 8. do katedrale svetega Justa in spust do Velikega trga
 9. po nabrežju do Speleovivarija
 10. Rižarna

Uvod

»... iz kamnite puščave zaiskri jadransko prostranstvo v večerni plimi nekaj sto metrov spodaj. Vinogradi se vzpenjajo po obronkih, med zelenjem je zasijalo na stotine majhnih hiš s pergolami. Trst se je raztezal na ozkem pasu kopnega prav v vznožju hriba in zaviti pomol se je iztezal v morje. Nekaj sto ladij je bilo na pristanih vzdolž mesta in jadra so bila raztrošena po morju podobna pikicam...«

(Karl Friedrich Schinkel 1803, pod vplivom Gotheja; iz opisa njegove 14 ur trajajoče poti iz Planine prek Krasa v Trst in dalje v Italijo)

Trst je zaradi svojega zgodovinskega pomena in tamkajšnje še vedno močne slovenske skupnosti priljubljen cilj ekskurzij Ljubljanskega geografskega društva in s tem seveda tudi tema v njegovih vodnikih. Pričujoči prispevek je treba razumeti kot odlično nadgradnjo člankov Sama Pahorja Trst in Slovenstvo (Pahor 2010) v vodniku *Tržaško in Goriško* ter Gašperja Šublja Tržaški Kras (Šubelj 2020) v vodniku *Slovenija IX*. Na svež način so izpostavljeni povsem novi

Panoramski pogled na Trst s severa, z vzpetino svetega Justa natanko sredi fotografije. Foto: Primož Gašperič.

Osrednji del Trsta, kjer je večina postaj ekskurzije, fotografiran z vzpetine svetega Justa. Foto: Nick Savchenko, Wikimedia Commons.

poudarki, ki še bolj nazorno predstavijo veličino, drobne skrivnosti in tegobe tega svetovljanskega pristaniškega mesta v skrajnem severnem delu Jadranskega morja.

Domnevamo lahko, da ima kolonialni odnos Italije do Tržaške province, »gnjočega slepiča« italijanskega škornja, raznarodovalen namen. Kaj pa če ni del te države in je le njen kondominij?

Po uvodnem panoramskem pogledu na mesto s Socerba smo odgovore na to vprašanje in vprašanja glede mednacionalnih odnosov, nekdanjega in sodobnega pomena tega kontroverznega mesta za Slovence, tudi glede njihovih razvojnih perspektiv, skušali zajeti na pohodu od železniške postaje mimo stavbe Slovenskega narodnega doma do zaklonišča Kleine Berlin z opomnikom na rojake, ki se jih bolj ali manj sramujemo. Z zanosom smo hodili po poteh očeta slovenske omike Primoža Trubarja, istrskega pisatelja Fulvia Tomizze, nobelovca Iva Andrića in začetnika psihoanalize Sigmunda Freuda do Speleovivarija, zoološkega vrta jamskih živali. Tragedijo druge svetovne vojne smo podoživeli v Rižarni, edinem koncentracijskem taborišču s krematorijem v upravljanju Italijanov. Med pogovorom z domačini v Fabianijevi palači Bartoli smo skušali zajeti utrip mestnega življenja in možnosti prihodnjega razvoja Trsta.

Za lažje razumevanje nekaterih slovenskih zemljepisnih imen so na koncu prispevka dodane njihove italijanske ustreznice.

Kratek historiat in znani Tržaški Slovenci

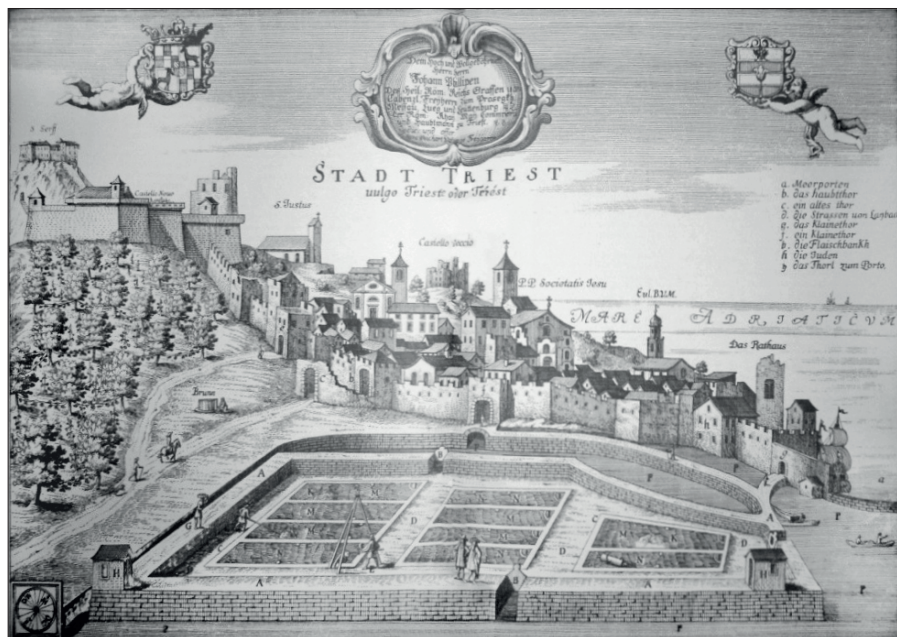
»... pristanišče srednjih let, etnično ambivalentno, zgodovinsko zmedeno, samo v presledkih uspešno, odrinjeno na vrh desnega kota Jadranskega morja ...«

(Morris 2011)

Dvojni suhi zid z jedrom iz drobirja, ki je bil odkrit v bližini gradu svetega Justa na istoimenskem griču leta 1925, naj bi dokazoval prazgodovinski kaštelir (Veronese 2010a). Domnevajo, da je bilo histo-venetsko in pozneje karnijsko naselje *Tergeste* na Socerbu. Njegovo ime naj bi na vzpetino svetega Justa tik nad morjem predstavili Rimljani (Dugulin 2002). V 1. stoletju pr. n. št. ga grški geograf Strabon opisuje kot *kome karnike*, karnijsko vas (Arneri 2002). Zametek antičnega naselja je bila vojaška kolonija na vzpetini Koromačnik pri Boljuncu (medmrežje 1).

Po propadu zahodnorimskega cesarstva leta 476 je naselbina prišla pod bizantinsko nadoblast. Langobardi so se je polastili sredi 6. stoletja in skupaj s Slovani zasedli Furlanijo. V drugi polovici 8. stoletja so Trstu zavladali Franki, ki so premagali Langobarde in Bizantince. Poldrugo stoletje pozneje so oblast podelili tamkajšnjim škofom, ki so jo obdržali do konca 12. stoletja. Da se je Trst izognil podjarmljenju Benetk, je z njimi podpisal sporazum, pod katerim so podpisane pomembne tržaške rodbine, med njimi vsaj 30 slovenskih. V arhivskem raziskovanju sem našel še družino Bonča, ki se je izselila v 9. stoletju in razpršila vse do osrednje Italije.

Kaos v Oglejskem patriarhatu, beneško oviranje razvoja in dejstvo, da je mesto zasedel

Valvasorjeva upodobitev Trsta iz druge polovice 17. stoletja. Vir: Wikipedia.

devinski grof, so Tržačane prisilili, da so leta 1382 za zaščito zaprosili Habsburžane (Ruaro Loseri in Ruaro 1999).

Ko je bil leta 1719 Trst razglašen za prosto pristanišče, je cesarica Marija Terezija na mestu nekdanjih solin pričela z gradnjo »Malega Amsterdama«, sedanje Terezijanske četrti. Izšel je tolerančni patent, po katerem je bila meščanom zagotovljena verska svoboda, ni bilo služenja vojaščine in ne ekstradicije, izročitve osebe drugi državi zaradi kazenskega pregona ali izvršitve kazni. Nekateri Tržačani pravijo, da jih ima kar polovica »lopovsko kri«. Med bolj znanimi pribežniki je bil Benečan Giacomo Casanova. V svojih spomilih med drugim opisuje, kako je pomagal čedni Kranjci Lenčki, služkinji pri obubožanem grofu Strassoldu. Z grofom ni želela v Galicijo, zato se je zvečer zatekla v njegovo hotelsko sobo in Casanova se je spominjal, da »... sem prebil v njenem objemu noč polno sladkosti ...« (Škerlj 1933).

Mesto se je naglo razvijalo in število prebivalcev se je s 3865 leta 1735, ko jih je imel Koper kar 10.000, v osmih desetletjih povečalo za skoraj desetkrat (Pahor 2010). To je javne upravitelje prisililo k iskanju rešitve za primerno oskrbo z vodo. Ker v bližini mesta ni rek, so jo poiskali v podzemlju Krasa. Anton Friderik Lindner, oče sodobnega jamarstva (medmrežje 2), je leta 1841 v globini 329 m dosegel Reko na dnu brezna Labodnice. S tem je Labodnica kar osem desetletij veljala za najglobljo jamo na svetu. Rečemo lahko, da je bil prav razvoj Trsta bistveni razlog, da je Kras postal kras.

Slovensko ime za Lonjer, najstarejšo vas v tržaški okolici, v kateri je leta 1910 živelo 97 % Slovencev, je na obcestni tabli od železniške postaje na Kras že vsaj od leta 2005 premazano, kar je oblika neprikrite sodobne italijanizacije in etičnega terorja. Foto: Franc Malečkar.

V drugi polovici 19. stoletja je Trst postal kozmopolitsko mesto, kar je dokazoval za New Yorkom in Kalkuto tretji britanski konzulat, kjer so službovali pomembni diplomati. Izstopa prevajalec *Kamasutre* Richard Francis Burton, ki je kot prvi pisal o istrskih kaštelirjih (Malečkar 2007). Leta 1906 je Trst obiskal največji konjski spektakel *Buffalo Bill Wild West Circus* (Halupca, Halupca in Veronese 2014). V mestu so delovali umetniki, kot so Ivo Andrič, Marie-Henri Beyle s psevdonimom Stendahl in James Joyce ter znanstveniki, med njimi Sigmund Freud. Tržačanka je tudi najbolj prevajana italijanska pisateljica Suzana Tamaro.

O prisotnosti Slovencev v Trstu je trden podatek že omenjena pogodba z Benetkami z začetka 13. stoletja, ki navaja na domnevo, da je bilo slovenskega rodu okrog 8 % prebivalcev. Po popisu leta 1910 je bil Trst s 57.000 slovenskimi prebivalci za ameriškim Clevelandom drugo največje slovensko mesto, pred Ljubljano, kjer je takrat živelo okrog 40.000 Slovencev. Ivan Tavčar je izjavil, da je Ljubljana srce Slovenije, Trst pa so njena pljuča. Franco Cossutta, eden od snovalcev Ribiškega muzeja tržaškega primorja v Križu, dodaja: »Tudi njena banka!«.

Tržaška Slovenca sta bila tudi najbogatejša Slovenka, »kraljica bombaža« Jožefa Sedmak – Finney, ki se je od gospodinjske pomočnice v Trstu povzpela do angleškega dvora, in Janez Nepomuk Kalister, ki bi bil dandanes »težak« 14 ton zlata, podpornik slovanskih društev oziroma predhodnik sedanjih sponzorjev.

V mestu so delovali tudi književniki Primož Trubar, Jurij Japelj, Fran Levstik, Dragotin

Edini veliki javni slovenski napis v Trstu, kjer je bilo pred stoletjem več kot četrтина meščanov Slovencev, je Dom pristaniških delavcev; zadaj železniška postaja. Foto: Franc Malečkar.

Kette in Igo Gruden, »oče« slovenske proze, škof Matevž Ravnikar, grafični oblikovalec Milko Bambič, znan po logotipu za Radensko, avtor najbolj prevajanega slovenskega romana *Alamut* Vladimir Bartol in njegova mama Marica Nadlišek Bartol, urednica prvega slovenskega ženskega časopisa *Slovenka* ter avtorica prvega slovenskega tržaškega romana *Fata morgana*, slikarji Albert Sirk, Gvido Birolla, Avgust Černigoj, Lojze Spacal in Jožef Tominc, skladatelji Viktor Parma, Marica Gregorič, Ubald Vrabec in Emil Adamič ter arhitekti Maks Fabiani, Edo Mihevc in Boris Podrecca (Umek 2001). Do prve svetovne vojne so bili tržaški škofi tudi Slovenci Jernej Legat, Janez Nepomuk Glavina in Andrej Karlin. Prvi slovenski olimpijec Rudolf Cvetko, dobitnik srebrne medalje v sabljanju na olimpijadi leta 1912 v Stokholmu, je obiskoval vojaško akademijo v Hrenovi ulici (Šušteršič 2008). V prvih letih po končani drugi svetovni vojni je nogometni klub Ponziana s Pončane v Trstu igral tekme z moštvi onkraj demarkacijske črte, enkrat celo z zagrebškim Dinamom (Rupel 2019).

V sodobnosti delujejo v mestu slovenske osnovne in srednje šole ter ustanove, kot so Narodna in študijska knjižnica, Slovenski raziskovalni inštitut (SLORI) in Slovensko stalno gledališče. V stavbi nekdanje slovenske osnovne šole na svetem Jakobu, ki je imela pred koncem prve svetovne vojne vpisanih skoraj 2500 otrok, je uredništvo *Primorskega dnevnika*, edinega časnika v slovenskem jeziku, ki dnevno izhaja zunaj meja Slovenije.

Opis poti

Postaja 1: razgledišče grad Socerb

»... Kako lep je Trst, ako ga gledaš s spočitim, jasnim očesom, ako ga gledaš z neskaljeno tišino v duši, ako ga gledaš z neranjeno dušo ... Slika, ki si jo videl s hriba, oživi; kar si objel z enim pogledom, oživi v tisočerihih zvokih, med temi zvoki se sprehaš ti.«

(Kosovel 1974)

Z razgledišča ob gradu Socerb na Kraškem robu (Malečkar 2012) vidimo skoraj cel Tržaški zaliv in izjemno prometnogeografsko lego Trsta v njegovem skrajnem severovzhodnem delu, na flišnem, amfiteatralno zaključenem podnožju planote Kras. Če dodamo še, da ima to pristaniško mesto, najbolj »potisnjeno« proti srednjeevropskim državam, tudi ugodno splošno »podnebno kakovost življenja«, po kateri zaseda 14. mesto v Italiji (Bradassi 2019), je po svoje presenetljivo, da je njegovo prebivalstvo v zadnjem stoletju nazadovalo. Po popisu leta 1910 je tržaška občina imela skoraj 230.000 prebivalcev (Brezin in Dolhar 2011), stoletje pozneje pa le nekaj nad 200.000 (medmrežje 3). V tem razdobju se je število prebivalcev Barcelone in Marseilla, primerljivih pristanišč na severnih obalah Sredozemskega morja, skoraj potrojilo.

Pogled s Socerba od največje deponije nafte v Sredozemlju, kjer izpod plavajočih pokrovov izhajajo rakotvorni merkaptani, in tovarne ladijskih motorjev Wärtsilä pri – v neobsto-

Pogled na Trst s Socerba. Foto: Luca Sartoni, flickr.

ječega svetnika svetega Dorliga poitalijančeni – Dolini (njeno italijansko ime je *San Dorligo della Valle*), sega proti Žavljam s sežigalnico (tudi radioaktivnih) odpadkov, kjer iz dimnika izhaja mutagen dioksin (Glešičič 2012), in železarni v Škednju. Strokovnjaki tržaške univerze so v njenem prahu ugotovili kar 1800-kratno preseganje rakotvorne stopnje benzena (M. K. 2015), v morju pa 2000-kratno preseganje dovoljene količine benzopirena.

So to razlogi za demografski upad, medtem ko je Trst tretje »najstarejše« italijansko mesto s polovico prebivalcev, starih več kot 65 let. Študija umrljivosti, ki jo je izvedel italijanski zdravstveni inštitut, navaja, da je med letoma 1995 in 2002 kar 8000 Tržčanov umrlo za rakom in nadaljnjih 1400 za tumorjem na bronhijih.

Postaja 2: železniška postaja in Trg svobode

Avtobusna postaja je za dvorano Tripkovič (*Tripcovich*) na trgu Santos. Bližnje pristaniško skladišče je preurejeno v garažno hišo Silos. Ob njej je stavba železniške postaje, leta 1878 zgrajene v novorenesančnem slogu, s Kraljevo dvorano, monumentalnim atrijem. Železnica je Dunaj in Trst povezala že 21 let prej. Kočije so za to razdaljo potrebovale osem dni, vlak je čas potovanja skrajšal na tri dni. S tem je tržaško gospodarstvo dobilo zagon za razvoj velikih podjetij. Njegovo sedanjo obrobno ilustrira podatek, da je bil železniški potniški promet na tej relaciji med letoma 2011 in 2018 ukinjen (medmrežje 4).

Park pred postajo obdajajo visoke palače ladjarjev, trgovcev in poslovnežev različnega porekla in kulture: Slovenec Kalister, Panfilii iz Rovinja, Economo iz Soluna, Parisi iz Trenta, Švicar Catolla ...

Spomenik avstrijski cesarici Sissi v parku pred železniško postajo. Foto: Silvo Bizjak.

V parku je spomenik cesarici Elizabeti (nemško *Elisabeth*, italijansko *Elisabetta*), bolj znani kot *Sissi*, ki je bila ljubezen na prvi pogled cesarja Franca Jožefa. Z njim se je poročila stara vsega 17 let in za doto dobila 100.000 goldinarjev, kar je bilo 330 letnih plač oficirja, dodatnih 12.000 pa še za *Morgen Gabe* (darilo za nedolžnost). Anarhist Luigi Lucheni jo je leta 1898 zabodel v Ženevi (Veronese 2010c). Med Tržačani je bila tako priljubljena, da so po njej, sicer napačno, poimenovali velikonočni »štrudelj« *presnitz* (*Preis Prinzessin* – princesina nagrada).

Meščani so zbrali denar in leta 1912 je bil postavljen cesaričin bronasti kip, ki je bil med italijansko okupacijo odstranjen. Leta 2004 je bil na drugem koncu parka postavljen spomenik ezulom, Istranom in Dalmatincem, ki so se po drugi svetovni vojni umaknili v Italijo. Tu so jim zgradili naselja na robovih nekaterih slovenskih vasi, kakršna je Padriče, tudi z namenom, da bi pospežili etnično čiščenje. Predsedniki Italije, Hrvaške in Slovenije so leta 2010 položili venec, da bi opozorili na krvoločnost Slovanov in slovanski ekspanzionizem (medmrežje 5). Žal se takratni slovenski predsednik Danilo Turk ni ustavil v Bazovici, da bi se poklonil tudi antifašistom, ki jih je banda Colotti zmetala v *Bazoviški šoht* (šoht je izpeljanka iz nemškega *Schacht* v pomenu 'jašek').

Postaja 3: Terezijanska četrt s Slovenskim narodnim domom

»... kričecha množica, nad katero so iz oken Narodnega doma švigali plameni ... in strmela v gasilce, ki jim napadalci niso puščali, da usmerjajo brizge v goreče poslopje ...«

(Pahor 2006)

Na vogalu trga Santos, na začetku nabrežja, je trgovina Mirella, zadnja od tistih, kamor so jugoslovanski kupci v drugi polovici prejšnjega stoletja zahajali po cenena oblačila, najlonke in spodnje perilo (medmrežje 6). Z njihovim upadom so izpraznjene poslovne prostore napolnili Kitajci in Terezijansko četrt spremenili v *China town*. Zaradi krize pa tudi zanje ta dejavnost ni več donosna; od 237-ih trgovin leta 2009 jih je ostala aktivna le še tretjina, za kar petkrat pa se je povečalo število restavracij (medmrežje 7).

Na koncu mogočne stavbe italijanske banke, v poznorenesančnem slogu zgrajene v tridesetih letih prejšnjega stoletja, je stisnjen trg Pamfli. Imenuje se po lastniku ladjedelnice, ki je bila na tem mestu. Pozornost pritegne tamkajšnja evangeličanska ali luteranska cerkev, edina stavba v mestu v slogu nemške novogotike. Zgrajena je bila leta 1875 iz rudistnega apnenca iz kamnolomov pri Velikem Repnu. Načrt zanjo je izdelal Carl Johann Christian Zimmermann iz Vroclava. Ker je bilo na tem mestu še do leta 1791 območje solin, so jo temeljili na več kot 200-ih 25 m dolgih hrastovih pilotih. Otvoritve se je udeležilo 1000 od takratnih 1700 tržaških evangeličanov. Sedaj jih je v mestu le še kakih 120. Poleg 50 m visokega vitkega zvonika pozornost pritegne strma strešna kritina iz plošč sivo-zelenkastega skrilavca, medtem, ko so na vseh ostalih, položnejših strehah korci. Ohranjen je zvon iz pretopljenih francoskih topov, ki so jih Prusi zasegli v bitki pri Sedanu leta 1870 (medmrežje 8).

Za varno temeljitev sosednje stavbe Pošte, ki je eden največjih primerkov eklektičnega sloga v mestu, je bilo potrebno zabiti več kot 5000 lesenih pilotov. Zgrajena je bila leta 1894.

Mirella je še zadnja od trgovin, kamor so jugoslovanski kupci v drugi polovici prejšnjega stoletja zahajali po cenena oblačila. Foto: Franc Malečkar.

Koncert v tržaški evangeličanski cerkvi 3. junija 2014. Nastopajoči so poustvarili glasbo Židov, zaprtih v koncentracijskem taborišču Auschwitz. Foto: Franc Malečkar.

Evngeličanska ali luteranska cerkev na trgu Pamfilijev. Vir: Wikimedia Commons.

Tržaški Veliki kanal. Vir: Wikimedia Commons.

Razglednica Velikega kanala iz leta 1908; v sredini kanala je Rusi most, na njegovi levi pa srbska pravoslavna cerkev svetega Spiridona. Vir: Franc Malečkar.

V osrednjem delu glavne fasade izstopa šest jonskih stebrov, nad katerimi so bifore ločene s kipi, ki predstavljajo gospodarske dejavnosti. Na timpanih stranskih vrat sta zanimiva puta, uniformirana dečka poštarja. V pritličju stavbe je poštni muzej. V njem po svoji edinstvenosti izstopa naprava iz 18. stoletja, namenjena razkuževanju korespondence, ki je prišla iz krajev z epidemijami, ne da bi pri tem kršili diskretnost. Predstavljena je tudi poljska pošta, špartansko opremljen urad, ki ga je bilo mogoče enostavno sestaviti; prvič je bila uporabljena v strelskih jarkih prve svetovne vojne.

Stavbi pošte in uprave železnice stojita na nekdanjem Carinskem trgu, v predelu, ki si ga je Marija Terezija zamislila kot »mali Amsterdam«. Kljub polstoletnemu delu zapornikov je bil projekt izsuševanja solin prezahteven in je bil izveden le Veliki kanal, razširjena vodna pot v soline. Tamkajšnje široke ulice se sekajo pravokotno, od tod tudi rek »*lepo po vrsti, kakor hiše v Trsti*«.

V pritličju stavb Terezijanske četrti so med drugim skladišča, trgovine, delavnice, v prvem nadstropju so uradi, drugega, imenovanega *piano nobile*, je zasedala družina lastnika dejavnosti, višje je bila nameščena služinčad. V ključnih, izstopajočih, klinasto oblikovanih kamnih na vrhu oboka vežnih vrat so izklesane glave *maskeronov* ali *pandurjev* oziroma biričev, ki naj bi prinašale srečo. Prve so idealizirane ženske figure, medtem ko pri drugih niti ena ni enaka drugi. Narejene so po dejanskih upokojenih avstrijskih obmejnih stražnikih (*grenzen 'graničarji'*), ki so jih bogate družine zaposlovale kot varnostnike. Bili so nekakšen statusni simbol, kot je dandanes prestiž imeti za varuško Filipinko (Veronese 2010b).

Sredi trga, leta 2004 prenovljenega po zamisli arhitekta Borisa Podrecca, stoji fontana z upodobitvijo boga Tritona. Prav na hitro je bila izdelana leta 1899, da so Italijani lahko preprečili postavitev spomenika cesarju Francu Jožefu.

Na vogalu Carinskega trga je med letoma 1902 in 1904 podjetje Martelanc iz Barkovelj po načrtu Maksa Fabianija v secesijskem slogu zgradilo slovenski Narodni dom, prvo večnamensko kulturno središče, ki je dolgo veljalo za biser sodobne evropske arhitekture. V stavbi so imele sedež številne slovenske organizacije, v njej so bili telovadnica, čitalnica, glasbena šola, restavraciji in delavski ambulanti, banka, tiskarna, prvi slovenski kinematograf, Balkan, takrat eden najsodobnejših evropskih hotelov s kopalnicami v sobah, in zasebna stanovanja. V 16-ih letih je bilo v Narodnem domu več kot 600 gledaliških predstav, 134 koncertov, oper in operet, skoraj 200 političnih shodov in predavanj ...

Narodni dom je bil osrednji živec gospodarskega in kulturnega življenja tržaških Slovencev (Jelinčič 1954), zato ne preseneča, da je bil trn v peti fašistov. Tržaška »kristalna noč« se je zgodila 13. julija 1920. Po zboru na Velikem trgu so nekateri udeleženci pod vodstvom Francesca Giunte uničili 21 slovenskih ustanov in podjetij, predvsem pa zažgali »... *naš dom* ...« (medmrežje 9). Na predvolilnih shodih se je Giunta s tem celo bahal (medmrežje 9). Žrtev požiga je bil radovljiški javni delavec Hugo Roblek, po katerem se imenuje planinski dom na Begunjščici, ki se je pred plameni skušal rešiti s skokom skozi hotelsko okno (Košnjek 2020). Med strahotnim fašističnim zatiranjem se je med primorskimi Slovenci začela utrjevati zavest, da narodu svobode nihče ne podari, pač pa si jo mora vzeti sam (Vovk 2019). Zaščitni zakon za slovensko manjšino v Italiji iz leta 2001 določa, da naj bi se v petih letih v Narodni dom znova vselile slovenske kulturne in znanstvene institucije. To se še vedno ni

Stavba Narodnega doma potrpežljivo čaka, da jo ponovno »prepojki« slovenstvo. Foto: Primož Pipan.

zgodilo in čeprav ga je oktobra 2021 italijanska vlada z dekretom vrnila slovenski narodni skupnosti, poslopje za zdaj še vedno zaseda tržaška univerza.

Postaja 4: Oberdankov trg

»... *Brezno* (v istrskem narečju *fojba*) primerno mesto pokopa za tiste, ki ogrožajo nacionalne značilnosti Istre ...«

(Josip Kobilj / Giulio Italice Giuseppe Cobòl 1919)

Narodnega doma pa ni mogoče videti z nekdanjega osrednjega Kasarniškega, sedanjega Oberdankovega trga, saj ga zakriva stavba, v kateri je bila Tržaška kreditna banka, žrtev povojnega spodnašanja gospodarske neodvisnosti Slovencev v Italiji. Trg se imenuje po Slovencu Wilhelmu Oberdanku (poitalijančeno *Guglielmo Oberdan*), nezakonskem sinu revne Slovenke, ki se je v Trst priselila iz okolice Gorice. Služenju vojaškega roka se je izognil s pobegom v Rim, kjer se je priključil italijanskim iredentistom in skušal narediti atentat na cesarja. Iredentisti so ga prijaviili, tako da so ga prijeli in zaradi veleizdaje obesili. Ob stoletnici njegove smrti leta 1982 ga je italijanski predsednik primerjal s Kristusom (medmrežje 10). Celica, v kateri je bil zaprt, je ohranjena v Mestnem muzeju iredentizma (*Civico Museo del Risorgimento*) na severovzhodni strani trga. To je edina stavba v mestu, namensko zgrajena za muzej.

Ob njej je Tržaško knjižno središče, katerega ureditev je omogočila donacija dr. Vanje Lokarja. Med ljudmi ne slovi le kot prodajalna knjig, kamor po planinske vodnike zahajajo tudi italijansko govoreči meščani, ampak tudi kulturno središče z literarnimi večeri in še čem. Plošča pod arkadami stavbe RAS na nasprotni strani trga opozarja, da je bila tamkaj med drugo svetovno vojno nemška mučilnica.

Police v Tržaškem knjižnem središču so oblikovane kot stilizirana fasada bližnjega Narodnega doma. Foto: Franc Malečkar.

Pod asfaltno prevleko glavne prometne osi v mestu ulice Carducci, nekdanje Potočne ceste, se steka potok Ključ. Foto: Franc Maležkar.

Med Slovenci, ki se jih »sramujemo«, velja omeniti sina slovenskih tržaških učiteljev Josipa Kobilja. Po prvi svetovni vojni se je poitalijančil in kot Giuseppe Cobolli Gigli postal minister za javna dela v Mussolinijevi vladi. Že leta 1919 je pozival k metanju Slovencev in Hrvatov v fojbe. Njegovo pesem o fojbi so se otroci morali učiti na pamet (Ivančič 2019). Na Svetem Jakobu rojenega Ericha Rajakovica, ki je študiral na Dunaju, je Adolf Eichman zadolžil za deportacije Židov na Poljskem; postal je tudi poveljnik koncentracijskega taborišča. Po končani vojni se je umaknil v Argentino, zatem pa vrnil v Trst, kjer je postal podjetnik in trgoval predvsem z Jugoslavijo. Leta 1963 je pod zaščito Uprave državne varnosti (UDBA) obiskal tudi Piran (Rudolf 2019a).

Oberdankov trg je pomembno prometno vozlišče. Tu je začetna oziroma končna Postaja Oopenskega tramvaja, enega redkih, ki deluje kot žična vzpenjača, saj na svoji vsega dobrih 5 km dolgi poti premaga skoraj 350 m višinske razlike. Od začetka delovanja leta 1902 je Slovincem z Opčin in okolice omogočal zaposlitev v mestu in lažjo prodajo izdelkov na tržnicah (Knez 2019). Da bi prodajo onemogočili, so med svetovnjima vojnoma na Stari mitnici zgradili Pokrito tržnico s plačljivim najemom stojnice.

Od tod se proti trgu pod asfaltno prevleko nekdanje Potočne ceste steka potok Ključ. Pri Portičih se mu podzemno pridruži potok Stari breg (Halupca, Guglia in Halupca 2010). Na križišču s Hrenovo ulico je Kalistrova palača. V njenem pritličju je bila blagovnica Godina, ena največjih evropskih trgovin s tekstilom v eni sami etaži. Vanjo je v šestdesetih letih prejšnjega stoletja po nakupih za soproga zahajala tudi Jovanka Broz (Velan 2014).

Postaja 5: protiletalsko zaklonišče Kleine Berlin

»Dragi Globus,
izražam vam mojo zahvalo in zasluge, ki jih Vi imate
za nemški narod, za zaključek Operacije Reinhardt ...«
(iz Himmlerjevega pisma Odilu Globočniku, ki ga je
ljubkavalno imenoval Globus; vir: arhiv Rižarne)

Z Oberdankovega trga za stavbo deželnega sveta Furlanije - Julijske krajine vidimo antene na strehi sedeža državne radijske in televizijske družbe RAI (*Radiotelevisione Italiana*), od koder na srednjem valu, pri frekvenci 981 KHz, v slovenskem jeziku oddaja Radio RAI Trst A. Nasproti nje, na vznožju vzpetine Škorklja, je vhod v muzej *Kleine Berlin*, ki so ga uredili v nekdanjem protiletalskem zaklonišču.

Po kapitulaciji Italije septembra 1943 je Trst postal sedež nemške Operacijske cone Jadransko primorje (*Operationszone Adriatisches Küstenland*, italijansko *Zona d'operazioni del Litorale adriatico*) (medmrežje 11), zadnjega prilaščenege ozemlja nacističnega imperializma. Nemška uprava se je namestila v Sodni palači. Nemški oblastniki so kmalu pričeli kopati 500 m dolgo zaklonišče, sestavljeno iz osrednjega tunela in enajstih stranskih hodnikov. Sedaj so v njih predstavljeni dokumenti o 17-ih letalskih napadih zaveznikov, pa tudi preureditev jam za vojaške namene na Soški fronti v prvi svetovni vojni. Zaklonišče je povezano z 250 m dolgim občinskim tunelom, ki naj bi segal do Rojana. Vzporedne tunele

Dolgi in tanki stalaktiti v tržaškem javnem zaklonišču, narejenem v času nemške okupacije Trsta po kapitulaciji Italije leta 1943. Foto: Silvo Bizjak.

Občinski del spleta protiletalskih zaklonišč iz druge svetovne vojne pod Škorkljo ni bil zaključen, ker so se spopadi prej končali. Tla so sčasoma prekrile kapniške ponvice. Foto: Franc Malečkar.

so uporabljali delavci pošte in železnice. Po končani vojni so jih izkoristili za vinsko klet in sušilnico pršutov. Javno zaklonišče je zasigano; stalaktiti se vsako leto podaljšajo za 4,5 cm (Radacich 2004).

V enem od stranskih rogov vojaškega dela zaklonišča so nakazane polžaste stopnice. Vodile so do vile, ki jo je zasedel poveljnik policije Odilo Globočnik. Slovenskemu očetu in mami Slovenki ali Hrvatici iz Vršca se je v Trstu rodil leta 1904 (Black 2012). Po prvi svetovni vojni se je družina preselila v Celovec, kjer je Odilo hitro napredoval v nacistični hierarhiji in postal dunajski župan. Zaradi kraje so ga odstavili in mu zaupali izvedbo *Operacije Rainhardt*, kot so poimenovali uničenje Židov v vzhodni Evropi.

Globočnik je odgovoren za vsaj dva milijona žrtev, od Varšavskega geta do koncentracijskega taborišča Treblinka. Velja za prvega morilca z industrijskimi metodami v zgodovini človeštva (Simčič 2006), izumitelja plinskih celic, največjega lopova v Guinnessovi knjigi rekordov in »recikliranega« vojnega zločinca. Lovec na vojne zločince Simon Wiesenthal ni verjel v njegov samomor med begom zadnjega dne v maju 1945 v Špaterjanu (*Paternion*) na avstrijskem Koroškem. Tržaški poznavalec zgodovine in zbiratelj vojaških starin Diego de Henriquez navaja, da je bil na Himmlerjevem seznamu v tajnih pogajanjih z zavezniki izposlovanih nekaznovanih nacistov, vključenih v operacijo *Odessa* (Cerceo 2012). Nekatera pričanja nakazujejo, da naj bi vsaj do leta 1977 na veliki nogi živel v Kaliforniji, predvsem od prodaje nagrabljenih umetnin (Marzana 2003).

Postaja 6: od Hrenove ulice do Ljudskega vrta

»... Toda ravno zato, ker ljubim vse, kar me obkroža, dam brez kakršnegakoli obžalovanja življenje za stranko, za bodočnost, za odpravo hlapčevstva, za odpravo izkoriščanja človeka po človeku.«

(Pinko Tomažič, iz politične oporoke, napisane tri dni pred smrtno obsodbo na drugem tržaškem procesu)

Kleine Berlin je s tunelom povezan s Sodno palačo onkraj ulice. Palača ima na fasadi številne strelne poškodbe. Nemci so se jugoslovanski vojski upirali vse do prihoda novozelemskih vojakov. Nad vrati je vklesan velik napis XII A FASC REST, kar pomeni 'zgrajeno v 12. letu fašistične vlade'. V njej sta bila prvi in drugi tržaški proces, na katerih so več protifašistov obsodili na smrt. Na morišče so jih odpeljali iz Koronejskega zapora (*Carcere Coroneo*) v Hrenovi ulici, poimenovani po škofu Tomažu Hrenu, ki je tu imel posest (Merkù 2006).

V sosednji ulici je največja sinagoga v Evropi, kar priča o bogastvu in pomenu Židov v Trstu. Otvoritev monumentalne stavbe s stilizirano Davidovo zvezdo v rozeti na betonski fasadi je bila leta 1912 (Guagnini 2011).

V bližnjih ulicah svetega Frančiška in Donizetti je nekaj osrednjih slovenskih ustanov, kot so Narodna in študijska knjižnica, Slovenska kulturna in gospodarska zbornica ter Slovenska prosveta (Vidrih 2015).

V nadaljevanju ulice proti severu, na hišni številki 41, že od daleč zagledamo 45 m visok okrogel stolp iz blokov peščenjaka. Namenjen je bil izdelovanju lovskih šiber. Zgrajen je bil

Tržaška sinagoga s stilizirano Davidovo zvezdo v fasadni rozeti. Vir: Wikimedia Commons.

leta 1839 in je še zadnja taka naprava na svetu. Na vrhu so v peči stališi svinec in ga vlili skozi različne bakrene plošče, perforirane glede na želeno velikost kroglic. Te so se zbirale na dnu, v rezervoarju, polnem vode (medmrežje 12).

Ob stavbi je 30 hektarjev prostran park Ljudski vrt s 370-imi vrstami dreves. Ker tržaškemu županu, botaniku Muziu de Tommasiniju, ni uspel nepremičninski posel, je med letoma 1854 in 1864 na občinski posesti zasnoval parkovni kompleks, ki ga krasijo doprsni kipi za mesto pomembnih kulturnikov. Med njimi sta tudi Srečko Kosovel in Julius Kugy. Kugyjev oče je bil Korošec Kugej, mama pa je bila hči pesnika Jovana Vesela - Koseskega, prvega predsednika Slavijanskega društva. Kosovelov in Kugyjev spomenik sta edina javna spomenika Slovincem v Trstu.

Postaja 7: prek Akvadota do Rimskega gledališča

*»Vašegnada,
Cartana luba moja gospa mate! Sem perjela Vašegnade
pismo no use, kar so me poslale: Buh ta jim lonaj ...«*
(iz pisma baronice Marie Isabelle Marenzi
svoji materi 28. oktobra 1686)

Ob vrtu pod cestnim ustrojem ulice ob parku je potok. V sosednji ulici Akvadot cestni ustroj prekriva rimski vodovod. V njej izstopa stavba v secesijskem slogu, leta 1907 zgrajena

Doprski kip Juliusa Kugyja v tržaškem parku Ljudski vrt. Foto: Silvo Bizjak.

Drogerija Toso je zadnja trgovina, kjer lahko kupujemo na »star način«. Prodajalec za pultom odtehta toliko blaga, kot ga želimo kupiti. Foto: Franc Malečkar.

po zamislih arhitektov Vivianija in Gibertija. Njeno veličastnost poudarjata kariatidi nad stebri vhoda. Po »zvezdnicah« bližnjega bordela so ju Tržačani poimenovali *Gigogin* in *Barbara*. V stavbi je bila kinodvorana *Eden*. Zato so jo leta 1938 razdejali fašisti, misleč, da se imenuje po takratnem britanskem zunanjem ministru (Halupca in Veronese 2009).

Priljubljeno sprehajališče z drevoredom se spusti do palače Portiči ob nekdanji Potočni ulici. Onkraj nje je sredi trga spomenik »velikega« italijanskega skladatelja Giusseppeja Verdija, ki je ustvarjal tudi v Trstu. Predstavlja ga zleknjenega v fotelju; stoječega namreč ne bi mogli postaviti pod arkade gledališča. To je prvi spomenik, narejen po skladateljevi smrti. Prvotno skulpturo iz kraškega apnenca so razbili leta 1915 zaradi »izdaje« Italije, ki se je pridružila silam antante. Po vojni so iz pretopljenih avstrijskih topov izdelali njeno kopijo.

Na trgu je drogerija Toso, ki je zaščiten kot spomenik, saj je vse od otvoritve leta 1906 ostala nespremenjena. Upravlja jo družina Kosmina, ki ponosno nadaljuje edinstveno tradicijo v mestu.

S trga je vidna zadnja stena največje katoliške cerkve v mestu, škofijske cerkve svetega Antona Novega. Ob njenem vogalu pritegne pozornost stavba s tablico *casa delle bisse*, kar pomeni 'hiša kač'. Nad vrati so trije orli, ki trgajo kačo, namenjeno zagristi v kroglo. Upodobitev predstavlja Sveto alianso, ki premaga Napoleona med njegovim poskusom osvojitve sveta (medmrežje 13). V veži je tablica, ki opozarja, da je bil omet narejen s kisom, saj je bila med njeno gradnjo leta 1771 velika suša.

Čelna stran cerkve svetega Antona Novega, zgrajene v novoklasičističnem slogu, se odpira proti Velikemu kanalu. Njen timpanon podpirajo jonski stebri, atiko pa krasijo kipi šestih tržaških zavetnikov. Trg pred njo so pridobili z zasutjem vodne poti, ki je dolga 372 metrov. Prek Velikega kanala so vodili trije pomični mostovi zelene, bele in rjastordeče, to je ruse barve. Na slednjem, Rusem mostu, v italijanščini imenovanem *Ponte Rosso* (ob njem je razvpiti istoimenski trg, ki je bil pred desetletji pravcata meka za jugoslovanske nakupovalce cenenege blaga), sta oznaka 0 m nadmorske višine in kip irskega pisatelja Jamesa Joycea, ki je v Trstu deloval v letih pred prvo svetovno vojno.

Ob morju je palača Aedes, prvi mestni nebotičnik, med svetovnjima vojnama po zgledu ameriških zgrajen na izrecno željo Mussolinija. Ob njem je palača, leta 1850 zgrajena po naročilu srbskega ladjarja Spiridiona Gopčevića. Njeno pročelje, ki odraža okus romantike, krasijo štirje kipi junakov bitke na Kosovem polju leta 1389: kneza Lazarja, njegove žene Milice, Miloša Obiliča in anonimne mladenke, ki je oskrbela ranjence. Ob Velikem kanalu se od leta 1885 šopiri veličastna cerkev svetega Spiridiona z bizantinskim navdihom, saj je srbska skupnost v mestu želela, naj odraža njeno bogastvo. Skupnost je že leta 1782 v mestu dobila šolo, ki je bila prva srbska šola v zgodovini nasploh.

Okrog 200 m južno od leta 2012 zgrajenega *Ponte curto* ('Kratki most') je Borzni trg. Tamkajšnja Borzna palača je bila v novoklasičističnem slogu s štirimi dorskimi stebri, ki podpirajo portik, zgrajena leta 1806. Nad kipom Afrike v prtiličju je luknja v steni. Skoznjo natanko ob

Čelna stran škofijske cerkve svetega Antona Novega. Foto: flickr.

Veliki kanal z mareografom spredaj, ki od leta 1785 označuje »ničlo Rusega mostu«. Namenjen je bil vplutju ladij in oznaki o m nadmorske višine za dunajski vojaški inštitut. Foto: Primož Pipan.

Kip irskega pisatelja Jamesa Joycea na Rusem mostu. Foto: Fabian Sandner, Wikimedia Commons.

Borzna palača na Borznem trgu. Foto: Stephen Colebourne, flickr.

12. uri posije sončni žarek na tržaški poldnevnik. Takrat se je nekoč oglasil zvon, ki je bil v pomoč pri naravnavanju ur v mestu.

Na nasprotni strani trga stoji hiša Bartoli (*Casa Bartoli*), delo Maksa Fabianija iz leta 1906. Je ena najbolj znanih stavb v mestu, zgrajena v liberty slogu z značilnim ornamentom na fasadi v obliki kaskade listov. V prvem nadstropju izstopa veranda, nekdanja restavracija kosher z velikim napisom *Free Territory of Trieste*.

Tam ima sedež gibanje Svobodni Trst. Eden njegovih vodij Paolo Parovel je prepričan, da je Svobodno tržaško ozemlje od 15. septembra 1947 suverena država z mednarodnim prostim pristaniščem, edinim na svetu. Združene države Amerike in Velika Britanija sta jo kot primarna skrbnika v imenu Varnostnega sveta OZN leta 1954 zaupala včasno upravljanje italijanski vladi (medmrežje 14). Ustanovitelj je ni nikoli ukinitel, kar pomeni, da pravzaprav ni del Italijanske republike (Škrlič 2013). Ta je že tri tedne po prevzemu oblasti ponoči v mesto pripeljala vojsko in sredi šestdesetih let brutalno zatrla vstajo ob ukinitvi ladjedelniške dejavnosti. Samo v prvih petih letih okupacije je v čezmorske države emigriralo okrog 25.000 Tržačanov, ki so jih nadomestili pohlevni ezuli (medmrežje 15). Gibanje ni separatistično, saj zastopa legitimne interese suverene države in želi odpravo kršitev, ki povzročajo resno gospodarsko škodo.

Ob hiši Bartoli je manjša stavba s tremi balkoni. S srednjega je leta 1876 takrat štirinajstletni Ettore Fenderl na mimoidoči sprevod izpraznil vrečko pisanih papirnatih trakcev. Tako so bili izumljeni konfeti (medmrežje 16).

V Borzni palači je od leta 1820 označena sončna ura z datumi na poldnevniku med obema enakonočjema. Skozi od tal 5 m oddaljeno luknjo v steni sončni žarek ob 12. uri vsak dan pada na isto črto, vendar vselej na drugi točki. Foto: Franc Malečkar.

V hiši Bartoli je eno prvih dvigal v Trstu. Napis na njenem pročelju označuje, da ima tu sedež gibanje Svobodni Trst, ki si prizadeva uveljaviti interese »države« Svobodno tržaško ozemlje. Foto: Primož Pipan.

Rimsko gledališče z areno, kjer so se bojevali gladiatorji. Pred njim je nekdanji sedež fašistične stranke, ki je zrasel v porušeni židovski četrti. Po drugi svetovni vojni je bil tu sedež zavezniške vojske. Foto: Luca Aless, Wikimedia Commons.

V smeri proti podnožju vzpetine svetega Justa so ohranjeni ostanki Geta. Tu je ob nekdanji protestantski cerkvi palača baronov Marenzijev, kjer so bila napisana prva slovenska datirana pisma (Tretjak 2014). Leta 1937 je bilo med odstranjevanjem židovske prisotnosti v mestu odkrito rimsko gledališče s 3500 sedeži, ki je bilo na tedanji obali zgrajeno v 1. stoletju našega štetja.

Na drugi strani Korza je kot francoski veleposlanik živel Marie-Henri Beyle s psevdonom Stendahl. Njegovi opisi mesta so bili rojaku Julesu Vernu v pomoč pri pisanju romana *Mathias Sandorf*.

Postaja 8: do katedrale svetega Justa in spust do Velikega trga

»... Trst ponuja raziskovalnemu turistu neskončno možnosti. Če se sooči z njegovimi bolj skritimi plastmi, pa sploh ...«

(Poljanka Dolhar, soavtorica vodnika Kako lep je Trst. Primorske novice 66-170, Koper, str. 12)

Ob Rimskem gledališču na vrhu stopnišča iz rudistnega apnenca stojita bazilika svetega Silvestra in jezuitska cerkev Marije velike. Prva, ki velja za najstarejšo tržaško cerkev, je zgrajena na mestu, kjer sta bili rojeni sveti Tekla in Evfemija. V stenah je videti »reciklirane« apnenčaste ornamente prejšnjih stavb. Strma ulica, tlakovana s pokonci postavljenimi ploščami

Katedrala svetega Justa vrh istoimenskega griča sredi Trsta. Foto: Stefano Merli, flickr.

Bogato okrašena notranjost katedrale svetega Justa. Foto: Stefano Merli, flickr.

peščenjaka, na Primorskem imenovanimi šališ (italijansko *saliso*), se mimo palače Bonomo vzhane na vrh griča. Družinski grb nad vrati zapuščene palače opozarja, da se je tu šolal tudi Primož Trubar in prižgal iskro kulture, ki se je razvnela v plamen slovenskega narodnega prebujenja in vzpona.

Katedrala svetega Justa je nastala z združitvijo Marijine cerkve s cerkvijo svetega Justa na mestu propilej v rimska svetišča. V vogalu zvonika so še vidni korintski stebri, kamniti okvir vrat pa je iz prerezanega rimskega nagrobnika. Strop predstavlja narobe obrnjeno ladjo, na tleh so ostanki mozaika starokrščanskega svetišča. V apsidi je »zlati« mozaik iz 12. stoletja, ki ponazarja Kristusa, zmagovalca nad ogromnim kuščarjem in kraljem kač baziliskom. Na njegovi levi je sveti Socerb, čigar relikvije so v stranskem oltarju. Zakladnico zapirajo vrata, pred tremi stoletji skovana v Kropi.

Sredi spusta skozi Staro mesto ali Kavano proti morju je Rihardov slavalok, verjetno mestna vrata ali vhod v svetišče boginje narave Magne Mater iz 1. stoletja našega štetja. Ime naj bi dobil po Rihardu Levjesrčnemu, ki naj bi bil tu zaprt. Nižje so v labirintu uličic ostanki rimske torklje in stavba ene od 40-ih tržaških javnih hiš *Metro cubo*. Tablica opozarja, da je vanjo rad zahajal James Joyce in jo imenoval »mesto javne nevarnosti« (Cafagna 2016). Leta 1910 je bilo v mestu 267 prostitutk, od tega 85 Slovenk (Fabris 1996).

Na jugozahodnem robu Velikega trga (*Piazza Grande*), ki se sedaj imenuje Trg enotnosti Italije, je palača Brigido s spominsko ploščo, da je tu leta 1797 prespal Napoleon Bonaparte. Da je bila v njej tudi Slavijanska knjižnica, ni označeno. Prav tako ni oznake, da se je v bli-

Veliki trg z Občinsko palačo in znamenitim baročnim Vodnjakom štirih celin. Foto: Franc Malečkar.

Vodnjak štirih celin je bil izdelan skoraj dve desetletji pred Cookovim odkritjem Avstralije, prav tako še ni bila odkrita Antarktika. Vir: Wikimedia Commons.

žnji stavbi rodil in prvi dve leti življenja preživel baron Žiga Zois, sin Slovenke in migranta iz Lombardije.

S skoraj 122 ari površine je Veliki trg največji trg v Evropi, odprt na morje. Njegovo jugovzhodno stranico zavzema Občinska palača (*Palazzo del Municipio*) v eklektičnem slogu. Na zvoniku, ki je kopija louverskega v Parizu, bijeta uro bronasta kipa Mihca in Jakca, ki so ju poitalijančili v *Micheze e Jacheze*. Pred zgradbo od leta 1751 stoji Vodnjak štirih celin bergamaškega kiparja Giovannija Battiste Mazzolenija s človeškimi postavami na vogalih – vsaka predstavlja eno od takrat znanih celin.

Na mestu cerkve svetega Petra je bila leta 1870 zgrajena palača Modello. Njeno fasado krasijo telamoni, moške kariatide, ki se z vraževerno gesto dotikajo spolovila. Na vrhu palače zavarovalnice Generali je skupina skulptur, kjer ženska v središču predstavlja mesto Trst in željo po sodobnosti, na primer željo po železnici z lokomotivo. Kot zadnja je bila na trgu zgrajena Vladna palača (*Palazzo della Luogotenenza austriaca*). Obdajajo jo mozaiki, kjer so habsburške zamenjali savojski grbi. Na nasprotni strani trga je palača tržaškega Lloyda s fontanama na vogalih. Tista, ki je bližje morju, ima slano vodo, od morja bolj oddaljena pa sladko.

Postaja 9: po nabrežju do Speleovivarija

»... upam, da boste, zvesti svojemu geslu "Gibanje je življenje", prispevali s številnimi ekskurzijami, da bi bolje poznali in cenili lepote okolice našega dragega Trsta ...«

(iz nagovora avstrijskega nadvojvode in naravoslovca Ludwiga Salvatorja, ko je 29. aprila 1898 prevzel pokroviteljstvo nad tržaškimi jamarji; vir: Mader 1999)

Na morski strani Velikega trga je Pomol svetega Karla, poimenovan po istoimeni vojaški ladji. Ta je vgrajena v njegove temelje, saj se je tu potopila. Na odseku morja do Starega pristanišča je bilo prvo tržaško letališče. Leta 1926 je od tam vzletelo prvo italijansko potniško letalo, hidroplan družbe Kozulić, ki je Trst povezal s Torinom.

Na drugi strani je Sanitetni, »žalostni« pomol. Od tod so v svet za boljšim življenjem ali z namenom ohranitve domačij odhajali Slovenci, tudi Aleksandrinke, Primorke, ki so jih kot dojilje zaposlovale bogate egiptovske družine. Ob morju sledi stavba nekdanje ribarnice v liberty slogu. V Laboratoriju za morsko zoologijo je Sigmund Freud preučeval spolne organe jegulje (medmrežje 17). Sledi nekdanje skladišče vina, kjer se sedaj ponuja italijanska gastronomija.

Nasproti je Jožefinska četrta s po nasledniku vladarice Marije Terezije Jožefu II. poimenovanim Jožefinskim trgom. Sredi trga stoji spomenik habsburškemu cesarju Mehike Maksimiljanu I., ki s prstom kaže proti Miramarskemu gradu. Spominska plošča na bližnji vogalni stavbi opozarja, da je tam, v konzulatu Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev v letih 1922–1923 delal Nobelov nagrajenec Ivo Andrić. Ko je nastopil službo, je med drugim zapisal: *»Tu se ne počutim dobro. Vse je neverjetno drago. Ne vem, kako dolgo bom zdržal tu ...«*

Na drugi strani trga je palača barona Revoltelle, pobudnika izgradnje Sueškega prekopa. V njej je slikarska galerija, kjer so predstavljena tudi dela treh slovenskih slikarjev, v Gorici

Pogled s Pomola svetega Karla proti Nabrežju sega od palače Aedes, »rečnega nebotičnika« na levi, prek palače grškega trgovca Dimitriosa Karitsiotisa s kupolo z napoleonskim orlom, vse do grške pravoslavne cerkve svetega Nikolaja. Foto: Franc Malečkar.

Na nekdanjem Jožefinskem trgu stoji kip Maksimiljanu I., mlajšem bratu cesarja Franca Jožefa. Foto: Primož Pipan.

rojenega portretista Jožefa Tominca ter rojenih Tržačanov, grafikov Avgusta Černigoja in Lojzeta Spacala. Slednji je živel v sosednji stavbi.

Nasproti marine z najstarejšim jadralskim klubom na Jadranu iz leta 1903, napis *Caffe Fabiani* opozarja, da je tudi ta stavba delo kraškega arhitekta Maksa Fabianija. Za njegov secesionizem značilnim štukaturam z listnimi vzorci je na njej dodan še erker (ovalni vogalni prizidek ob zgornjih treh nadstropjih, brez podpore). Nabrežje zaključuje Terezijanski pomol, kjer je kopalnišče Pedočin, edino v Evropi, kjer moške in ženske še vedno ločuje zid. Na zavoju je v nekdanjem lazaretu pomorski muzej. Poleg deblaka čupe je v njem razstavljen model ladje Civetta, na kateri je Josef Ressel leta 1828 prvič preizkusil ladijski vijak, ki ga je patentiral leto poprej.

Pred koncem bližnje strme ulice je vhod v protiletalsko zaklonišče iz druge svetovne vojne, ki ga zapirajo vrata z napisom *Spelovivarium*. Upravlja ga Jadransko znanstveno društvo (*Società Adriatica di Scienze*), v okviru katerega je bila leta 1877 kot prvo speleološko združenje na svetu ustanovljena Komisija za študij (kraške) planote, zadolžena za raziskave jam. Od leta 1989 sta v podzemlju zoološki vrt jamskih živali »z vsega sveta«, od Kalifornije in Somalije do Krasa, ter krasoslovni muzej.

V Speleovivarij vstopamo kot v jamo. Najprej je predstavljeno rastlinje na vhodu. Sledijo vivariji z živalmi, razporejenimi po prilagoditvah življenju v temi, tudi s človeško ribico in še zadnjimi ohranjenimi jamskimi ribami iz Somalije. V drugem delu sledimo vodi v krasu, od modelov podzemnega pretakanja do dihalnika ter od kemijskih do mehanskih usedlin s kostno brečo. Zadnji del je namenjen predstavitvi jamarstva. Zaključí se z urbano speleologijo, pri čemer je razstavljen tloris Trsta z vrisanimi votlinami, ki so delo človeka. Votline so nekakšna »četrtá dimenzija« mesta (Pichl 2013). Tržačan, ki se je naveličal bivanja v zaklonišču med letalskim napadom 7. februarja 1945, je šel pokadit cigareto na varnostni vhod. Prav tam je padla bomba in postal je ena od 463-ih žrtev medvojnih bombardiranj Trsta in okolice.

Postaja 10: Rižarna

5-4-1945

Draga Mama!

*Sporočam ti da jest sem
danes poklican za me ustreliti. Torej
zbogom za vekomaj.*

Smrt Fašizmu! Svoboda Narodu!

Bavčar Zorko

(pismo slovenskega partizana trenutek
pred ustrelitvijo; vir: arhiv Rižarne)

Stavba nekdanje rižarne in luščilnice riža pri Sveti Soboti iz leta 1898 je bila po zamisli Odila Globočnika jeseni 1943 spremenjena v koncentracijsko taborišče. Za ta namen je s seboj pripeljal 92 »profesionalnih« klavcev.

Najprej so bili tu kasarna, skladišče za naropano blago in policijska jetnišnica (*Polizeihaftlager*), kjer so zapirali domoljube in jih pošiljali v koncentracijska taborišča drugod po

Slika 18: Na steni kasarne v fašističnem taborišču Rižarna so še vidni obris stavbe krematorija. Vir: Wikimedia Commons.

Evropi. Iz Italije je na žalostno pot krenilo 123 vlakovnih kompozicij, od tega kar 99 iz Trsta. Od 900 deportiranih tržaških Židov se jih je domov vrnilo le 20.

Spomladi leta 1944 so sušilnico riža predelali v krematorij. Med okrog 20.000 taboriščniki jih je od 4000 do 5000 umrlo, od tega okrog 3400 Slovencev. Da bi preglasili krike žrtev, so ob glasni glasbi ubijali z batom in avtomobilskimi izpušnimi plini. Pred prihodom jugoslovanske vojske so dokaze razstrelili.

Poznejša oblast je hotela sramoto prikriti. Prepleskala je prostore in vanje namestila pribežnike iz Istre in Dalmacije. Ostale pa so praske na stenah, ki jih je Diego de Henriquez prepisal v dnevnik in so podlaga za oceno števila internirancev.

Leta 1975 je ostanke taborišča arhitekt Romano Boico predelal tako, da je približal njegovo brezizhodnost in poudaril grozo, ki se je tu dogajala. Na dvorišču je strašljiva, nekoliko znižana jeklena sled peči. Videti jo je tudi na steni kasarne, kjer je v nekdanji jedilnici urejen muzej. Grozodejstva so prikazana v Dvorani križev, od katere je ostalo samo ogrodje iz tramov. V pritličju stavbe je bilo skladišče, zgoraj delavnice in zapori. Nedotaknjenih je ostalo 17 celic smrti, v katere so nagnetli tudi po več kot 6 oseb hkrati, da so tedne, ob stalno prižganih svetilkah, poslušale krike mučenih nesrečnežev (Risiera ... 1995).

Poveljnik Rižarne je bil tudi *Kriminalkommisär* Ernst von Allers, prej idejni vodja tako imenovanega evtanazijskega programa *Aktion Tiergarten 4*. Po vojni je vodil socialni oddelek hamburške ladjedelnice, kjer se je z njim pogovarjal inženir Jordan Zakar. Allers mu je povedal, da so pred božičem leta 1944 upravo taborišča in ključke krematorija predali 120-član-

skemu Posebnemu italijanskemu inšpektoratu, ki ga je vodil Sicilijanec Gaetano Colotti. Ker je bil Trst takrat del Velikonemškega rajha, lahko rečemo, da je bila to kvislinška enota in je bila Rižarna v bistvu fašistično taborišče. Pomenljivo je, da je leta 1954 takratni predsednik Italijanske republike Luigi Einaudi Colottija za njegove zasluge pri ohranjanju italijanstva posmrtno odlikoval (Rudolf 2019b).

Prevod nekaterih uporabljenih topografskih pojmov

Akvadot – Viale XX settembre
 Bazoviški šoht – Foiba di Basovizza
 Borzni trg – Piazza della Borsa
 Carinski trg – Piazza Vittorio Veneto
 Hrenova ulica – Via del Coroneo
 Jožefinski trg – Piazza Venezia
 Koromačnik - Monte San Rocco
 Korzo – Corso Italia
 Oberdankov trg – Piazza Guglielmo Oberdan
 Pomol svetega Karla – Molo Audace
 Potočna cesta – Via Carducci
 potok Ključ – Torrente Maggiore
 Sanitetni pomol – Molo Bersaglieri
 Stara mitnica – Largo Barriera Vecchia
 Škorklja - Scorcola
 Trg Santos – Largo citta di Santos
 Veliki kanal – Canal grande
 Veliki trg – Piazza dell'Unita d'Italia
 Žavlje - Aquilinia

Literatura in viri

- Arneri, G. 2002: Breve storia della citta' di Trieste. Lint, Trst, 96 str.
- Black, P. 2012: Odilo Globocnik. Nazi Eastern Policy, and the Implementation of the Final Solution, www.doew.at – Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes (Hrsg.). Forschungen zum Nationalsozialismus und dessen Nachwirkungen in Österreich. Festschrift für Brigitte Bailer. Wien, str. 91–123. Medmrežje: https://nanopdf.com/download/peter-black-odilo-globocnik-nazi-eastern-policy-and-the_pdf, 8. 5. 2020.
- Bradassi, D. 2019: Tržaško podnebje med najbolj zdravimi v državi. Primorski dnevnik, 26. 3. 2019. Trst. Medmrežje: <https://www.primorski.eu/se/trzasko-podnebje-med-najbolj-zdravimi-v-drzavi-IF227648>, 6. 5. 2020.
- Brezin, E., Dolhar, P. 2011: Kako lep je Trst. Založništvo tržaškega tiska. Trst, 181 str.

- Cafagna, D. 2016: Le case di tolleranza di Trieste. Luglio Editore. Dolina, 244 str.
- Cerceo, V. 2012: Diari di de Henriquez: Globocnik, generale SS sopravvissuto nell'impunita' ai propri crimini. La voce di Trieste 2-27. Trst, str. 13.
- Cobòl, G. I. G. 1919: Trieste: la fedele di Roma. Lattes, Bemporad. Torino, 226 str.
- Dugulin, A. 2002: La necropoli di San Servolo: veneti, istri, celti e romani nel territorio di Trieste. Civici musei di storia ed arte. Trst, 150 str.
- Fabris, V. 1996: Storia di storie di casini di Trieste. Italo Svevo. Trst, 71 str.
- Gleščič, K. 2012: Radioaktivne smeti? Pa menda ja ne... Primorske novice 66-31, 7. 2. 2012. Koper. Medmrežje: <http://www.primorske.si/2012/02/11/radioaktivne-smeti-pa-menda-ja-ne>, 6. 5. 2020.
- Guagnini, A. 2011: La sinagoga di Trieste: architettura, cantiere, protagonisti. Rotary Club. Trst, 99 str.
- Halupca, A., Guglia, P., Halupca, E. 2010: Trieste sotterranea. Curiosità, misteri e meraviglie sotto la città. Lint. Trst, 400 str.
- Halupca, A., Halupca, E., Veronese, L. 2014: Trieste nascosta 2. Lint. Trst, 254 str.
- Halupca, A., Veronese, L. 2009: Trieste nascosta. Lint. Trst, 304 str.
- Ivančič, M. 2019: Fojba laži. Združenje protifašistov, borcev za vrednote NOB in veteranov. Koper, 225 str.
- Jelinčič, Z. 1954: Ob petdeseti obletnici ustanovitve Slovenskega planinskega društva v Trstu. Planinski vestnik 10-9. Planinska zveza Slovenije. Ljubljana, str. 477-483.
- Knez, O. 2019: Bo Openski tramvaj ponovno vozil spomladi prihodnje leto. Glasilo Občine Hrpelje - Kozina 19-4. Kozina, str. 17.
- Kosovel, S. 1974: Zbrano delo, 2. knjiga. DZS. Ljubljana, 728 str.
- Košnjek, J. 2020: Bo narodni dom spet slovenski. Gorenjski glas, 3. 1. 2020. Kranj. Medmrežje: <http://www.gorenjskiglas.si/article/20200103/C/200109963/1178/bo-narodni-dom-spet-slovenski>, 8. 5. 2020.
- Mader, B. 1999: Karst and Caves in the Works of the Austrian Archduke and natural scientist Ludwig Salvator. Acta carsologica 30-1. Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Ljubljana, str. 165-179.
- Malečkar, F. 2007: S Plimo po Trstu. Medmrežje: http://www.slovensko-morje.net/index.php?page=news&view_news=5456, 3. 1. 2007.
- Malečkar, F. 2012: Po Tigrovski poti in čez Bržanijo v Istro. Slovenija VI. Ljubljansko geografsko društvo, Založba ZRC. Ljubljana, str. 5-24.
- Marzana, S. 2003: Le armi per Tieste italiana. Italo Svevo. Trst, 246 str.
- Medmrežje 1: https://sl.m.wikipedia.org/wiki/Dolina,_Trst, 14. 5. 2020.
- Medmrežje 2: <https://www.rtvsl.si/radiokoper/na-danasnji-dan/22-julij-na-danasnji-dan-leta-1800-se-je-rodil-anton-friderik-lindner/427354>, 7. 5. 2020.
- Medmrežje 3: https://www.google.com/search?client=firefox-b-e&q=Trst+prebivalstvo&sa=X&ved=2ahUKewi__tG6nZLpAhVKcZoKHZE6DQMQ1QloBHoECBCQBQ&biw=1366&bih=632, 2. 5. 2020.

- Medmrežje 4: <https://www.blog.uporabnastran.si/2018/09/09/ljubljana-in-trst-sta-ponovno-povezana-z-vlakom-ta-bo-vozil-2x-dnevno-povratna-vozovnica-pa-stane-16e/>, 4. 5. 2020.
- Medmrežje 5: <https://www.casnik.si/srecanje-treh-predsednikov-v-trstu/>, 14. 10. 2010.
- Medmrežje 6: <https://www.zurnal24.si/svet/zaradi-neizdajanja-racunov-bodo-zaprli-mirello-271045>, 19. 5. 2016.
- Medmrežje 7: <https://www.rtv slo.si/radiokoper/novice/kitajci-v-trstu-se-od-trgovske-dejavnosti-selijo-k-upravljanju-barov-in-restavracij/413689>, 29. 1. 2017.
- Medmrežje 8: [https://it.wikipedia.org/wiki/Chiesa_evangelica_luterana_\(Trieste\)](https://it.wikipedia.org/wiki/Chiesa_evangelica_luterana_(Trieste)), 7. 5. 2020.
- Medmrežje 9: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1011080/>, 14. 5. 2020.
- Medmrežje 10: https://sl.wikipedia.org/wiki/Giuseppe_Cobolli_Gigli[https://it.wikipedia.org/wiki/Chiesa_evangelica_luterana_\(Trieste\)](https://it.wikipedia.org/wiki/Chiesa_evangelica_luterana_(Trieste)), 8. 5. 2020.
- Medmrežje 11: https://en.wikipedia.org/wiki/Operational_Zone_of_the_Adriatic_Littoral, 8. 5. 2020.
- Medmrežje 12: <http://biblioteche.comune.trieste.it/Record.htm?idlist=2&record=19222946124910401289>, 9. 5. 2020.
- Medmrežje 13: <https://www.youtube.com/watch?v=jooYol734CE>, 10. 5. 2020.
- Medmrežje 14: <https://triestelibera.one/chi-siamo.html>, 10. 5. 2010.
- Medmrežje 15: <https://www.youtube.com/watch?v=PmrC6oB1UIM>, 10. 5. 2020.
- Medmrežje 16: <http://parcofenderl.it/index.php/fenderl/ettore-fenderl>, 11. 5. 2020.
- Medmrežje 17: <https://www.freud-museum.at/online/freud/chronolg/1876-80e.htm>, 11. 5. 2020.
- M. K. 2015: Škedenjska železarna razdvaja ljudi in politiko. Primorski dnevnik 71-59. Trst, str. 4.
- Merkù, P. 2006: Krajevno imenoslovje na slovenskem zahodu. *Linguistica et philologica* 15. Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Založba ZRC. Ljubljana, 218 str.
- Morris, J. 2011: Trst in kaj pomeni nikjer. Cankarjeva založba. Ljubljana, 231 str.
- Pahor, B. 2006: Trg Oberdan. Slovenska matica. Ljubljana, 140 str.
- Pahor, S. 2010: Trst in Slovenstvo. Tržaško in Goriško, Ljubljansko geografsko društvo, Založba ZRC SAZU. Ljubljana, str. 25-47.
- Pichl, E. 2013: Guida allo Speleovivarium. Società adriatica di speleologia. Trst, 51 str. Medmrežje: <https://sastrieste.it/wp-content/uploads/2019/11/Nuova-guida-Speleovivarium.pdf>, 11. 5. 2020.
- Radacich, M. 2004: Il complesso di gallerie denominate »Kleine Berlin«. Club alpinistico Triestino. Trst, 16 str.
- Ruaro Loseri, L., Ruaro, G. 1999: Guida di Trieste. Lint. Trst, 440 str.
- Risiera di San Saba monumento nazionale - Direzione dei Civici Musei di Storia ed Arte. Trst, 1995. Medmrežje: <https://risierasansabba.it/home/>, 10. 5. 2020.
- Rudolf, S. 2019a: Brez dlake na jeziku. Radioaktivni val, Radio RAI Trst A. (11. 6. – Erih Rjakovič). Medmrežje: <http://www.rai.it/dl/portali/site/articolo/ContentItem-440845ea-054b-4f64-8cf4-636a87046886.html>, 12. 5. 2020.
- Rudolf, S. 2019b: Brez dlake na jeziku. Radioaktivni val, Radio RAI Trst A. (19. 2. – o Rižarni) 1.20'.

- Medmrežje: <http://www.rai.it/dl/portali/site/articolo/ContentItem-440845ea-054b-4f64-8cf4-636a87046886.html>, 12. 5. 2020.
- Rupel, A. 2019: Športne dejavnosti v Trstu in Gorici. Una festa per tutti = Praznik za vse: 25 aprile/ april. Glasilo pokrajinskega VZPI Trst 7-20. Trst, str. 33–35. Medmrežje: http://www.anpits.it/0-44/aprile_april_2019.pdf, 20. 7. 2021.
- Simčič, M. 2006: Odilo Globočnik, slovenski janičar v Hitlerjevi službi. Primorski dnevnik, 26. 12. 2006. Trst, str. 19.
- Škerlj, S. 1933: Casanova in kranjska Lenčka. Ljubljanski zvon 53-11. Ljubljana, str. 594–603. Medmrežje: <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC:YY12W3YK/2baf44f-832c-47e3-96b9-d70d6e490d04/PDF>, 14. 5. 2020.
- Škrli, R. 2013: Trst ni del Italije? Primorske novice 67-163, 17. 7. 2013. Koper, str. 4.
- Šubelj, G. 2020: Tržaški Kras s kolesom. Slovenija IX. Ljubljansko geografsko društvo, Založba ZRC SAZU. Ljubljana, str. 101–120.
- Šušteršič, M. 2008: Sledovi: po poteh slovenske prisotnosti v Trstu. Stampa Triestina. Trst, 144 str.
- Tretjak, M. (ur.) 2014: Artsprehod: literarne sledi Slovencev v Trstu. Založništvo tržaškega tiska. Trst, 30 str.
- Umek, E. 2001: Sprehod z baronom in drugimi imenitnimi Slovenci. Mladika. Trst, 75 str.
- Velan, E. 2014: Gasi se jedan od simbola Trsta: Godina – trgovina u kojoj je kupovala i Jovanka Broz. Novi list, 26. 5. 2014. Reka. Medmrežje: <http://www.novolist.hr/Info-fun/Zanimljivosti/Gasi-se-jedan-od-simbola-Trsta-Godina-trgovina-u-kojoj-je-kupovala-i-Jovanka-Broz>, 14. 5. 2020.
- Veronese, L. 2010a: Castellieri e grotte fortificate del Carso triestino. Luglio Editore. Trst, 56 str.
- Veronese, L. 2010b: I pompieri di Trieste-Diego de Henriquez: una vita per un museo-Chi erano i Panduri? Luglio Editore. Trst.
- Veronese, L. 2010c: Sissi: l'imperatrice triste. Luglio Editore. Trst, 62 str.
- Vidrih, P. 2015: Odločno se je uprl fašizmu, saj je svoj narod neizmerno ljubil. Primorske novice, 21. 3. 2015. Koper. Medmrežje: <http://www.primorske.si/plus/7--val/odlocno-se-je-uprl-fasizmu,-saj-je-svoj-narod-neiz>, 8. 5. 2020.
- Vovk, V. 2019: Sto let sramote. Delo, Sobotna priloga, 28. 12. 2019. Ljubljana, str. 11.

PO POTEH ROMANA MAJE HADERLAP ANGEL POZABE – V DOLINI LEPENE PRI ŽELEZNI KAPLI

Jana Ozimek, Primož Pipan

Vodja ekskurzije: Zdravko Haderlap, koroški kulturni delavec
Ekskurzija je bila izvedena 19. oktobra 2019.

Potek poti: Ljubljana – Železna Kapla – dolina Lepene – Železna Kapla – Ljubljana

Postaje: 1. Železna Kapla

2. Lepenska šola

3. Vinklnova domačija

4. Pečnikova domačija – kraj za vojne sirote

5. Hojnikova domačija – kraj vojnega zločina in otroštva pisatelja Valentina Polanška

6. Benetkova domačija – kraj otroštva Florjana Lipuša

7. Topičnikova domačija – Florjan Lipuš

8. Srednja polica – temelj druge avstrijske republike

9. Hudi graben – Albert Veinik versus Albert Einstein

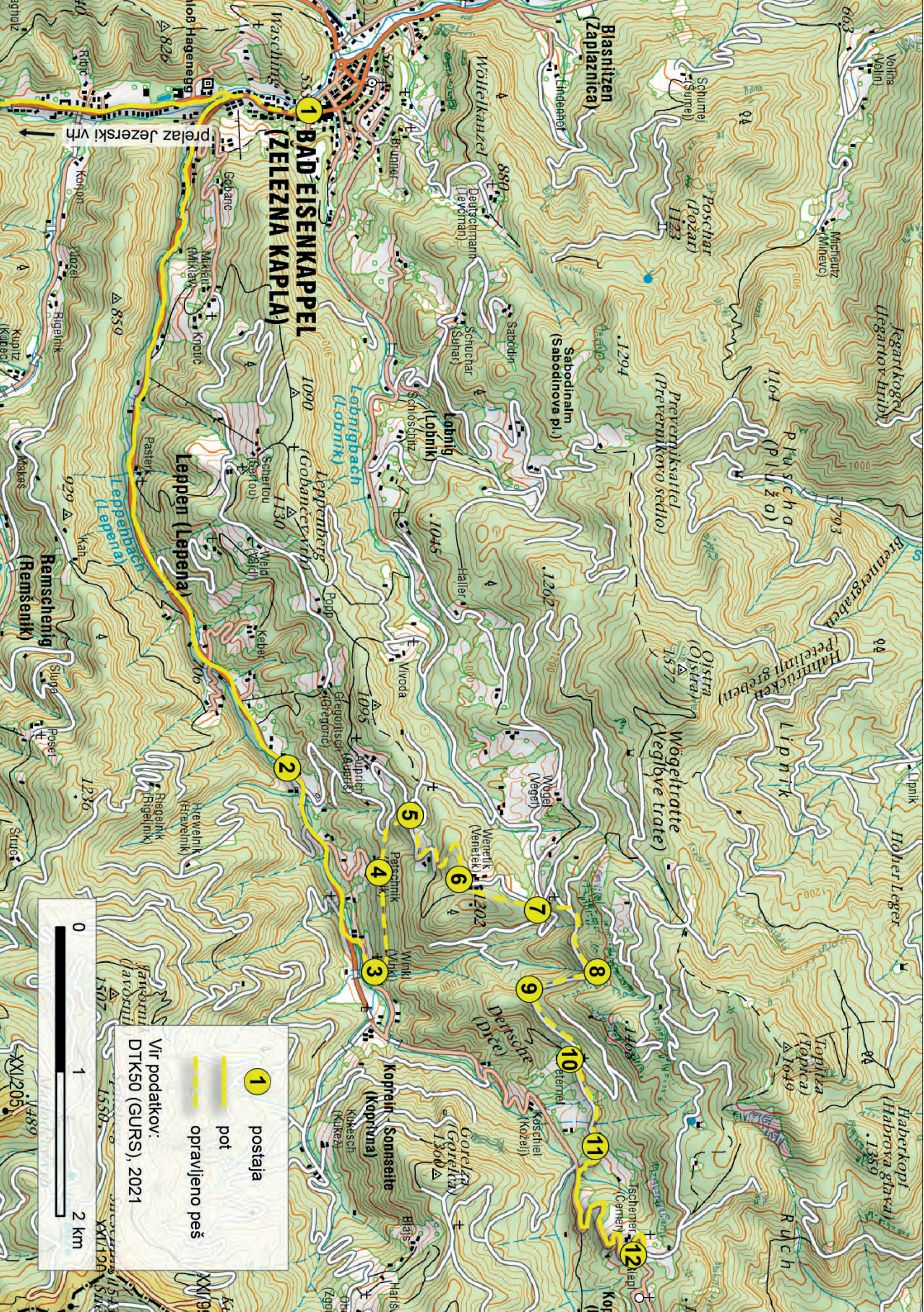
10. Peternelova domačija – o vrednosti človeka

11. Peršmanova domačija – kraj spominjanja in muzej

12. planina Luže

Uvod

Pričujoča ekskurzija je sledila potem romana *Angel pozabe* izpod peresa avstrijsko-slovenske pisateljice Maje Haderlap. Z njim je bila Haderlapova na 35. Dnevih nemške literature leta 2011 finalistka med štirinajstimi tekmujočimi književniki iz Nemčije, Avstrije in Švice. Prejela je nagrado, poimenovano po sloviti pisateljici Ingeborg Bachmann, ki velja za eno najprestižnejših nagrad za literaturo v nemškem govornem okolju. Haderlapova je postala prva (Koroška) Slovenka in prva avstrijska pisateljica s tem uglednim priznanjem. Žirija je ocenjevala le odlomek iz še neobjavljenega romana in celotnega besedila ni poznala, saj po pravih besedilo, ki »tekmuje«, ne sme biti prej objavljeno. Založba je knjigo izdala takoj po podelitvi nagrade. Roman je bil najprej napisan v nemščini, nakar ga je Štefan Vevar prevedel v slovenščino. Slovenski prevod je prvič izšel leta 2012, v ponatisu pa leta 2018. Doslej je bilo prodanih več kot 100.000 izvodov v nemščini in več kot 10.000 v slovenščini. Poleg slovenščine je roman preveden v hrvaščino, italijanščino, češčino, francoščino, nizozemščino, španščino, angleščino in arabščino.

1 BAD EISENKAPPEL
(ZELEZNA KAPLA)

2 Leppen (Lepena)

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

1 postaja

2 pot

3 opravljeno peš

Vir podatkov:
DTK50 (GURS), 2021

0 1 2 km

Vodja ekskurzije je bil pisateljčin brat Zdravko Haderlap (www.haderlap.at), vodnik, kulturni delavec in kmet, ki živi na Haderlapovi domačiji, po domače pri Vinklnu. Pobudnica ekskurzije je bila profesorica slovenskega jezika na ljubljanski Gimnaziji Vič Jana Ozimek, ki je po tej poti že prej peljala maturante viške gimnazije; roman je bil namreč leta 2019 predpisan za maturitetni esej iz slovenskega jezika.

Spomladi 2019 je za branje romana in hojo po poti, kjer se dogaja, navdušila tudi člane Ljubljanskega geografskega društva. Haderlapov prispevek je želela deliti z vsemi, ki jih zanima usoda in trpljenje Koroških Slovencev med drugo svetovno vojno, o čemer ne vemo prav veliko. Ob tem romanu se je spraševala, kdo daje človeku pravico, da v vojno morijo potisne toliko nedolžnih ljudi, predvsem otrok, ki se še leta ne morejo otresti vojnih travm. Te so se zalezle tudi v vse pore zavesti in podzavesti nekaj naslednjih generacij, posledice pa so pustile tudi v pokrajini in na domovih, kjer so se dogajale vojne grozote.

Organizacijo izleta je prevzel Primož Pipan z Geografskega inštituta Antona Melika ZRC SAZU. Pohod je bil razdeljen na devet postaj, potekajočih od Vinklnove do Peršmanove domačije. Vsaka od njih je povezana bodisi z vsebino romana bodisi z življenjskimi usodami ljudi na tem območju, ki so jih v svojih literarnih delih predstavili tudi drugi pisatelji s tega območja.

Najprej je udeležence ekskurzije pot vodila čez prelaz Jezerski vrh in naprej do Železne Kaple, kjer jih je v župnijski »Omanovi cerkvi« sprejel župnik Polde Zunder. Nato so se podali v sedemkilometrsko dolino Lepene. Obiskali so Lepensko šolo, kjer se je šolala pisateljica Maja Haderlap, v njej je poučeval in stanoval pisatelj Florjan Lipuš, tu se je šolala tudi njegova hči, prav tako literarna ustvarjalka, pesnica Cvetka Lipuš. Pozdravil jih je predsednik slovenskega prosvetnega društva Zarja Vili Ošina. Vodnik Zdravko Haderlap je tamkajšnjo pokrajino predstavil z zgodovinskega, literarnega in jezikovnega vidika. Zatem so se udeleženci z avtobusom zapeljali do njegove kmetije – Vinklnove domačije (830 m), kjer je otroštvo in mladost preživela njegova sestra Maja Haderlap. Tu se je pričel petinpolurni geografsko-literarni pohod po poteh njenega romana *Angel pozabe*. S civilizacijo so se ponovno srečali pri Peršmanovi domačiji (1100 m). Med obema domačijama je 3 ure hoje, pri čemer je treba premagati 350 m višinske razlike. Razen kratkega odseka vzpon ni strm. Pogoji za udeležbo na ekskurziji je bil, da so udeleženci prebrali vsaj roman *Angel pozabe*, priporočljivo pa je bilo prebrati tudi literarna dela Florjana Lipuša *Boštjanov let*, Petra Handkeja *Še vedno vihar* in Antona Haderlapa *Graparji*.

Opis poti

Postaja 1: Železna Kapla

Prva postaja na poti je bila Železna Kapla, kjer so se udeleženci srečali z vodnikom Zdravkom Haderlapom in doživeli sobotni tržni utrip mesta, kjer še slišiš slovensko govorico. Železna Kapla (*Bad Eisenkappel*) se razprostira na nadmorski višini 558 m. Je urbano naselje in sedež občine Železna Kapla - Bela (*Bad Eisenkappel-Vellach*) na dvojezičnem avstrijskem Koroškem, v vzhodnem delu Karavank. Nastala je v tako imenovanem Selsko-Kapelskem

Železna Kapla v ozadju, spredaj je naselje Bela, je nastala na stičišču petih dolin. Vir: Wikimedia Commons.

podolju, ki ga obdajajo več kot 2000 metrov visoki vrhovi. Je upravno, kulturno in gospodarsko središče hribovite podeželske okolice.

Železna Kapla se je razvijala ob cesti z Jezerskega v Podjuno, na stičišču gorskih dolin Bele (*Vellach*) z istoimenskim vodotokom, Obirske doline (*Ebriachtal*) z Obirskim potokom (*Ebriachbach*) ter Lobnika (*Lobnig*), Lepene (*Leppen*) in Remšenika (*Remschenig*) z v slovenščini istoimenskimi potoki (nemško *Lobnigbach*, *Leppenbach*, *Remschenigsbach*). Novejši deli mesta se širijo vzdolž glavne ceste in v izteke dolin.

Površina te najjužnejše avstrijske občine je 200 km². Prevladuje razpršena poselitev v obliki samotnih domačij in majhnih zaselkov. Če je občina ob začetku popisovanja prebivalstva leta 1869 imela 4163 prebivalcev, se je število prebivalcev do leta 1991 zmanjšalo na 3038. Do leta 2018 se je število dodatno zmanjšalo na vsega 2306 in do 1. januarja 2021 na 2230. Leta 2018 je bila gostota poseljenosti le 11 prebivalcev na km².

Občino Železna Kapla - Bela sestavlja enajst katastrskih občin: Bela (*Vellach*), Koprivna (*Koprein*), Korte (*Trögern*), Lepena (*Leppen*), Lobnik (*Lobnig*), Pod Peco (*Koprein Petzen*), Rebrca (*Rechberg*), Remšenik (*Remschenig*), Spodnja Plaznica (*Blasnitzen*) in Železna Kapla (*Eisenkappel*), ter 14 naselij: Železna Kapla (*Bad Eisenkappel*), Plaznica (*Blasnitzen*), Obirsko (*Ebriach*), Pod Peco (*Koprein Petzen*), Koprivna (*Koprein Sonnseite*), Lepena (*Leppen*), Lobnik (*Lobnig*), Rebrca (*Rechberg*), Remšenik (*Remschenig*), Korte (*Trögern*), Podkraj (*Unterort*), Bela (*Vellach*), še ena Bela (*Weißbach*) in Suha (*Zauchen*).

Prebivalstvo občine ter župnij Železna Kapla, Obirsko in Rebrca je dvojezično, slovensko-nemško. Tukajšnji Slovenci govorijo obirsko narečje. Železna Kapla ima dvojezični otroški vrtec, dvojezično osnovno šolo, glasbeno šolo in novo srednjo šolo. V kraju delujejo nemška kulturna društva in pevski zbori, dve slovenski društvi, Slovensko prosvetno društvo Zarja, ustanovljeno že leta 1907, in Slovensko prosvetno društvo Valentin Polanšek.

Pomembni gospodarski panogi v zaledju sta gozdarstvo in kmetijstvo. V zadnjih desetletjih se je gospodarstvo v večji meri usmerilo v kopalniški turizem. Mesto in okolica sta privlačna za pohodnike, kolesarje, plezalce in jadrnalne padalce, uredili so Obirske kapniške jame (*Obir Tropfsteinhöhlen*) in zdraviliški kompleks. Železna Kapla je edini kraj v Avstriji, ki se kiti z nazivom tako vodnega kot klimatskega zdravilišča. Občina Železna Kapla - Bela je članica omrežja občin *Zavezništvo v Alpah* in *Geoparka Karavanke*, ponaša pa se tudi z naslovom energetske *es* občine. Župan občine je koroški Slovenec, kmet in politik Franc Jožef Smrtnik, doma iz Kort, ki je tudi prvi slovenski župan katerekoli avstrijske koroške občine. Na Enotni listi je bil izvoljen leta 2009.

Zgodovina poimenovanja Železne Kaple sega približno tisočletje nazaj. Kapela na tem mestu je obstajala že v 10. stoletju. V predajni listini med knezom Kocljem in Briksenško škofijo je bila *villa capella* prvič omenjena med letoma 1050 in 1060. Leta 1267 se kraj v listinah prvič omenja kot trg. V srednjem veku je bil prek Jezerskega vrha trgovinsko povezan s Kranjsko in Primorsko. Trgovalo se je z žitom, železom, volno, svincem in morsko soljo.

Občina Železna Kapla - Bela ima v grbu črn ščit, na katerem se vidi bela reka, v kateri plavata dve postrvi. Črna barva predstavlja rudarstvo, ribi pa ribolov v Beli, ki je večinoma zadovoljeval potrebe koroških knezov. V 15. stoletju so bile tu številne fužine. Železovo rudo so kopali v Hüttenbergu blizu Šentvida ob Glini (*Sankt Veit an der Glan*) ter v Zgornji Labotski

Dvojezični napis na tabli ob vstopu v Železno Kaplo. Foto: Matija Zorn.

Romarska in pokopališka cerkev Marija v Trnju nad mestnim jedrom Železne Kaple. Foto: Primož Pipan.

Glavni trg v Železni Kapli. Foto: Johann Jaritz, Wikimedia Commons.

Ždraviliški center ob vstopu v mesto, po katerem je naselje v nemščini dobilo pristavek Bad. Vir: Wikimedia Commons.

Župnijska cerkev svetega Mihaela v Železni Kapli. Vir: Wikimedia Commons.

dolini in jo prevažali v Železno Kaplo. Med letoma 1927 in 1934 je v bližnjem Lobniku deloval premogovnik. Konec 19. stoletja je železarstvo nadomestila lesna industrija. Tri kilometre severno od Železne Kaple so na Rebrci ustanovili tovarno celuloze, ki je delovala v letih 1902–1989.

Kraj je sedanje ime Železna Kapla dobil po letu 1890; prej se je imenoval Slovenska Kapla. Njegova največja kulturna znamenitost je župnijska cerkev svetega Mihaela. V njej je udeležence ekskurzije toplo sprejel duhovnik Polde Zunder, ki se je rodil v Dobrli vasi (*Eberndorf*). Gimnazijo je obiskoval na gradu Plešivec (*Schloß Tanzenberg*), kjer je sobival s poznejšimi umetniki Valentinom Omanom, Petrom Handkejem in Florjanom Lipušem, ki so svetu pokazali, da na avstrijskem Koroškem obstajajo Slovenci, ki so predani slovenstvu, jeziku in kulturi ter imajo številne talente.

Tudi Polde Zunder je človek s številnimi darovi. Je režiser, ki je obudil *Kapelski pasijon*. Opuščeno komendo in grad na Rebrci je spremenil v shajališče mladih, kjer deluje Mladinski center. Že od leta 1989 tamkaj organizira mladinski teden, kjer se mladi iz avstrijske Koroške in Slovenije ukvarjajo z različnimi umetniškimi dejavnostmi pod mentorstvom slovenskih in koroških umetnikov: lutkarjev, glasbenikov, slikarjev ... V petih dneh mladi umetniki naslikajo Komendo pod mentorstvom slikarja Valentina Omana, izdelajo lutke, ki jih igrajo v igri, naučijo se raznih pesmi, družijo ob tabornem ognju, športno udeležujejo in na koncu starejšim predstavijo, kaj so s pomočjo umetnikov ustvarili. Župnik Polde Zunder ima tako zagotovo precejšnje zasluge za harmonično sožitje med slovenskim in nemško govorečim življenjem.

Najprej je udeležencem razkazal župnijsko cerkev in predstavil njeno notranjost. Na glavnem oltarju je kip nadangela Mihaela, ki v roki drži meč in tehtnico. Človeka opominja na njegovo dobro in slabo plat. V stranskih oltarjih so kipi svetih Petra in Pavla ter svete Trojice. V cerkvi so še kipi svetih Roka, Sebastijana in Rozalije, zaščitnice pred kugo. V stenah so ornamentalna rumena in modra steklena okna, delo Valentina Omana. Na rumenem steklu je upodobljena silhueta človeka, ki naj bi bil samo popotnik skozi življenje, modrina oken pa predstavlja transcendenco. Na desni strani oltarja sta tabli iz cerkve na Plešivcu, Omanov

Kapelski župnik Polde Zunder med predstavitvijo cerkve svetega Mihaela udeležencem ekskurzije. Foto: Ivo Piry.

dar prijatelju Zundru ob njegovem življenjskem jubileju. Omanova dela krasijo še mnoge druge javne ustanove na Koroškem in po svetu.

Valentin Oman je bil leta 1935 rojen v Štebnu (*St. Stefan*) v Podjuni. Diplomiral je na Akademiji za uporabno umetnost na Dunaju in nato specializiral pri Riku Debenjaku na Akademiji za likovno umetnost v Ljubljani. Živi v Bekštajnu (*Finkenstein*) in na Dunaju. Je dopisni član Slovenske akademije znanosti in umetnosti ter prejemnik nagrade Prešernovega sklada in zlatega reda za zasluge Republike Slovenije za življenjsko delo na področju likovne umetnosti.

V kapelski župnijski cerkvi sta še slika škofa Martina Slomška, delo domače umetnice Nežike Novak, ter zanimiv železen oltar domačega arhitekta Gottfrieda Kaschniga, ki predstavlja traverzo ali most med dvema kulturama, dvema deželama oziroma dvema svetovoma. Zaobljene stopnice pred oltarjem so v obliki jajca, ki je simbol novega življenja.

Na hribu nad Železno Kaplo stoji romarska in rudarska cerkev Marija v Trnju iz leta 1396. 1. februarja, na predvečer svečnice imajo v kraju poseben običaj, ko otroci v reko Belo polagajo male cerkvice s svečkami in ob tem ponavljajo »*Ante pante populorum, koclve vrate cvilelore*«. Ta šega, ko nastajajoča luč dneva osvetljuje temo zimske noči, izhaja še iz predkrščanskih časov. Ponavljajoči verz »*Ante pante populorum*« se nanaša na Lukov evangelij.

Med drugo svetovno vojno je bila Železna Kapla središče slovenskega upora proti nacizmu v Avstriji. Nekega dne so partizani prekinili prikaz nacističnega propagandnega filma in prikazali svojo resnico. Štirje borci, Marija Olip, Miha Zupanc, Jurij Pasterk in Franc Weinzierl, so bili po drugi svetovni vojni predstavljeni kot pomemben prispevek Avstrije k njeni lastni osvoboditvi, kar ji je zagotovilo neodvisnost v predvojnih mejah. Obsojeni so bili na smrt in 29. aprila 1943 usmrčeni na Dunaju. Poleg njih sta bila pomembna partizana tudi Karel Prušnik - Gašper (1910, Lepena – 1980, Ljubljana), ki je ustanovil Zvezo koroških partizanov ter napisal knjigi *Rojstvo in življenje koroških partizanov* (1970) in *Gamsi na plazu* (1981), ter narodni heroj, kmet France Pasterk - Lenart (1912, Lobnik – 1943, Podkraj pri Mežici), prvi poveljnik Koroškega bataljona.

V Železni Kapli je spomenik 183 slovenskim žrtvam fašističnega nasilja na tem območju. Znani Slovenci, ki so povezani s tem mestom, so: botaničarka, muzealka, pedagoginja in naravovarstvenica Angela Piskernik (1886, Lobnik – 1967, Ljubljana), pisatelj Florjan Lipuš (1937, Lobnik –), pesnica Cvetka Lipuš (1966, Železna Kapla –), pesnica in pisateljica Maja Haderlap (1961, Železna Kapla –), pisatelj Anton Haderlap (1930, Lepena –), pesnik in pisatelj Valentin Polanšek (1928, Železna Kapla – 1985, Dunaj), slavist, slovenist, dialektolog, leksikograf in univerzitetni profesor Ludvik Karničar (1949, Obirsko –) ter pesnik, novinar, publicist, urednik in prevajalec Filip Haderlap (1849, Remšeni – po 1896, neznano).

Postaja 2: Lepenska šola

V nekdanji šoli v Lepeni je udeležence ekskurzije sprejel Vili Ošina, predsednik Slovenskega prosvetnega društva Zarja in predsednik društva Lepenska šola. Predstavil jim je bogato društveno dejavnost. Podžupan občine Železna Kapla - Bela Gabriel Hribar jim je razložil, kako deluje občina in s kakšnimi izzivi se srečuje slovenska narodna manjšina v tem kraju.

Vili Ošina pred Lepensko šolo, kjer so v deblo zaradi možnosti odtisa zrcalno vdelane besede pomembnih Slovencev iz občine Železna Kapla – Bela, med njimi tudi Lipušev stavek: »Z jezikom smo ali nismo, z jezikom bomo ali ne bomo.« Foto: Primož Pipan.

Izrazil je željo, da bi otroci znali bolje govoriti slovensko. Seznanil jih je tudi, na kakšen način poskušajo vzpodbujati rabo slovenskega jezika med mladimi.

Šola v Lepeni je bila ustanovljena šele leta 1924. Prej se je poučevalo v tamkajšnji gostilni ali kar po kmetijah. Na pobudo Janeza Kurnika, po domače Kebra (Lepena 10), so prvo šolsko stavbo, ki je bila hkrati šola in cerkev, leta 1934 zgradili ob glavni cesti pod njegovo kmetijo (blizu naslova Lepena 11). Med drugo svetovno vojno so Nemci pouk prekinili. Novo šolo (Lepena 57) so leta 1954 zgradili kilometer severovzhodno od stare. Delovala je do leta 2011. Vanjo so hodili Haderlapovi, Lipuševi, Polanškovi in drugi lepenski otroci. V njej je poučeval tudi pisatelj Florjan Lipuš. V isti učilnici so bili vsi otroci do četrtega razreda, pa tudi do 14 let stari otroci s posebnimi potrebami.

Občina je hotela šolsko stavbo prodati, vendar so jo Lepenčani s pomočjo deželne vlade odkupili in pri tem obljubili, da bo v njej vsaj še 15 let območni kulturni in športni center. Za oblikovanje njegovega programa se je zavezal Vili Ošina, ki je postal vodja centra.

V šoli je razstavni prostor s fotografijami lepenskih umetnikov Florjana Lipuša, Cvetke Lipuš, Maje Haderlap, Antona Haderlapa in Valentina Polanška, citati iz njihovih del ter z njihovimi knjigami.

Prostor je namenjen tudi pogovorom, literarnim večerom in drugim kulturnim dejavnostim. Ogladati si je mogoče tudi razstavo dokumentov in fotografij umetniškega fotografa Marka Lipuša. Pred hišo je spomenik kiparja Armina Guerina. V površino ležečega debela lipe s Kokeževe kmetije so vklesani citati umetnikov, ki jih lahko obiskovalci prebarvajo s

Nekaj razstavljenih del Maje Haderlap v Lepenski šoli. Foto: Primož Pipan.

Cvetka Lipuš – umetniška fotografija Marka Lipuša v Lepenski šoli. Foto: Primož Pipan.

tiskarskim črnilom in potem dobijo ročni odtis besedne zveze ali stavka. Na saneh ležeče deblo je nosilec zgodovine, odtisi pa so spomin in opomin (Špacapan in sodelavci 2018).

Zdravko Haderlap je pripovedoval, kako kmetje pravzaprav niso želeli, da bi se njihovi otroci šolali, saj so jih doma potrebovali za kmečka opravila. Šele takrat, ko so nemška kulturna društva hotela asimilirati slovensko prebivalstvo, so se Slovenci organizirali v svojih prosvetnih društvih in izobraževali otroke s pomočjo *Mohorjank*, ki jih je sredi 19. stoletja v velikih nakladah začela izdajati Družba svetega Mohorja iz Celovca. Nemška večina je asimilacijo izvajala tudi na prefinjen način, denimo pri božičnih obdarovanjih, ko so otroci, ki so bili bližje nemški skupnosti, in so se deloma že asimilirali, dobivali lepša in bogatejša božična darila.

Z Lepeno je povezanih precej literatov: Jože Blajs (1955–), Karla Haderlap (1938–), Maja Haderlap (1966–), Anton Haderlap (1930–2016), Cvetka Lipuš (1966–), Florjan Lipuš (1937–), Katarina Miklav (1904–1944), Valentin Polanšek (1928–1985) in Karel Prušnik - Gašper (1910–1980).

Iz Lepene je tudi pesnica in bibliotekarka Cvetka Lipuš, ki se je tu rodila leta 1966. Gimnazijo je obiskovala v Celovcu, kjer je zatem študirala slovenščino in primerjalno književnost ter bibliotekarstvo in informacijske vede. Živi v Celovcu, Pittsburghu v Združenih državah Amerike in na Dunaju. Doslej so izšle njene pesniške zbirke *Pragovi dneva* (1989), *Doba temnjenja* (1993), *Geografija bližine* (2000), *Spregatev milosti* (2003), *Obleganje sreče* (2008), *Pojdimo vezat kosti* (2010) in *Kaj smo, ko smo* (2015).

Postaja 3: Vinklnova domačija

Vinklnova domačija je rojstni kraj Haderlapovih: Mici, Mihaela, Antona, Zdravka, Maje. Vsi so tudi akterji v romanu Maje Haderlap *Angel pozabe*.

Na domačiji je udeležence ekskurzije z domačim žganjem pogostil Zdravko Haderlap, koreograf in režiser, kulturnik, novinar, kmet in čebelar, predvsem pa iskrič človek s številnimi idejami, kako preseči zgodovinske rane, da se te ne bi več zgodile. Njegova zamisel je tudi literarna pot. Izbral je odlomke iz romana *Angel pozabe*, ki se godi na tej domačiji oziroma v soseščini, pa tudi odlomke drugih pisateljev, ki so se rodili na tem območju. V knjigah *Angel pozabe*, *Graparji*, *Boštjanov let* in *Še vedno vihar* so opisane resnične zgodbe tamkaj živečih in že umrlih ljudi. Branje zgodb omogoča vstop v njihov duhovni prostor, anonimne zgodbe zaživijo in se vtisnejo v srca.

Osrednja oseba literarne in geografske poti, slovenska in avstrijska pisateljica ter pesnica Maja Haderlap se je leta 1961 rodila v Železni Kapli. Obiskovala je lepensko dvojezično osnovno šolo, nato Zvezno gimnazijo za Slovence v Celovcu. Na Dunaju je študirala germanistiko, filozofijo in teatrologijo, doktorirala je iz gledaliških ved. Bila je urednica in izdateljica slovenske koroške revije *Mladje* in tudi dramaturginja v Mestnem gledališču Celovec. Na celovski univerzi predava gledališko zgodovino in dramaturgijo. Piše eseje, radijske igre, dramske priredbe in operna besedila. Prejela je več nagrad, tudi nagrado Prešernovega sklada Republike Slovenije, nagrado Ingeborg Bachmann, nagrado Bruno Kreisky in nagrado Christine Lavant. Njene pesniške zbirke so *Žalik pesmi* (1983), *Bajalice* (1987) *Pesmi*

Zdravko Haderlap. Foto: Ivo Piry.

(2011) in *Dolgo prehajanje* (2015), njen edini roman in obenem najbolj znano delo je *Angel pozabe* (2011).

Vsebina romana

Roman z biografskim značajem govori o treh generacijah ene družine in drugih ljudeh iz Lepene od leta 1930 do sodobnosti. V središče postavlja zgodbo slovenske družine, ki ji je druga svetovna vojna povzročila travme, njene sledi pa so opazne tudi še na drugi in tretji generaciji. Osrednji osebi sta babica Marija oziroma Mici Haderlap, ki je bila med vojno internirana v koncentracijsko taborišče Ravensbrück v Nemčiji, in njen mož Mihael, ki je bil kmet in med vojno partizanski komandant. Imela sta sinova Antona in Zdravko. Vojna je najbolj prizadela mlajšega Zdravko, ki je bil

star le 10 let, ko je doživel pretepanja in obešenja nemških policistov, ki so želeli izvedeti, kje je njegov oče. Mater Mici so odpeljali v koncentracijsko taborišče, oče in starejši brat sta bila takrat že v partizanih, Ker je Zdravko ostal sam na kmetiji, ga je oče vzel v četo, kjer je bil kurir in s tem najmlajši koroški partizan. Po vojni je Zdravko zaradi vseh prestanih travm pogosto mislil na samomor, želel se je ustreliti ali pa postreliti vso svojo družino. Nanj sta imeli velik vpliv mati in hčerka Maja, ki ima prav tako travme, saj ji babica namesto pravljic pripoveduje spomine iz nemškega koncentracijskega taborišča. Vse te zgodbe zaznamujejo Majo in druge družinske člane. Babico pred travmami varujejo globoka krščanska vera, pozitiven odnos do življenja, dobrotu in gostoljubnost. Majin oče Zdravko pa se ni bil sposoben soočiti s sedanostjo, ampak je zaradi nasilnih in okrutnih vojnih doživetij hudo trpel, se vdajal alkoholu in teroriziral celotno družino, čeprav je bil drugače priden kmet, čebelar, lovec in gozdni delavec.

V romanu ima posebno mesto odnos med Zdravkom in njegovo ženo Karlo, za katero mož meni, da ni dovolj sočutna in ga ne razume. Tudi odnos med snaho in taščo ni najboljši. Majina mati Karla sicer vztraja v zakonu in tudi skrbi za svojega moža, ko ta zbolí. Vendar v družini nima posebnega mesta, saj je na kmetijo prišla z revne domačije. Ceni vrednote, kot so izobrazba, vera, družina. Tudi sama želi pisati in pozneje svoje pesmi izda v samozaložbi. Z Zdravkom imata pet otrok. Karla postaja vse bolj emancipirana, kupi si motor, s katerim sem in tja pobegne iz težavnega vsakdana. Pisateljica Maja pa opisuje tudi svoje življenje

Maja Haderlap – umetniška fotografija Marka Lipuša v Lepenski šoli. Foto: Primož Pipan.

Še nekaj razstavljenih knjižnih del Maje Haderlap v Lepenski šoli. Foto: Primož Pipan.

Dom Haderlapovih, ki ga je na mestu stare hiše leta 1968 zgradil Majin oče Zdravko Haderlap starejši. Foto: Primož Pipan.

Preužitkarska hišica, v kateri je od leta 1968 živela babica Maje Haderlap Mici. Foto: Primož Pipan.

od otroštva do sodobnosti ter svoj odnos do staršev in starih staršev, posebno babice. Svoje travme želi razreševati s pisanjem in s pomočjo angela pozabe.

Ko pisateljica piše zgodbo svoje primarne družine in usode slovenskih sosedov med drugo svetovno vojno, izbere nemščino. Roman, njen prvenec, je doživel številne ponatise in prevode v tuje jezike ter s tem odtegnil iz pozabe trpljenje malega človeka iz Lepene. Zgodbe koroških ljudi so dobile ime in spomin, so pa tudi opomin sedanjim rodovom, da se kaj takega ne sme ponoviti. Pomembno je, da so ta roman prebiral maturanti slovenskih srednjih šol, ki so se tako lahko seznanili s celovitejšo podobo druge svetovne vojne na Koroškem in s tem okoliščinami, ki niso zapisane v nobenem zgodovinskem učbeniku.

Avtorica poskuša v intervjuju odgovoriti, zakaj je napisala ta roman (Jezernik 2011, 26): *»Moj namen je bil pisati o zgodovini poetično in iskati njene širše, globlje razsežnosti, ne pa jo ideološko in politikantsko utesnjevati, poneverjati. To, da nisem obsojala, je bila pri pisanju romana moja glavna drža, osnova, iz katere sem izhajala.«*

V intervjuju za Slovenske novice je izrekla tudi naslednje: *»Reakcije so pozitivne, emocionalne. Ljudje se mi zahvalujejo, pravijo, da zdaj marsikaj bolje razumejo, koroški Slovenci pa v moji pripovedi odkrivajo svoje zgodbe. Po mojem se v ljudeh nekaj premika. Bomo videli, ali bo to privedlo h kakšnim spremembam.«* Maja Haderlap je v enem izmed številnih intervjujev (Varga Novljan 2011) dodala še, da je s to knjigo hotela razsvetliti *»... klet sicer razkošne in lepo osvetljene stavbe, ki se ji reče Avstrija.«*

Avtorica veliko razmišlja o vojni in to v romanu zapiše s poetičnimi besedami (Haderlap 2018, 68): *»... Vojna je zahrbtn ribič, lovec na ljudi. Vrgla je svojo mrežo na odrasle in zdaj jih s črepinjami smrti, svojo spominsko navlako davi v svojem ujetništvu. ...«*

Po vojni je veliko ljudi zaradi medvojnih travm naredilo samomor. Ljudje, ki so jo doživeli, namreč dostikrat ne vedo, kaj naj s svojimi spomini, odrinjenostjo, nesprejetostjo, tudi odnosom družbe do druge svetovne vojne. O tem avtorica v svojem romanu takole razmišlja (Haderlap 2018, 174): *»... Spomini razvnamajo ljudi iz grabnov, puntajo se jim in se jih spet polasčajo. Po koncu nacizma so še veliko vedeli drug o drugem, pripovedovali so si svoja doživetja, prepoznali so se v bolečini drugega. Potem pa je prišel strah, da s temi zgodbami ne spadajo več zraven, da so tuji v deželi, ki je hotela slišati druge zgodbe in imela njihove za nepomembne. Vedo, da njihova preteklost v avstrijskih zgodovinskih knjigah ne obstaja, še manj v koroških zgodovinskih knjigah, v katerih se zgodovina dežele začinja s koncem prve svetovne vojne, potem se pretrga in spet nadaljuje po koncu druge svetovne vojne. Pripovedovalci to vedo in so se naučili molčati.*

Zdaj pa ujeta v spominu vendar brskajo na dan, vlečejo iz žaklja in kakor nehote spuščajo na tla, v upanju, da bo kakšen poslušalec tisto pobral. Lahko bi nanese, da bi kdo hotel kaj izvedeti. Bil bi že čas.

Seveda, vsiljivih vprašanj tu ni. Spraševalci so previdni, kakor da nočejo riti po starih ranah, kakor da jih je strah, da bi preveč izvedeli, morda celo o lastni družini. ...«

V romanu se Johi in oče Zdravko sprašujeta (Haderlap 2018, 160): *»... kako se je pozneje godilo tistim, ki so ovajali domače ljudi, kmete, ženske, stare ljudi in jih izdajali nacistom. /.../ Da je lahko Slovenec stopil na policijo in rekel, da ta ali oni dela za partizane, da je torej nekdo verjel, da je prav izročati ljudi, svoje ljudi – to je vendar še hujše od tistega, kar so počeli Nemci, ki so izha-*

jali iz tega, da jim večvredna rasa daje pravico vladati drugim, reče Johi. Ne razume, kako lahko človek ovaja ljudi, ali mar samo zato, ker misli, da so vsi komunisti in jih je treba pobiti ali kaj. ...»

V pogovoru v *Pogledih* Haderlapova takole razmišlja o ideološkem vrednotenju koroškega partizanstva, kar je po njenem krivično (Jezernik 2011, 26): *»Sprasevala sem se, kako se je moglo do danes obdržati edinole ideološko vrednotenje boja koroških partizanov. Brez nacistične okupacije partizanstva ne bi bilo. Dvomim, da bi kdorkoli na Koroškem hotel žrtvovati svoje življenje za nekaj, kar ni bilo prijemljivo, kot je bila na primer ideja o novi Jugoslaviji. Sploh pa takrat prebivalstvo južne Koroške, s posameznimi izjemami, ni bilo komunistično usmerjeno. Naši ljudje so šli v partizane zaradi nacionalsocialističnega terorja, ker so bili eksistencialno ogroženi; brez te nuje ne bi bilo sobojevanja s komunisti in ne peticij za priključitev k novi Jugoslaviji. Po vojni si je pač vsaka država pisala svojo zgodovino in si jo ideološko, politično prirejala. V avstrijski zgodovini so koroški partizani ostali tujci, na Koroškem pa izobčenci. Mene spremljajo te zgodbe vse življenje in z njimi sem se soočala na vse mogoče načine. O tem pripoveduje moj roman.«*

Pisateljica v romanu pove, da se je vojna potuhnila, umaknila v gozd (Haderlap 2018, 175): *»... Vojna se je po naših grabnih umaknila v gozd, travnike in njive, griče in pobočja, gorske rebri in struge potokov je naredila za svoja bojišča ... Obkolila je pokrajino, se zagrizla vanjo, geološki zemljevid je brala kot vojno karto. ...«*

Zdravko Haderlap je na Vinklnovi domačiji pripovedoval, kaj sta ljudem prinesli prva in druga svetovna vojna. Plebiscit leta 1920 je zarezal v prej enotno strukturo slovenskega prebivalstva, ki je bilo povezano med seboj. Ljudje so se zaradi industrializacije in boljšega zaslužka začeli seliti v doline.

Mnogi fantje in možje, ki so doživeli prvo vojno, niso hoteli v nemško vojsko, zato so se začeli skrivati. Imenovali so jih »zeleni kader«. To je bil tudi zametek partizanskega gibanja, kar je bilo pozneje pravna podlaga za ustanovitev druge avstrijske republike, ki je lahko ostala v enakih mejah kot pred vojno. Dejstvo je, da je ne bi bilo, če se del Koroških Slovencev ne bi uprl nacizmu.

Koroška deželna vlada 45 let po končani vojni v te kraje ni usmerila skoraj nobenih naložb. Za njihov razvoj je poskrbela Jugoslavija, ki je zgradila obrat tovarne Elan, tovarno celuloze Obir, obrate Uniorja, IPH-ja, Topsporta in Alpetourja, tudi hotel Obir. Na nemški strani so bili prvi, ki so začeli investirati v te predele, paradoksalno šele svobodnjaki nekdanjega koroškega deželnega glavarja Jörga Haiderja. Jugoslavija je propadla, propadla pa so tudi podjetja, ki so Koroščem dajala kruh.

Zdravko Haderlap je potožil, da dandanes Republika Slovenija preslabo skrbi za manjšino, saj so za njeno ohranjanje potrebne tako gospodarska kot tudi finančna in vsestranska kulturna podpora.

Razmišljal je tudi o nacionalizmu in se pri tem pridružil mislim uglednega avstrijskega pisatelja Roberta Musila, da je nacionalizem duševna bolezen, razbijalec človeških odnosov, saj smo ljudje socialna in odnosna bitja, ki se morajo med seboj povezovati. Prav tako je spregovoril o pomenu literature za slovenske Korošce: *»Literatura je Koroščem odprla okno v svet. Njena naloga je, da zapiše zgodbe ljudi, ki jih sami ne bi nikoli napisali. Namen literature je, da povezuje, prikazuje zgodbe z različnih vidikov in ne obsoja, ne komentira, ampak samo beleži.«*

Postaja 4: Pečnikova domačija – kraj za vojne sirote

Na tej postaji so udeleženci ekskurzije zvedeli, kako so nekatere žene, med njimi tudi Pečnica, poskrbele za otroke, ki so ostali sami. Skorajda ni bilo kmetije oziroma družine, kjer različni člani sočasno ne bi bili bodisi v nemški vojski bodisi v partizanih, ali pa so jih izselili oziroma poslali v taborišča. Ženske so večinoma zaprli v koncentracijska taborišča, otroci pa so ostali sami na kmetiji. V vsem tem so seveda najbolj trpeli prav otroci.

Zdravko Haderlap je takole razmišljal o vojni: *»Vojna ni ne pravična ne nepravična. Vojne se nikoli ne razlaga. Vsaka vojna ima izhodišče v miru, v krizi. Edina dolžnost, ki jo imamo, je, da moramo zgodbe sprejemati dostojanstveno. To je edino, kar nas veže. Vsak je doživel vojno po svoje. Različne zgodbe ustvarjajo mozaik. Pomembno je, da jih ne komentiramo.«*

Pečnikova domačija. Foto: Primož Pipan.

Govoril je tudi o usodi koroških kmetij v sodobnosti. Samo s kmetijstvom se kmetje ne morejo preživljati. Osnova za preživetje je gozd. V letih 2017 in 2018 sta bila v dolini Lepene dva obsežna vetroloma, ki sta uničila veliko lesa, zlate rezerve tukajšnjih kmetov, zato kmetije nimajo več sredstev za investicije. Precej kmetij so morali lastniki celo prodati. Njihove cene so tako visoke, da jih sosednji kmet ne zmore kupiti, zato slovenske kmetije prehajajo v tuje roke. Kmet tako rekoč na skrivaj proda kmetijo kakemu špekulantu ali cerkvi, namesto kmetij pa nastajajo nova zasebna lovišča.

Zdravko Haderlap med razlago o Pečnikovi domačiji. Foto: Primož Pipan.

Udeleženci ekskurzije poslušajo razlago o Pečnikovi domačiji. Foto: Primož Pipan.

Postaja 5: Hojnikova domačija – kraj vojnega zločina in kraj otroštva pisatelja Valentina

Nekdanja Hojnikova kajža, pravzaprav preužitkarska hiša, v kateri so živeli stari starši, je stala na precejšnji strmini na spodnjem robu celka, tako rekoč sredi gozda. Hojnikova domačija je simbolna tudi za druge kmetije.

Pretresljiva je legendarna zgodba Hojnikove družine, o kateri Maja Haderlap prav tako piše v romanu *Angel pozabe*. Zgodovinsko še vedno ni objektivno obdelana, ampak zgolj literarno – podrobneje jo v romanu *Križ s križi* opisuje tudi Valentin Polanšek.

Temelj zgodbe je tukajšnja živa govorica. Možno je, da je nekdo komu omenil, da se na tej kmetiji zbirajo partizani in potem je bila o tem obveščena policija. Pridrla je na kmetijo, pobila sina, snaho in očeta, hčerko pa so odgnali v koncentracijsko taborišče.

O tem je v *Angelu pozabe* zapisano (Haderlap 2018, 67): »... Tam je pri Hojniku, reče oče, tudi tam je divjala nacistična policija. Družino so hoteli odpeljati, ampak stari Hojnik ni maral oditi z domačije. Zato so ga na licu mesta umorili. Ustrelili so tudi njegovega sina in snaho, mrtve pa potem vrgli v njihovo kajžo in jih zažgali. Očetu se na lepem zlomi glas. ...«

Na lokaciji nekdanje Hojnikove kajže so udeleženci prebrali naslednji odlomek iz romana (Haderlap 2018, 79–81):

»... Med potjo domov mi babica pripoveduje, da je Pečnica na božič 44 vzela k sebi Mihija in njegovi sestri Zofko in Bredico, potem, ko je policija obkolila Kuharjevo hišo in streljala na teto Leni, Mihijevo mater in na partizane, ki so bili v hiši. Mihi je mater na srečo zadržal, da ni mogla zbežati iz hiše. Patrulja bi jo takoj pokosila, kakor je Primoža, ki je pred njo planil na prosto. Sedemletni Mihi je potem tresoč po vsem telesu, s Knoličevima sestrama, Ani in Malko, ki sta bili tudi partizanki, stopil pred hišo. Sestri so takoj prišli in ju poslali v Ravensbrück. Mihi je moral stopiti čez mrtvega Primoža in je še videl, kako je policija s puškinimi kopiti pobila na tla dva partizana, ki sta se predala. Eden od ranjenih partizanov je bil njen brat Ciril, ki ga gotovo poznam, reče babica. Otroci so s skupim imetjem prišli k Pečniku. Pečnica jih je pogrela in jih nastanila pri sebi, dokler se niso pomirili in dva tedna pozneje šli k sorodnikom v Lobnik. /.../

Po Pečničinem pogrebu, na katerega se oče in mama odpeljeta v Železno Kaplo, prisluškujem vznemirjenemu pomenku, ki ga imata v izbi oče in babica.

Dobro ve, zatrjuje oče, povedala pa mu je Beti ali pa je bil stari Pečnik, da je takrat, januarja 44, ko je policija umorila starega Hojnika, ki je s pljučnico ležal v postelji, in postrlela ljudi na kmetiji, z možem odšla k Hojniku, da bi videla, kaj se je zgodilo. Pri Pečniku je bilo namreč slišati strele in videti, da nekaj gori. Mrtvi so napol zogleneli ležali na gnoju. Potem ko je stari Pečnik stopil v Železno Kaplo, da bi povedal, kaj se je zgodilo, se je policija ponoči vrnila in Hojnikove polila z bencinom in zažgala. Oh, kje pa! reče babica, stari Hojnik sploh ni bil bolan, njegov sin je ležal s pljučnico, policisti pa so plenili po hiši. Stari Hojnik je bil ves iz sebe, ker je hotela policija zapreti njegovega bolnega sina, povrhu pa tudi odpeljati njegovo snaho Angelo in vnuka Mici in Johana. Policija je z nakradenim blagom in odevjami otovorila dve volovski opremi in staremu Hojniku ukazala, naj gre zraven, on pa se z berglami skoraj ni mogel ganiti v globokem snegu. Sedel je na rob poti in rekel, da se ne pusti odgnati s svojega posestva. Nato so ga policisti do smrti potokli z njegovimi berglami. Njegovi možgani so se lepili na bližnja drevesa, povedala ji je osemnajstletna Mici, v Ravensbrücku, kamor so jo odpeljali po aretaciji, reče babica. Mici in njen brat Johan, ki je moral držati do vrha naložen lojtrnik, sta morala gledati, kako so umorili njune starše in deda. Mici je sicer tistega dne, ko so zapuščali Ravensbrück, umoril neki esesovec, ki je divje streljal okoli sebe, ker je bil pijan. Mici pa je ravno v tistem trenutku hodila zunaj vrste. Na dan odhoda, si moreš misliti, kar tako, po golem naključju, reče babica in privzdigne glas. Ni ji bilo dano, da bi se vrnila domov. Zato pa mala Klari, nadaljuje čez čas, ki jo je policija z mlajšimi brati in sestrami samo pustila na kmetiji, tri dni ni zapustila hiše. In Pečnica je prišla po zmešane otroke, ki so se trdi od strahu zabarikadirali v hiši, po Klari, desetletnega Roka, triletno Roziko, trinajst mesecev starega Mihca in jih odpeljala k sebi.

Krajši strm vzpon do Hojnikove domačije. Foto: Primož Pipan.

Lokacija nekdanje Hojnikove kajže, kraj vojnega zločina. Foto: Primož Pipan.

Hojnik nad Pečnikom, Kuhar pod Pečnikom, kmetije druga nad drugo in naše posestvo nedaleč stran, ob tem se ne ganem od prislonjenih vrat, ob tem vlečem na ušesa.

Medtem ko prisluškujem, se mi v prsih nekaj prelomi, kakor da bi se odvalil kup zloženih drv, zavalil v čas pred mojim časom, v čas, ki steguje roke po meni in po katerega sledeh se – prevzeta in prestrašena – odpravljam. Že me grabi, pomisli, že je tu.

Otrok spozna, da obstaja preteklost, s katero mora računati. Ne more zgolj tekati za svojimi željami, blagrovati sedanost. Vse obsegajočo sedanost, ki rabi odraslim zato, da z obrežja v času premerijo minulo, ki je takrat, ko je bilo še sedanost, zastiralo pogled na vse. Še se otroštvo, o tem ni dvoma, zazira v prihajajoče, toda na tleh minulega se prihodnost kaže peresno lahka. Kaj naj sploh prinese, kam naj človeka pripelje? Ali ni dovolj, da je dovolj za življenje, misli oče, misli včasih tudi otrok. ...«

Zdravko Haderlap pripoveduje, v kakšnih vlogah so se znašli preživeli Hojnikovi otroci. Johan (Hanzi) je šel v partizane, kjer je umrl, ko ga je med vajo, ali bolje rečeno, mladostno igro, smrtno zadel strel iz puške.

Rok mu je pripovedoval, kako so ga desetletnega oddali za delo na kmetijo nekemu nemškemu nacionalistično nastrojenemu kmetu v bližini Djekš (*Diex*) na Svinški planini (*Sau-alpe*). Od tam je pobegnil, a ni vedel, kam naj gre. Iskali ga niso, saj jih zanj ni brigalo. Vedel je le, da mora iti proti jugu. Tako se je znašel na dravskem mostu v Velikovcu (*Völkermarkt*) in začel razmišljati, kaj naj naredi. Naj gre nazaj ali naprej, ali naj kar skoči z mostu v vodo? Odločil se je, da ne bo skočil v Dravo, ampak je pot nadaljeval proti jugu, nakar se je po dveh dneh blodenja znašel v Železni Kapli. Tega se ni zavedal, a prepoznali so ga domačini in ga poslali v rejo nekemu kmetu v bližnji grapi, ki je fantiča poznal.

Na Hojnikovi domačiji se je leta 1928 rodil koroški pesnik in pisatelj Valentin Polanšek, ki je tudi sam preživel medvojni pokol. Po dogodku so ga Nemci poslali na gimnazijo v Kranj. Po vojni se je zaposlil kot učitelj in ravnatelj dvojezične osnovne šole na Obirskem. Na avstrijskem Koroškem je bil prvi, ki je pripravljal sodobne didaktične podlage za pouk v slovenskem jeziku. Prej so bile didaktične podlage cerkveni katekizmi.

Brez Polanškovih prizadevanj se slovenščina na Koroškem v šestdesetih in sedemdesetih letih prejšnjega stoletja ne bi razvijala tako uspešno, kot se je, saj avstrijska država za to ni skrbel. Eden od rezultatov je na primer dvomesečno glasilo *Mladi rod*, učni pripomoček za učenje slovenskega jezika na osnovnih in srednjih šolah na Koroškem in drugod v Avstriji. Bil je uspešen učitelj, saj je kar 38 % njegovih učencev nadaljevalo šolanje in zaključilo univerzitetni študij. To kaže na veliko željo po izobraževanju in novem na tem odročnem območju, ki je prvo šolo dobilo šele leta 1934.

Polanšek je bil dejaven tudi kot politik, bil je predsednik Slovenske prosvetne zveze, ter kulturni delavec, saj je deloval kot skladatelj, umetniški vodja Obirskega ženskega kvinteta in postal prvi predsednik Društva slovenskih pisateljev v Avstriji. Dejaven je bil tudi na področju ljudske kulture. Umrl je leta 1985 na Dunaju.

Valentin Polanšek je svoje travme iz druge svetovne vojne, ki jih je doživljal kot otrok, opisal v romaneskni trilogiji *Bratovska jesen*, ki še vedno ni prevedena v nemščino. Med njegovo prozo velja izpostaviti še romane *Velike sanje malega človeka* (1973), *Križ s križi* (1980), *Bratovska jesen* (1981) in *Sla po svobodi* (1985), njegove pesniške zbirke pa so *Grape in sonce* (1963), *Karantanske* (1971) in *Lipov bogec* (1974). Njegovo delo je tudi zbirka mladinske poezije *Činček in Čopka* (1980).

Polanšek je na ruševinah Hojnikove domačije v spomin na svojo družino znova posta-

Valentin Polanšek – umetniška fotografija Marka Lipuša v Lepenski šoli. Foto: Primož Pipan.

Napis na spomeniku tragičnim dogodkom med drugo svetovno vojno na Hojnikovi domačiji. Foto: Primož Pipan.

Zdrobljene kamnine nad Hojnikovo domačijo so del Periadriatskega šiva. Foto: Primož Pipan.

vil nekaj kamnov in uredil vrt, kjer je zasadil rože trajnice. Tako se vrt skladno z letnimi časi nenehno spreminja.

Nad današnjo Hojnikovo domačijo se na zgornjem robu celka odpre razgled na dolino Lepene in sosednjo Avprihovo domačijo. Tod poteka Periadriatski šiv, geološka struktura, v kateri se stikata Evrazijska in Afriška tektonska plošča. Ko sta plošči pred milijoni let trčili, so nastale Alpe. Na območju posameznih tektonskih oken, kjer so na površju starejše kamnine, je prst zelo rodovitna. V takšnih primerih kmetom njiv ni treba pretirano gnojiti, pridelek pa je obilen, tudi dvakrat večji kot na sosednjih zemljiščih. Primer kmetije z zemljišči na tektonskem oknu je prav Avprihova domačija.

Zdravko Haderlap nam je povedal zgodbo o Avprihovi domačiji, kjer je živela njegova teta, njegov stric Anton (Tonči) Haderlap, pa jo je kot otrok pogosto obiskoval. Anton Haderlap se je rodil leta 1930 v Lepeni in tam leta 2016 tudi umrl. Med drugo svetovno vojno je bil partizanski kurir. Po njej je bil gozdni delavec, gozdni upravitelj in lovski čuvaj. Napisal je nekaj knjig: *Pesmi* (1982) in spomine *Graparji* (2007), v katerih je opisal svoje otroštvo. V nasprotju s Florjanom Lipušem tega romantizira, zato so spomini predstavljeni na simpatičen način.

Iz knjige *Graparji* Antona Haderlapa so udeleženci ekskurzije prisluhnili odlomku o Avprihovi domačiji (Haderlap 2007, 23–26):

»... Avprihova kmetija se je zelo razlikovala od ostalih lepenskih kmetij, ker je imela dovolj hrane in drugih dobrot. Nad Avprihovo drvarnico je bila npr. delavnica za popravljanje orodja in kmečkih naprav. Živina je bila razporejena po treh hlevih. V enem so imeli krave molznice in teleta, v drugem vole in mlade pitance,

bike in junice, v tretjem pa konje in nekaj ovac. Vso to živino je bilo treba oskrbovati, krmiti in negovati, pospravljati gnoj in poskrbeti za steljo, ki so jo pripravljali jeseni ali poleti, ko so sekali les in pospravljali veje. Zraven hiše je stala majhna kajža, kjer so spali Avprihovi hlapci in gospodarjev najmlajši brat Jozi. Kot vsaka kmetija je tudi Avprihova imela sušilnico za sadje. Posušeno sadje so stregli kot prilogo k jedem, posebno k mesnim malicam, in iz njega kuhali kompote. Poleti, ko je bilo na njivah veliko dela in so dekle nosile malico na njive, je bilo sadje za priboljšek in za žejo. Kadar se je pri Avprihu želo, je gospodinja zatrobila z rogom, ki je visel nad vežnimi vrati in tako poklicala žanjce in žanjice k južini. Med našo skromno Vinklnovo domačijo in med Avprihovo, kjer je bilo vsega dovolj, je bila velika razlika. Dela je bilo sicer dovolj, toda opravljal ga je cel kup ljudi. Gospodarjev brat Jozi je bil sicer doma za hlapca, vendar je opravljal bolj gospodske posle. Pri žetvi so npr. žanjice žele in delale snope, on pa je brusil srpe, jih klepal, vsajal ostrve in skladal snope v kope. Oba fanta iz prvega zakona sta pridno pomagala na kmetiji. Teta Malka je skrbela zanju in ju vzgajala, kot bi bila njena. Tudi sama je rodila sina, ki so mu dali ime Stanko. Gospodar Franc Blajs je bil vpliven kmet in sosedje so se dobro razumeli z njim. Bil je priljubljen gospodar in oče. Vpoklicali so ga v vojsko. Samo enkrat je prišel na dopust. Ni vedel, da bo to zadnje srečanje z ženo in otroki. Odšel je v Nemčijo na fronto in padel v Königsbergu kot navaden vojak. Družina je dobila najprej sporočilo, da je pogrešan, in pozneje še eno, da je padel za domovino. Tako so umirali očetje našega rodu na tujih bojiščih za tuje imetje. Graparji smo morali dajati življenja za režim, ki je ponemčeval naše ljudi! Na Avprihovi kmetiji sta vladala žalost in strah, kako bodo brez gospodarja kos delu. Vsi moški so morali k vojakom in potem na fronto. Za hlapca na kmetiji je bil tudi Jaka Pučman, vesten in pošten človek. Krmil je konje, jih čistil in vpregel v vozove, bili so zlikani in lepo negovani. Dlaka se jim je svetila, pokriti so bili s tolarji. Konji so ga ubogali na besedo. Z neverjetno lahkoto jih je vodil pri oranju ali pri vlačanju brane. Jaka je bil posebno zadovoljen, če je kdo opazil in pohvalil njegovo skrb in dobro ravnanje s konji. Skrbel je tudi za vprego. Komat in uzda, vajeti in medeninaste tablice na opremi – vse je bilo čisto in se je na soncu bleščalo in svetilo kot zvezde na nebu.

Teta Malka je imela pri hiši tudi dekle. Klicali so jo Pihovta. Sopihala je in težko govorila. Pri govorjenju so ji iz ust uhajale sline. Zato je bila zmeraj bolj tiha. Krmila je krave in teleta, v kuhinji pomivala posodo, pospravljala sobe, pometala in pomivala tla. Na Avprihovi kmetiji je živela tudi gospodarjeva sestra Pavla, poročena Maloveršnik. Imela je svojo družino, tri fante in hčerko. Dela je bilo zmeraj dovolj, trud in bogastvo sta se objemala, spremljalo ju je hlapčevsko delo. Kot mlad fant sem zelo rad hodil k Avprihu. Delal sem na njivah kot hlapčevski sin, skladal snope in žel, v mraku spal pri peči, se igral z ljubeznijo. Teh dni se rad spominjam. ...«

Ta zgodba nam govori, da je bil vsak človek integriran v družbo, da nihče ni bil brez strehe, da so stoletja na tej zemlji skupaj živeli stari in mladi, bolni, pohabljeni in umsko prizadeti ter med sabo sodelovali. Vsak od njih je imel svoje delo in svoje mesto. Tudi smrt je bila samo del življenja. Življenje in smrt sta bila z roko v roki. Od smrtnika si se lahko lepo poslovil, ni bilo vedno samo žalosti. Danes pa se smrti bojimo, živimo v getih (jasli, vrtci, šola, fakulteta, potrošnik, starec ...) od rojstva do smrti.

Preden smo prišli do Benetkove domačije, smo bili na Zvamanci ali križišču dveh dolin, Lepene, poimenovane po lapuhu, in Lobnika, ki je ime dobil po lomljenju kamenja. Tu so se križale poti, ljudje so iz ene doline in drugo hodili na razna slavja, denimo žegnanja, vasonanja in poroke, pa tudi na pogrebe.

Postaja 6: Benetkova domačija – kraj otroštva Florjana Lipuša

Na tej domačiji je preživljal otroštvo koroški pisatelj Florjan Lipuš, ki se je leta 1937 rodil v Lobniku nad Železno Kaplo. Ko je imel šest let, mu je mama umrla v koncentracijskem taborišču. Pri devetih letih je začel hoditi v Lepensko šolo. Leta 1949 je vstopil v škofijski internat na Plešivcu, kjer je leta 1958 maturiral. Bil je urednik slovenskega glasila *Kres*. Po maturi je

Med branjem odlomka iz knjige Graparji Antona Haderlapa. Foto: Ivo Piry.

Zvamanca – prelomnica med dolinama Lepena na jugu (levo) in Lobnik na severu (desno). Foto: Primož Pipan.

Udeleženci ekskurzije pri Benetkovi domačiji. Foto: Primož Pipan.

Florjan Lipuš – umetniška fotografija Marka Lipuša v Lepenski soli. Foto: Primož Pipan.

vstopil v celovško bogoslovje in urejal revijo *Mladje*. Po štirih letih študija je izstopil iz bogoslovja in nato opravljal različne poklice. Bil je poštar, zavarovalničar, pisar. Nato je končal učiteljske in v Lepeni ter Žitari vasi poučeval nižje razrede osnovne šole.

Piše poezijo, prozo in dramatiko. Teme njegovega literarnega ustvarjanja so lastno življenje, pravičnost in manjšinska problematika. Njegova literatura je izrazito modernistična in dosega evropsko raven. Piše izključno v slovenščini, čeprav je številne nagrade prejel tudi za prevajanje iz nemščine. Ima poseben izrazni slog, saj v svojih delih pogosto uporablja starinske slovenske besede, pa tudi neologizme.

Med njegovimi literarnimi deli velja izpostaviti romane *Zmote dijaka Tjaža* (1972), *Odstranitev moje vasi* (1983), *Srčne pege* (1993), *Boštjanov let* (2003), *Poizvedovanje za imenom* (2013), *Mirne duše* (2015) in *Gramoz* (2018), kratko prozo *Črtice mimogrede* (1987), *Zgodbe o čuših* (1973), *Jalov pelin* (1985), *Prošnji dan* (1987), *Stesnitev* (1995) in *Sršeni* (1997) ter dramo *Škorenj* (1976).

Za svoje literarne dosežke je prejel Petrarkovo nagrado, veliko avstrijsko državno nagrado, zlati red za zasluge Republike Slovenije, nagrado Prešernovega sklada in leta 2004 Prešernovo nagrado za življenjsko delo.

Zdravko Haderlap je povedal pretresljivo zgodbo Lipuševega otroštva. Florjanova mama je bila dekla. Ker je dala hrano raztrgancem, ki so se izdajali za partizane, v resnici pa so bili preoblečeni nemški policaji, so jo naslednji dan odvedli v taborišče Ravensbrück, kjer je umrla. Otroka so dali babici v Remšenik, ki pa je zaradi starosti in bolehnosti kmalu umrla. Otroka sta se potepala okrog kmetije, dokler ju ni našel kmet in ju je poslal najprej k enemu kmetu, ki je skrbel zanju, nato še k drugemu. Nazadnje je za Florjana poskrbel žitarski župnik, ki ga je zaradi njegove bistrosti poslal v šolo.

Lipuš še vedno trpi, ker so umorili njegovo mater, ker je pozabljena, izrinjena iz zgodovine, ker o njej nikjer nič ne piše, zato v svojih delih išče pravičnost tako zanj kot za Koroske Slovence nasploh.

Postaja 7: Topičnikova domačija – Florjan Lipuš

Na tem mestu smo prebrali odlomek iz Lipuševega ljubezenskega romana *Boštjanov let*, ki z ironijo govori o tem, zakaj na teh kmetijah ni žensk in zakaj so na njih samo moški brez nevest. Knjiga opisuje tudi, zakaj so se po drugi svetovni vojni ljudje iz teh gorskih kmetij odseljevali v dolino. Med odseljenimi so prevladovala mlada dekleta, ki so upala na lažje življenje.

Lipuš je o tem zapisal (Lipuš 2003, 27–29):

»... Ni bila samo ujma nemirnih let in požrtvovalno pospravljanje za njimi, odpravljanje vojskih sledov, omalovaževanje in tajeenje, kmetom je presedalo še naprej otevsati rž na roke, goniti vetrnike, še koj naprej pobirati pečovje po vadinah in strmavah; presedali so jim ribničan in kislja repa, toče in nevihtni gromi, hoja v taberk in vrnilo, štibre in dajatve. Naveličali so se prahu, ko so konjsko krmo škopali, naveličali se lomov in trdin, namajali so se z glavami, ko se je prsteni plaz s kaščo vred udrl v rebri, ko je njiva polezla navzdol in so komaj pomagali roženkranci, da ni odnesla s seboj še vogla hiše. Celu drevesa so rastla po nesreči, ker se je seme spotaknilo pri letu in pognalo korenine na najbolj neumnih mestih: šibasta mladika je vzbrstela na nemogočem kraju, pa je iz lakomnosti, iz skoposti niso izpulili in raje na odljudnih strminah lezli za skrupalastimi sadeži. Spregli so vole, obesili iga na od pare scanja obarvan hlevski zid, in odražali. Doslej so se metali s trebuhom po strmcin, odslej bo tujina pogača za berača: pred vsakim

Pobudnica ekskurzije Jana Ozimek med branjem odlomka iz romana Boštjanov let pri Topičnikovi domačiji. Foto: Ivo Piry.

bojo stale polne skledе, tam se bojo senčili v soncu, v robеh so se sončili v senci; v praznjem hočejo pohajkovati, se zapletati v vrvišča, ki so leta dolgo prej obešali cape na čelešnike. Graben je udarcev prebogat, tesen ščiplje do kosti, zaklete duše jim ponoči zdihujejo v uho. Preveč so jih basale skrbi, preveč jih je dajalo delo. V trgu, še boljе v oddaljenih mestih, kjer stoje palače za berače, kjer so hiše pomaknjene med ravne vrtove, kjer po gredah gore rože, tam jim kope oblakov in kriki iz brezen ne morejo do živega. Zbežali so iz krajev spotaknjeneга drevja, iz strmav, kjer so trli revščino in jo trli take dlake, da so se krivo gledali, ko so segali v skupno skledo in z vilicami zajeli kako boljšo žlico. Nič več škopanja na tešče, nič več košnje v rosнем in vihanja kose na robovju, kjer je rasla neprestano le starica, nič več od toče obrenkanega žita! Bežali so pred ujмами in brigami in se umikali pred pogoltnostjo grofovih gozdarjev. Prekratka so bila veselja, ko so se ženske zbirale na zimskem prelu in uživale njegove prešernosti, začele tretji o vseh svetih, hudozimcev dni robkale turščico, hodile v najete, si podajale povštre na kmečkih balih. Premalo je bilo, da so zašli v dolino le tiste semanje dneve, ko so bili suhorobarji v trgu. Nalehovalе so se, hribovke, ko so proč odžanjale moškim, so imele občutek, da se bojo obrabile na napačnem polju; za nobeno rabo več so se, opikane od komarjev in pogrizene od obadov, napripogibale in naplele na mrlizgavih vrtovih, privezanih v strmine, in bi bilo dobro, da bi same vlekle nasajanje iz zemlje. Bile so site nepretregano hoditi naokoli brez božjega v žepu. Dekleta so se nastavljala dolincem in se jim razkazovala, in kar so videli en sam tržiń dan, so prej leta dolgo skrivale pred domačini. Lepota ni bila za v hribe, lepota v hribih ni bila kaj prida. Robotosti in nerodo pa milo jero so kazale doma, obline so domačinom ostajale prikrite, svoje čare in miline so odnašale s hribov v ravnine, pokušnje so jim nosile, in ravninci, nori na hribovske jamice na lich, niso mirovali prej, preden niso sami na oči presodili, za koliko so lepše jamice na drugih delih trupa. ...».

Postaja 8: Srednja polica – temelj druge avstrijske republike

Tu, »na izviru druge avstrijske republike«, je Zdravko Haderlap razložil geografske in politične značilnosti Srednje police nad slapom Kobila. Na kraj, kjer se je leta 1942 tudi v Avstriji začel organiziran oborožen odpor proti nacizmu, je mogoče skozi sotesko Kleše priti le peš.

Po letu 1920 so Avstrijci vse izobražence, ki so se zavzemali za priključitev južne Koroške Jugoslaviji, kaznovali. Doživeli so cenzuro in izgubili delo. Duhovna elita koroških Slovencev se je izselila v Jugoslavijo. Ostali so samo učitelji in duhovniki, ki pa so jih leta 1938 preselili v nemško govoreče kraje. Slovenščina sicer ni bila prepovedana, tudi ne slovenska kulturna društva, vendar je v javnem življenju izginila. Leta 1939 se je začela druga svetovna vojna. Mnogi fantje, ki so doživeli prvo, niso hoteli v nemško vojsko, zato so se skrivali.

Sprva neoboroženi skrivači so postali »zeleni kader«. Ko so se skrivali pri 25 m visoki skali, imenovani Igla, so jih izdali in prijeli. 13 so jih v svarilo drugim obglavili, kar 74 od 200 jih ni preživel. Tisti, ki so ušli smrti, so se kot partizani vključili v organiziran odpor proti nacizmu.

Ko so leta 1943 zavezniki po konferenci v Teheranu Tita potrdili kot vodjo partizanske vojske, se je začel še intenzivnejši odpor. Zavezniška letala so tudi partizanom na Koroškem odmetavala orožje, hrano in drug material. Na Koroškem se je borilo okrog 3000 partizanov, 1000 je bilo Korošcev, 1000 jih je bilo iz Slovenije, 1000 pa pripadnikov drugih narodov: Belorusov, Poljakov, Ukrajincev, Francozov, ki so pobegnili iz koncentracijskih taborišč ali so bili rekrutirani kot prisilni delavci. Partizani so zadržali okrog 10.000 nemških vojakov, ki bi se lahko bojevali kje druge. Prav s tega, političnega vidika je bil partizanski boj proti nacizmu skladno z Moskovsko deklaracijo iz leta 1943 pravna podlaga za drugo avstrijsko republiko, ki je zato lahko ohranila meje izpred druge svetovne vojne in ni bila razdeljena tako kot Nemčija. V Avstriji se je o partizanstvu na ravni deželne in zvezne vlade precej govorilo do leta 1948, ko so družbene položaje ponovno prevzele predvojne politične strukture.

Ko je bila leta 1955 podpisana Avstrijska državna pogodba, je partizanstvo začelo postajati obrobno, Koroška pa je sledila nemškemu nacionalizmu. Čeprav so bili na oblasti socialdemokrati, je južno od Drave potekala intenzivna germanizacija. Ta nacionalizem še vedno ni premagan, četudi so se v zadnjem času razmere spremenile bistveno na bolje. Je pod pokrovko in še vedno tli, čakajoč pravega kandidata za nov vzpon. Vloga partizanstva na Koroškem je bil zgolj boj za preživetje. Ker vsaka revolucija žre lastne otroke, je tudi med partizani na Koroškem prihajalo do neenotnosti in različnih pogledov.

Peter Handke, mojster opisovanja obrobnih prostorov, pri čemer tematiko obdela iz različnih zornih kotov, je »zelenemu kadru« posvetil odlomek v knjigi *Še vedno vihar*, kjer opisuje, kdo so bili ti ljudje in kam so po zmagi v vojni izginili (Handke 2011, 64-67):

»... In tako govorim in igram in jecljam: »Zeleni kader: »zeleni« je jasno – gozd, gozdovi. Toda »kader: kaj ni to nekaj bolj visokega? Oficirji? Komandanti? Kolikor mi je znano so bili tisti, ki so se okinčali z nazivom »Zeleni kader«, nič več kot zmedene in zgubljene gručiče pobov – najprej komaj kakšna ženska zraven –, ki so pobegnili v gozd, ker niso hoteli na vojno. Svetovna vojna Nemcev, švabov, kot smo doma rekli Nemcem, ni bila njihova. In tudi sicer še nobena vojna ni bila njihova, naša. Toda vendarle »gručiče«, tu in tam kakšna, ki so se znašle skupaj v globoki zeleni hosti in čakale, kako naprej. V gozd se je prej odpravil vsak čisto zase, na slepo. Samo ne na vojno. Da se najprej skriješ sam v podrasti, ne prav v paniki, po drugi strani pa, na začetku tam povsem brez upanja. Tako brez upov niso bili že od tisoč devetsto triin-

Stena, pod katero se je skrival »zeleni kader«; prek nje obdobjno pada slap Kobila. Foto: Primož Pipan.

tridesetega. Na začetku vojne so upali še na pomoč velikega ruskega brata, brata tudi v jeziku. Ta pa je brezupno sklenil s švabi pakt. Nobenega izhoda za zapuščene kot hajdi v hosto – v skrajno brezizhodnost? Že, nekaj časa. In rad bi vedel, kako so ti posamezniki potem našli moč, da so se našli skupaj med smrekovimi, borovimi in jelkovimi iglicami. Dejstvo je, da so vsi ti kerlci imeli krepke bronhije. Skladno z našim zgodovinopisjem – ob čemer so bili zgodovinopisci potem praviloma Zeleni kader sam – so gozdovniki v miru, ko so njihov jezik še trpeli, prav vsi peli po cerkvenih korih, in nenavadno, kako je solo pevec iz kora potem v kadrovskih gručah dejansko postal nekakšen kapo. Potem je dejstvo še, da je spočetka nemara prevladovala brezizhodnost, ne pa nemoč. Kajti begunci so v domačih gozdovih poznali vsa možna skri-vališča in so se znali tudi oskrbovati. Nemalo jih je v poprejšnji vojni delalo kot drvarji. In večina jih je ob tem mimogrede hodila na lov, pa ne po naročilu grofa ali kakega drugega gospoda, kaj si pa mislite – ne, kot divji lovci. Prav vsi so se spoznali na lovske puške, in tisti, ki so jih vendarle prisilili v vojno in so potem na dopustu doma, ali kako se je temu reklo, šli v gorske hoste, so se spoznali na ročne bombe, strojnice, mitraljeze. Izgubljena gručica so pa vendarle ostali, izgubljeni v nekdanji lastni deželi, ki je bila zanje še najprej njihova, še bolj kot prej! Da so si nadeli ime, je bilo vendarle že nekaj. Toda tale Zeleni kader: kaj so mogli narediti? Kako se bojevati? Kako se upreti, kljub ponosnemu nazivu, ubogo razpršeni, maloštevilni, proti premoči, ki jih popade z vseh strani, samo da se pojavijo na gozdnem robu? Kako se upreti ali sploh samo preživeti? Spremenilo se je šele, ko je onkraj meje v okupirani Jugoslaviji vseprisotni odpor, ki ga je po gozdovih tavajoči Zeleni kader dolgo časa poznal le iz pripovedovanja, prestopil na sever čez Karavanke, in so se, tudi nenadejano, občutili kot del vseevropskega uporniškega gibanja. Stran z imeni važičev! Niso bili več Zeleni kader, ki razen tega naziva niso vedeli, ne kaj reči, ne kaj storiti, ampak del *résistance* proti svetovnovladarskim pošastim in nepridipravom, vojska, armija, od Peloponeza na sever prav do Svinje planine, od Golice na zahod do La Rochelle – armada partizanov, in »partizani«, tako so se zdaj imenovali, tako kot vsi ostali, in so se od premoči tudi z drugačnim ponosom kot prej, imenovali z veseljem »banditi«. Nikoli se niso s predniki vred tukaj vojskovali. Zdaj so jo dobili, vojno, ja, svojo vojno, ki so jo vodili domači bivši korski pevc, tenorji, baritoni, basi, ki so kot partizani vodili edini organizirani vojaški trajni upor znotraj meja Tisočletnega reicha, kot vojska partizanov, in naposled tudi kot zmagovalci. Vprašanje pa je, kaj jim je vojna prinesla, in kaj zmaga, njim, tebi in meni. Vprašanje je, kam so vsi vojščaki šli, kje so le ostali? Vprašujemo se, vprašujete, vprašujem se, vprašajte koga ali kaj, vprašajte nebesa, vprašajte šivalni stroj SINGER, vprašajte zarjavele sani, vprašajte kogarkoli, samo mene ne! – Zdj sem končno hotel pričeti govoriti brez ovinkov, čemur se, kot mi od nekdanj očitajo, izogibam – spet nič. ...«

Peter Handke se je rodil leta 1942 v Stari vasi (Altenmarkt) v občini Grebinj (Griffen) na avstrijskem Koroškem, slovenski materi Mariji Sivec in očetu Erichu Schönemannu, ki pa je bil že poročen in ga je Peter spoznal šele čez mnoga leta. Mati, ki je želela prikriti nezakonsko rojstvo, se je poročila z nemškim podčastnikom Adolfom Brunom Handkejem iz Berlina, s katerim je imela še dva sinova in hčerko. Med letoma 1945 in 1948 je družina živela v Berlinu, nakar se je preselila nazaj na Koroško.

Peter Handke je pri dvanajstih letih odšel v škofijski internat na Plešivcu, kjer je obiskoval gimnazijo. Leta 1961 je začel v Gradcu študirati pravo in študij tudi dokončal. Sedaj živi v bližini Pariza, deloma tudi v rodnem Grebinju.

Pisati je začel leta 1966, ko je objavil prvi roman *Sršeni* in dramo *Zmerjanje občinstva*. Leta 1972 je izšel roman *Žalost onkraj sanj*, ki pripoveduje o samomoru njegove matere. Zatem so izšla še dela *Kratko pismo, dolgo slovo* (1972), *Napačna kretnja* (1975), *Nauk gore Sainte-Victorie* (1980), *Ponovitev* (1986), *Poskus o utrujenosti* (1989) in *Ura, ko nismo vedeli nič drug o drugem* (1992). Leta 1994 je izdal roman *Moje leto v nikogaršnjem zalivu* in leta 2010 dramo *Še vedno vihar*. Njegova zadnja romana sta *Tatica sadja* (2017) in *Drugi meč* (2020).

Materni jezik Handkeja je slovenščina. Govoril jo je prva tri leta, pozneje pa jo je pozabil, a vseskozi hrepenel, da bi jo ponovno osvojil.

Handke je ponesel glas o slovenski literaturi v širni svet. V nemščino je prevedel deli

Florjana Lipuša *Zmote dijaka Tjaža* in *Boštjanov let*, prevajal je tudi pesmi Gustava Januša, Fabjana Hafnerja in Maje Haderlap. Kot avtor pogosto posega po drobcih slovenščine ali slovenskih motivih. V nagovoru ob podelitvi Nobelove nagrade za književnost in literaturo leta 2019 se je vrnil k svojemu izvoru – literarnim koreninam in maternemu jeziku. Je prejemnik številnih literarnih nagrad in dopisni član Slovenske akademije znanosti in umetnosti.

Trenutno slovenska kulturna srenja Handkeju ni najbolj naklonjena, vendar bi se odnos moral spremeniti, saj je prav on slovenski literarni glas ponesel v širni svet in posredno pripomogel, da so tudi drugi slovenski literati prejeli mnoge prestižne nagrade.

Postaja 9: Hudi graben – Albert Veinik versus Albert Einstein

Tu je Zdravko Haderlap udeležencem ekskurzije povedal zanimivo zgodbo treh rodov.

Jozej Veinik, mežnar v Šentlenu (Sankt Leonhard, del Remšenika), je bil med prvo svetovno vojno vpoklican v avstroogrsko vojsko. Bil je ujet in poslan v rusko ujetništvo v Taškent, kjer je bil na prisilnem delu. Tamkaj je spoznal dekle in se poročil. Kot tujec je bil v obdobju stalinizma sumljiv oblasti, zato je pobegnil v nek cirkus, kjer je vozil motor v vertikalni, kar je bilo skorajda svetovno čudo. V Taškentu, zdajšnjem glavnem mestu Uzbekistana, se je leta 1919 rodil njegov sin Albert Veinik (rusko *Al'bert Iozefovich Veinik*), ki je tam študiral termodinamiko.

Postal je univerzitetni profesor in bil nato odposlanec Belorusije pri Združenih narodih za miroljubno uporabo atomske energije. Pisal je knjige in v eni od njih dokazal, da je Einsteinova teorija napačna. Zato je izgubil profesuro, njegove knjige so zažgali. Moral je zapustiti državo, zato je zbežal v Latvijo, potem pa se je vrnil v Belorusijo, kjer je leta 1996 v sumljivih okoliščinah umrl.

Njegov sin Evgenij je leta 2003 obiskal Železno Kaplo, kjer je raziskoval družinsko deblo svojih prednikov. Srečal se je z občinskim uradnikom Ferdinandom Bevcem. Rezultat njunega srečanja, med katerim sta kmalu odkrila, da sta sorodnika, je bila razstava s katalogom o tej zanimivi in nenavadni družini.

Postaja 10: Peternelova domačija – o vrednosti človeka

Zdravko Haderlap je povedal tudi pretresljivo zgodbo o Peternelovi družini, s poudarkom, kaj se človeku lahko zgodi zaradi socialne krize. To je zgodba o popolni odsotnosti sočutja.

Med drugo svetovno vojno je kmet Anton Peternel moral v nemško vojsko. Kot vojaka so ga zajeli Američani in ga poslali v ujetništvo na Nizozemsko, kjer je moral še leto po končani vojni čistiti minska polja. Leta 1946 se je vrnil domov, kjer pa je svojo ženo našel z drugim možem.

Antona Peternela - Tončija so ubili in ga pokopali v gozdu. Prišlo je do preiskave, vendar zločina niso mogli nikomur dokazati. Po enem letu je lovec našel odprt grob in Tončijeve kosti, ki so jih pobrali in pokopali na pokopališču v Železni Kapli. Župnik je opravil tako obred kot fiktivni pogreb. Tonči je bil uradno samo pogrešan, ne pa mrtev, zato njegov sin Pepi ni mogel prevzeti kmetije. Očeta so za mrtvega razglasili šele v šestdesetih letih.

Peternelova domačija. Foto: Primož Pipan.

Stari visokodebelni sadovnjak na Peternelovi domačiji je genska banka sadjarskih prilagoditev na prihajajoče podnebne spremembe. Foto: Ivo Piry.

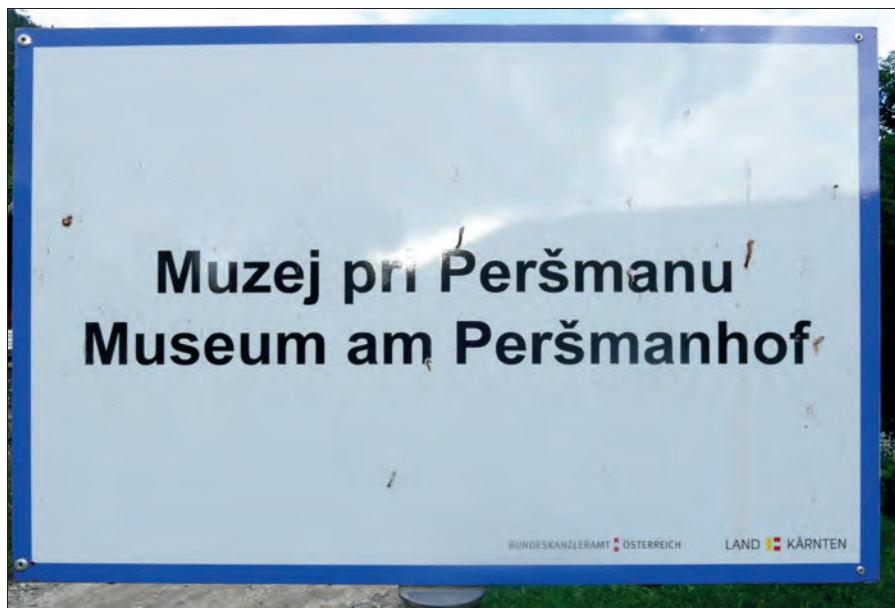
Kapelica, ki jo je novi lastnik Peternelove domačije postavil kot simbol sprave. Foto: Primož Pipan.

Sin je prevzel kmetijo, izplačal vse sorodnike in ostal skoraj brez imetja. Poročil se je z dekletom, ki ni imela odnosa do zemlje, saj je živila v romantičnem svetu doktor romanov. Zaradi dolgov je Pepi moral kmetijo prodati sosedu in je potem na njej 30 let delal kot hlapec. Celotno sorodstvo je bilo sprto, dokler ga ni ob svoji 50-letnici sklicala Tončijeva vnukinja oziroma Pepijeva hči in v nagovoru razčistila nelepo družinsko preteklost. Sosed, ki je kupil kmetijo, je kot simbol sprave nesrečnemu Tončiju postavil kapelico. Kmetija še vedno sameva, saj nihče noče živeti v samotni hiši s tako temačno preteklostjo.

Postaja 11: Peršmanova domačija - kraj spominjanja in muzej

Zgodba o Peršmanovi družini je vrh grozot neke vojne. 25. aprila 1945 so člani 13. policijskega polka SS iz Globasnice izvedli pokol enajstih članov družin Sadovnik in Kogoj. Po vojni je bila na pobudo društva Peršman istoimenska kmetija razglašena za kulturni spomenik. Nekdaj skromen muzej je bil leta 2012 prenovljen v sodoben razstavni prostor polpretekle zgodovine.

Udeleženci ekskurzije so se seznanili tudi s tragično zgodbo o pokolu na Peršmanovi domačiji. Spomladi 1945 se je tamkaj zadrževalo okrog 100 partizanov, ki so prej neprosto-voljno odvzeli živino županu v Bistrici pri Pliberku (*Feistritz ob Bleiburg*), zato je ta rop prijavil policiji. 70 policistov je prišlo na domačijo in v loncih so našli meso zaklanih volov, ki so jih domači pripravljali za partizane. Četa partizanov je zbežala v gozd, od koder je začela stre-

Dvojezična oznaka za Muzej pri Peršmanu. Foto: Primož Pipan.

ljati na kmetijo. Policisti si niso želeli boja, zato so se vrnili v Globasnico. Od štiri do sedem policistov pa se je obrnilo, saj niso želeli oditi, ne da bi do konca opravili svojo nalogo. Ob povratku na kmetijo so družino zalotili pri večerji in vse njene člane postrelili. Ubili so 11 ljudi, od tega 7 otrok. Trije otroci so pokol preživeli, četrti pa je preživel, ker je takrat vozil gnoj pri sosedu. Preživeli sta petletna Malka in osemletna Ančka, ker jo je zaščitil osem mesecev star bratec Fridi, ki ga je držala v naročju. Rešil se je tudi 12-letni bratranec Ciril, ki je deklici rešil iz goreče hiše.

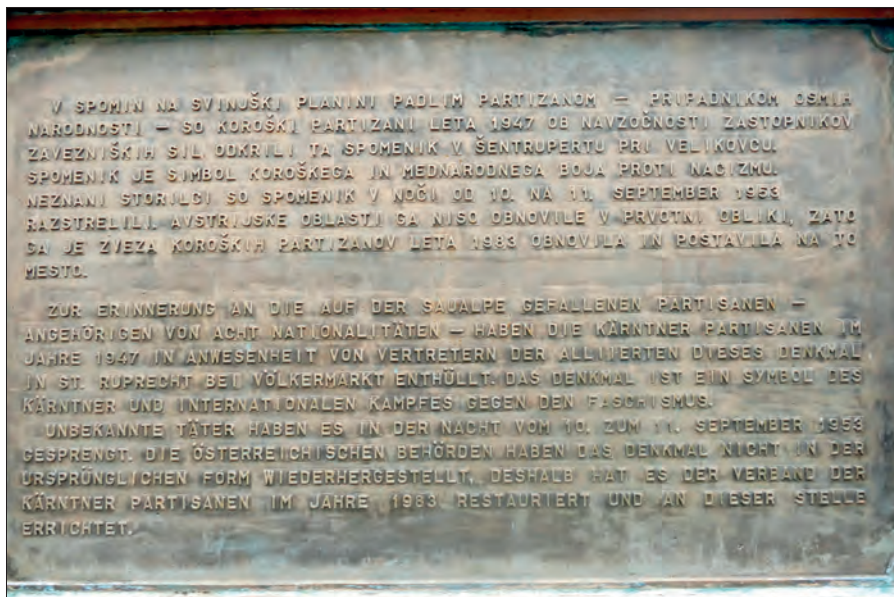
Kmetija je imela 12 poslopij. Krvoločni policisti so zažgali vse, razen kašče, v kateri je bil arhiv. Naslednji dan so žive otroke našli in jih odpeljali v bolnišnico. Mrliče so dokumentirali partizani in župnik, a si jih nihče ni upal pokopati, zato so bili na mestu zločina kar šest dni, dokler ni župnik na policiji zahteval, da se dovoli pospraviti trupla. Župnik je kar sam skopal skupni grob, saj mu pri kopanju ni nihče pomagal. Pogreb je bil teden dni po pokolu, pogrebcev pa je bilo manj kot pokopanih.

Po 8. maju 1945 so se oboroženi boji na Koroškem dodobra razplamteli. Oborožene enote okupatorskih sodelavcev (ustaši, domobranci, četniki) in nemška vojska z Balkana so bežale proti severu. Zadnja bitka v Evropi je bila skoraj dva tedna po kapitulaciji Nemčije, 21. maja na Poljanah pri Prevaljah, kjer je padlo veliko partizanov in borcev Jugoslovanske ljudske armade.

Za zločin pri Peršmanu ni odgovarjal nihče, saj Avstrija do 1. januarja 1946 ni sprejela zakonov za kaznovanje vojnih zločinov. Prve preiskave so se zgodile šele po tem letu. Zani-

Spomenik protifašističnemu boju, ki ga je postavila Zveza koroških partizanov. Foto: Zdravko Haderlap, Wikimedia Commons.

Dvojezični napis na spomeniku podrobno razkriva njegovo razburljivo zgodovino. Foto: Primož Pipan.

mivo je, da zločina ni nihče tajil, vendar so udeleženci odgovornost za streljanje prelagali drug na drugega. Komandant, ki je izdal ukaz, je bil z Bavarskega. Ko so ga tri leta po zločinu izpraševali, je zanikal, da bi sploh kdaj bil pri Peršmanu. Leta 1960 je nekdo iz skupine, ki je izvedla zločin, v pijanosti pripovedoval o streljanju otrok pri Peršmanu, zato so sodni proces obnovili, a ga ponovno zaključili brez obsodbe.

Po vojni je kmetijo prevzel sin Luki, ki je pokol preživel, ker je bil pri sosedih. Po desetih letih jo je prodal. Kupec je bil puškar iz Borovelj (*Ferlach*), ki je z Zvezo koroških partizanov sklenil dogovor, da se tu uredi spominski prostor, ki je bil pozneje spremenjen v muzej. Novi lastnik je kmetijo oddal v spominski najem za obdobje 99 let.

Leta 1983, leto po odprtju Muzeja pri Peršmanu, je Zveza koroških partizanov ponovno postavila spomenik, ki so ga prvotno kot prvi partizanski spomenik v Avstriji leta 1947 postavili na pokopališču v Šentrupertu pri Velikovcu (*Sankt Ruprecht*). Leta 1953 je bil razstreljen, a storilcev niso odkrili. Kljub odločnim prizadevanjem Zveze koroških partizanov spomenika v prvotni podobi niso obnovili, čeprav je bila po državni pogodbi zanj odgovorna Republika Avstrija. Na njem piše: »V spomin na Svinjski planini padlim partizanom – pripadnikom osmih narodnosti – so koroški partizani leta 1947 ob navzočnosti zastopnikov zavezniških sil odkrili ta spomenik v Šentrupertu pri Velikovcu. Spomenik je simbol koroškega in mednarodnega boja proti nacizmu. Neznani storilci so spomenik v noči od 10. na 11. september 1953 razstrelili. Avstrijske oblasti ga niso obnovile v prvotni obliki, zato ga je Zveza koroških partizanov leta 1983 obnovila in postavila na to mesto.«

Pri prvotni različici spomenika je imela oseba na desni iztegnjeno, prazno dlan, ki je simbolično pozivala k odporu. V eksploziji leta 1953 je bila ta dlan uničena, pri novi različici spomenika pa ima oseba na desni v dlani ročno bombo.

Šele tretja povojna generacija na Koroškem se sprašuje, kaj se je tu med vojno dejansko dogajalo. Zato je želja Lepencev, da bi si Muzej pri Peršmanu ogledali vsi avstrijski srednješolci; tudi v razmislek, kaj lahko vojna naredi iz človeka. V muzeju so razstavljene fotografije Peršmanov in Kogejev, predmeti in plašč Mici Haderlap iz koncentracijskega taborišča, na ogled so tudi popisane zgodbe koroških partizanov.

Pomemben korak k razvoju spominske kulture na Koroškem sta film in knjiga nemške režiserke Birgit-Sabine Sommer iz Frankfurta ob Majni (*Frankfurt am Main*), ki je leta 2015, ob 60-letnici Avstrijske državne pogodbe, v Železni Kapli in okoliških dolinah posnela dokumentarno-igrani film *Der Graben/Grapa* (Jezernik 2015; Sommer 2015a in 2015b).

Postaja 12: planina Luže

Udeleženci ekskurzije so »potepanje« po Lepeni in Lobniku zaključili na čudoviti razgledni točki na nadmorski višini 1270 m, v gostišču pri Replnu (*Riepl*) na planini Luže (*Luschaalm*), ki spada k naselju Pod Peco.

ZAHVALA

Zdravku Haderlapu se zahvalujemo za izčrpane informacije o romanu *Angel pozabe*, izboru odlomkov drugih literatov tega območja in zgodovinskem pregledu, predvsem pa, da deluje povezovalno med različnimi narodi, ki so bili udeleženi v vojni, pri čemer skuša čas vrednotiti neobsojajoče, z razmislekom, kaj vse lahko nepremišljena dejanja nekaterih povzročijo drugim ljudem. Upamo, da bo s svojo iskrivostjo še naprej odpiral kulturni prostor mnogim ljudem (umetnikom, izletnikom, strokovnjakom) in s svojim delovanjem širil idejo miru med narodi.

Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa *Dediščina na obrobjih* (P5-0408), ki ga iz državnega proračuna sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Literatura in viri

Haderlap, A. 2007: Graparji: spomini. Drava. Celovec, 158 str.

Haderlap, M. 2018: *Angel pozabe*, 2. ponatis. Litera. Maribor, 211 str.

Handke, P. 2011: Še vedno vihar. Wieser. Celovec, 145 str.

Jezernik, J. 2011: *Angel pozabe* je postal moja pripoved: Maja Haderlap, pisateljica. Pogledi 2-20, 12. 10. 2011. Delo. Ljubljana, str. 24–26. Medmrežje: <https://pogledi.delo.si/ljudje/angel-pozabe-je-postal-moja-pripoved>, 15. 1. 2021.

- Jezernik, J. 2015: Zakopati, izkopati, oprostiti: Birgit-Sabine Sommer, urednica in režiserka. Pogledi 6-12, 24. 6. 2015. Delo. Ljubljana, str. 21. Medmrežje: <https://pogledi.delo.si/ljudje/zakopati-izkopati-oprostiti>, 18. 1. 2021.
- Karavanke – kolesarske in pohodne poti ter plezani centri v Karavankah. Karta v merilu 1 : 60.000, 1. izdaja, 2011 = Karawanken – Radwege, Wanderwege und Kletterngärten in den Karawanken in Masstab von 1 : 60.000, 1. Ausgabe, 2011. RRA Koroška – Regionalna razvojna agencija za Koroško in Regionalmanagement Kärnten Dienstleistungs-GesmbH.
- Lipuš, C. 1989: Pragovi dneva. Wieser. Celovec, 67 str.
- Lipuš, C. 2008: Obleganje sreče. Cankarjeva založba. Ljubljana, 124 str.
- Lipuš, F. 2015: Mirne duše. Litera. Maribor, 75 str.
- Lipuš, F. 2003: Boštjanov let. Litera. Maribor, 134 str.
- Linasi, M. 1995: Podjunsko okrožje. Enciklopedija Slovenije, 9. knjiga. Mladinska knjiga. Ljubljana, str. 14–15.
- Maček, A. 2020: Spremna beseda. P. Handke, Žalost onkraj sanj. Beletrina. Ljubljana, str. 80–82.
- Malle, A. 2001: Železna Kapla. Enciklopedija Slovenije, 15. knjiga. Mladinska knjiga. Ljubljana, str. 299–300.
- Ogris, H. 1995: Polanšek, Valentin. Enciklopedija Slovenije, 9. knjiga. Mladinska knjiga. Ljubljana, str. 63.
- Posnetki Zdravka Haderlapa na ekskurziji Ljubljanskega geografskega društva Po poteh romana Angel pozabe, izvedeni 19. 10. 2019. Hrani Primož Pipan.
- Singer, B. 1970: Vodnik na poti med Slovenci na Koroškem. Obzorja. Maribor, 100 str.
- Sommer, B. 2015a: Der Graben / Grapa: Ein Tal, zwei Volksgruppen, eine Geschichte. Wieser. Celovec, 220 str.
- Sommer, B. 2015b: Der Graben / Grapa: Ein Tal, zwei Volksgruppen, eine Geschichte. Video DVD. Wieser. Celovec.
- Špacapan, A., Božič, Z., Golc, L., Kraševc, E., Adam, A. 2018: Esej na maturi 2019 – maturitetna romana: Andrej Makine: Francoski testament, Maja Haderlap: Angel pozabe. Mladinska knjiga. Ljubljana, 176 str.
- Till, J. 2013: Spoznavanje Železne Kaple in njenih cerkva. Mohorjeva založba. Celovec, 284 str.
- Varga Novljan, Z. 2011: Častna občanka zanetila strasti na meji: Maja Haderlap je priznanje dobila za svoje odmevno prozno delo Angel pozabe. Slovenske novice, 10. 12. 2011. Ljubljana. Medmrežje: <https://old.slovenskenovice.si/novice/slovenija/castna-obcanka-zanetila-strastina-meji>, 18. 1. 2021.
- Zerzer, J. 1997: Po koroških poteh: kulturno-zgodovinski turistični vodnik. Mohorjeva založba. Celovec, 160 str.

KAZALO

Predgovor (Drago Kladnik)	3
Zgornjesavska dolina, ujeta med Julijskimi Alpami in Karavankami (Andraž Pavlič)	5
Biseri osrednje Gorenjske – ob Kokri od Prešernovega Kranja do vznožja Storžiča (Erik Logar)	27
Drobne skrivnosti Zadrečke doline (Drago Kladnik)	45
Osrednji del Mirnske doline z okolico (Tadej Grabnar)	103
Po sledih Kočevskih Nemcev (Mihael Petrovič ml.)	133
Trst in njegovo podzemlje (Franc Malečkar)	175
Po poteh romana Maje Haderlap Angel pozabe – v dolini Lepene pri Železni Kapli (Jana Ozimek, Primož Pipan)	215

EVROPA

- 1 IRSKA
- 2 BOLGARIJA
- 3 SLOVENIJA I – Ekскурzije LGD
- 4 SLOVENIJA II – Ekскурzije LGD
- 5 SLOVENIJA III – Ekскурzije LGD
- 6 SLOVENIJA IV – Ekскурzije LGD
- 7 ZAMEJSKA HRVAŠKA
- 8 TRŽAŠKO IN GORIŠKO
- 9 SLOVENIJA V – Ekскурzije LGD
- 10 SLOVENIJA VI – Ekскурzije LDG
- 11 VIDEMSKO
- 12 ZAMEJSKA KOROŠKA
- 13 SLOVENIJA VII – Ekскурzije LGD
- 14 SLOVENIJA VIII – Ekскурzije LGD
- 15 SLOVENIJA IX – Ekскурzije LGD
- 16 SLOVENIJA X – Ekскурzije LGD

AFRIKA

- 1 MAROKO
- 2 LIBIJA

AZIJA

- 1 SIRIJA
- 2 IRAN
- 3 KIRGIZISTAN
- 4 CIPER
- 5 JEMEN
- 6 ŠRILANKA
- 7 MJANMAR

AMERIKA

- 1 KALIFORNIJA

SLOVENIJA X

